

«AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI»
QAPALI SƏHMDAR CƏMIYYƏTI
MİLLİ AVİASIYA AKADEMİYASI

ISSN 1811-7341

ELMİ MƏCMUƏLƏR

AVİASIYA TEXNİKASI

AVİASIYA ELEKTRONİKASI

AERODROMLARIN VƏ AEROPORTLARIN
YERÜSTÜ AVADANLIQLARLA TƏCHİZ OLUNMASI

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

TƏHSİL METODOLOGİYASI VƏ TƏLİM

İQTİSADİYYAT, MENECMENT VƏ HÜQUQ

HAVA NƏQLİYYATINDA TƏHLÜKƏSİZLİK
PROBLEMLƏRİ

KOMPÜTER TEXNİKASI,
İNFORMASIYA ŞƏBƏKƏLƏRİ

İCTİMAİ ELMLƏR

CİLD 16 № 2

Aprel-İyun
2014

www.naa.edy.az

Redaksiya heyəti
Baş redaktor, AMEA-nın akademiki A.M. Paşayev,
baş redaktorun müavini, prof. A.R. Həsənov

Redaksiya heyətinin üzvləri

AMEA-nın akademiki A.Ş. Mehdiyev, AMEA-nın akademiki A.C. Hacıyev,
AMEA-nın müxbir üzvü B.H. Tağıyev, AMEA-nın müxbir üzvü F.C. Məmmədova,
AMEA-nın müxbir üzvü A.Z. Məlikov, prof. A.Z. Bədəlov, prof. A.M. Məmmədov, prof. M.X. İlyasov,
prof. S.H. Pürhani, prof. C.H. Ağalarov, prof. N.A. Həsənzadə, prof. İ.O. Quliyev, prof. M.Ə. Babayev,
prof. M.P. Mustafayev, t.e.d. R.Ə. Sadiqov, t.e.d. T.İ. Nizamov, t.e.d. R.M. Cəfərzadə, t.e.d. İ.M. İsmayılov,
t.e.d. R.N. Nəbiyev, t.e.d. Ə.S. Səmədov, t.e.d. Ə.T. Həzərخانov

Texniki redaktor: f.-r.e.n. A.M. Ramazanadə; korrektorlar: O.V. Əliyeva, Ə.H. Kərimov;
tərtibatçı: T.A. Quliyeva

«ELMİ MƏCMUƏLƏR» jurnalının bölmələri

Jurnalda çap olunmaq üçün aşağıdakı mövzular üzrə elmi, orijinal elmi-populyar və xülasə şəklində yazılmış məqalələr qəbul edilir: 1) Aviasiya texnikası. 2) Yerüstü komplekslər, start avadanlıqları, uçan aparatların və onların sistemlərinin istismarı. 3) Aviasiya elektronikasi. 4) Aeronaviasiya və rəbitə, aeronaviasiya avadanlıqları və kompleksləri. 5) Aerodromların və aeroportların yerüstü avadanlıqlarla təchiz olunması. 6) Havada hərəkətin idarə olunması. 7) Meteorologiya. 8) Ətraf mühitin qorunması. 9) Təhsil metodologiyası və təlim. 10) İqtisadiyyat, menecment və hüquq. 11) Hava nəqliyyatında təhlükəsizlik problemləri. 12) Kompüter texnikası, informasiya şəbəkələri. 13) İctimai elmlər. 14) Reklam xarakterli materiallar.

Jurnalin səhifələrində reklamların yerləşdirilməsi pullu ödənişlə həyata keçirilir.

«ELMİ MƏCMUƏLƏR» jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları

Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul olunur. Hər bir məqaləyə onun yazıldığı dildə annotasiya verilməlidir. Çapa təqdim olunan məqalələr A4 formatda, 12 ölçülü şriftlə, ağ kağızda iki intervaldan bir çap olunmalıdır. Boşluqlar: vərəqin sol kənarından 3 sm., sağdan 2 sm., yuxarıdan 2 sm., aşağıdan 2 sm. olmalıdır. Məqalənin həcmi: orijinal və ümumiləşdirilmiş məqalələr üçün 10 səhifə və qısa məlumatlar, şəkillər, cədvəllər və ədəbiyyat daxil olmaqla 4 səhifədən artıq olmamalıdır. Məqalələr 2 nüsxədə və WIN. WORD formatda yığılmış elektron variantda təqdim olunmalıdır. Əlyazmalar müəlliflərə qaytarılır. Digər təşkilatlardan olan müəlliflərin məqalələri onların işlədiyi təşkilatın məktubu ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.

Məqalələrə rəy verilir. Məqalə çap olunmağa Redaksiya heyətinin qərarı ilə tövsiyə olunur.

1. Hər bir məqalə müəlliflərinin soyadları, təşkilatın adı və məqalənin yazıldığı dildə bir intervaldan bir çap olunmalı, 5 sətirdən çox olmayan qısa annotasiya ilə başlanmalıdır.

2. Ədəbiyyata istinad:

- ədəbiyyata istinad məqalədə rast gəlinəni ardıcılıqla işlənməlidir.

Sitat gətirmə qaydası:

- dövrü jurnallardakı məqalələr: müəlliflərin soyadları, dövrü jurnalın adı, çap olunma ili, cild, səhifə nömrəsi;

- kitablar və tezislər: müəlliflərin soyadları, kitabın adı, çap olunduğu il və yer, səhifə nömrəsi.

3. Annotasiya.

Annotasiya iki başqa dildə ayrıca bir vərəqdə hər intervaldan bir 10 sətirdən çox olmayan həcmdə yazılmalıdır.

4. Rəsmlər və şəkillər.

Rəsmlər və şəkillər yazıları və izahatları ilə ayrıca təqdim olunmalıdır. Ölçülər: 6X6 sm²-dan az və 12x16 sm²-dan çox olmayaraq. Qrafiklərin koordinat oxları minimum rəqəm tərkibli olmalıdır. Koordinat oxlarının adları çox aydın yazılmalıdır. Qrafiklərdəki hər bir xətt nömrələnmiş və izahlı şəkildə olan yazılarla verilməlidir.

5. Cədvəllər.

Cədvəllər ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır. Onlar nömrələnəli və başlıqla verilməlidir.

Bu şərtləri ödəməyən məqalələrə baxılmayacaq.

Jurnal Milli Aviasiya Akademiyasının «Mülki Aviasiya» nəşriyyatında çapa hazırlanıb.

«Elmi Məcmuələr» jurnalı 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeydiyyat nömrəsi 492 və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olunmuşdur. Tirajı 100 nüsxə.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ-1045, Bakı ş. Binə 25-ci km,
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-27-54, və ya 497-26-00 əlavə 21-85
E-mail: Ramazanade@rambler.ru

Elmi Məcmuələr

Cild 16№2

MÜNDƏRİCAT

AVIASİYA İNTERNİKASI

1. İnduksion elektromaqnit muftası ilə təchiz edilmiş aviasiya intiqalının sürətinin avtomatik tənzimləmə sistemində baş verən keçid proseslərinin kompüter modelləşdirilməsi
Ə.T. Həzərخانov, A.İ. Məmmədov, M.A. Babayev..... 12

AVIASİYA ELEKTRONİKASI

2. Yarımkeçirici datçiklər əsasında ozonometr
Ə. İ. İsayev, S.R. Rzayev, B.M. Yermakov, F.Q. Əliyev, G.M. Gülablı..... 23
3. GaS monokristalının energetik spektrinə təzyiğin təsirinə tədqiqi Ab initio
Q.S. Orucov, E.K. Qasımoğlu..... 27

AERODROMLARIN VƏ AEROPORTLARIN YERÜSTÜ AVADANLIQLARLA TƏCHİZ OLUNMASI

4. Çoxkomponentli polimer qarışıqların əsasında yeni tipli köpüklənmiş materiallarının mexano-kimyəvi sintezi
N.T. Qəhrəmanov, R.Ş. Hacıyeva, Y.N. Qəhrəmanlı..... 33

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

5. Azərbaycanda neft-qaz hasilatının, emalının və tətbiqi sahələrinin inkişaf tarixi və strategiyası
K.T. Əsgərova, S.X. Məmmədova, N.Ə. Qasımoğlu, C.S. Mehdiyev..... 40
6. Qlobal iqlim dəyişmələrinin ekoloji faktorlara təsiri
B.M. Əzizov, G.Y. Mehdiyeva, R.H. Ramazanov..... 45
7. Atmosferdə dayanıqsızlıq enerjisinin hesablanması avtomatlaşdırılmış metodu
N.Ş. Hüseynov, L.N. Əhmədov, A.A. Ağayeva..... 51
8. Hidrosfer obyektlərinin neftlə çirklənməsinin lazer üsulu ilə təyini xüsusiyyətləri
B.M. Əzizov, C.S. Mehdiyev, R.A. Fərhadov..... 55

TƏHSİL METODOLOGİYASI VƏ TƏLİMİ

9. Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafı
S.M. Əliyeva..... 58
10. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində felin növ kateqoriyasının tipoloji təhlili
Z.N. Abdullayeva..... 61
11. Əlbəyaxa döyüşün tədrisində çoxnövçülük metodikası
T.Q. Berzigiyarov..... 65

İQTİSADİYYAT, MENECMENT VƏ HÜQUQ

12. Aviayanacaq qiymətlərinin artması şəraitində LOW-COST-aviaşirkətlərinin inkişafı və xüsusiyyətləri
S.G. Pürhani, R.E. Quliyev..... 69

13. Turizm müəssisələrinin xərcləri və turizm məhsulu İ.H. İsmayılov	76
14. Təbii fəlakətlərin Azərbaycan Respublikasının turizm təsərrüfatının ərazi təşkilinə təsiri N.Ə.Paşayev, G.R.Ağakışiyeva.....	84
15. Valyuta anlayışı. Nominal valyuta məzənnəsi. 2006-2013-cü illərdə Azərbaycan manatının dünyanın əsas valutaları ilə nominal mübadilə məzənnəsi M.T.Səfərov.....	92
16. Azərbaycanda mülki aviasiyanın inkişaf mərhələləri və perspektivləri S.H. Pürhani, R.R. Sultanova.....	98
17. Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il cəzaların icrası məəcəlləsinin qəbulu cəza-icra siyasətində yeni mərhələdir A.E. Qasimov.....	103
18. Azərbaycan ərazisində maddi sübutlardan istifadə tarixi (qədim və orta əsrlər dövrü) S.Y. Qasimov, E.R. Quliyev.....	107
19. Yerli əhəmiyyətli məsələlərin konstitusion-hüquqi anlayışı R.R. İbrahimov.....	112
20. Yaşlıların sosial müdafiəsinə yönələn sosial siyasətlər. Almaniya, İtaliya, İsveç, İngiltərə kimi rifah dövlətlərin təmsalında A. N. İbrahimova.....	117
21. Cinayət qanunvericiliyi tarixində ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi əməllərinə görə məsuliyyətin tənzimlənməsi məsələləri N.K. Əliyev.....	128
22. Avropa insan hüquqları məhkəməsinin insan hüquqlarının müdafiəsində rolu N.E.Quliyeva.....	137
23. Mülki hüquq məsuliyyəti və onun xüsusiyyətləri Ə.E. Cəbrayilov.....	141
24. Vicdan azadlığının anlayışı və konstitusiya əsasları Ü.İ. Ağamalıyev.....	146
HAVA NƏQLİYYATINDA TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ	
25. İriqabarıtlı təyyarələr üçün xilasetmə və yangınsöndürmə strategiyası və taktikası N.T.Nağıyev, A.C.Həsənov.....	149
KOMPIYUTER TEXNİKASI, İNFORMASIYA SƏBƏKƏLƏRİ	
26. Çap lövhələrinin avtomatik layihələndirmə sistemlərinin təhlili R.N. Nəbiyev, A.G. Popova.....	157
İKTİSADI İLMLƏR	
27. "Siyasi partiya" anlayışının nəzəri-metodoloji aspektlərinin təyin edilməsi M.M. Heybətov, Ç.V. Zeynalova.....	163

СОДЕРЖАНИЕ**АВИАЦИОННАЯ ТЕХНИКА**

- Компьютерное моделирование переходных процессов в системе автоматического регулирования скорости авиационного электропривода с электромагнитной муфтой скольжения
Э.Т. Газарханов, А.И. Мамедов, М.А. Бабаев..... 12

АВИАЦИОННАЯ ЭЛЕКТРОНИКА

2. Озонометр на основе полупроводниковых сенсоров
Э.И. Исаев, С.Р. Рзаев, Б.М. Ермаков, Ф.Г. Алиев, Г.М. Гюлабов..... 23
3. Ab-initio исследование влияния давления на энергетический спектр монокристалла GaS
Оруджев Г.С., Касумова Э.К..... 27

НАВЕМИНОЕ ОСИ МЕНЕДЖМЕНТИ АЭРОПРОМОВ И АЭРОПОРТОВ

4. Механо-химический синтез новых типов пенополимерных материалов на основе многокомпонентных полимерных смесей
Н.Т. Кахраманов, Р.Ш. Гаджиева, Ю.Н. Кахраманлы..... 33

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

5. Исторические аспекты, стратегия и направления в добыче, переработке и использовании нефти и газа в Азербайджане
К.Т. Аскерова, С.Х. Мамедова, Н.А. Касимова, Дж. С. Мехтиева..... 40
6. Влияние глобальных изменений на экологические факторы
Б.М. Азизов, Г.Ю. Мехтиева, Р.Г. Рамазанов..... 45
7. Автоматизированный метод расчета неустойчивости атмосферы
Гусейнов Н.Ш., Ахмедов Л.Н., А.А. Агаева..... 51
8. Особенности лазерного обнаружения загрязнения нефтью объектов гидросферы
Б.М. Азизов, Д.С. Мехтиева, Р.А. Фархадов..... 55

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ПРЯКОМУ

9. Развитие терминологии в Азербайджанском языке
С.М. Алиева..... 58
10. Типологическое сравнение категорий глагола в современном английском и азербайджанском языках
З.Н. Абдуллаева..... 61
11. Методика многоборья в преподавании рукопашного боя
Т.Г. Берзигияров..... 65

ЭКОНОМИКА, МЕНЕДЖМЕНТИ İN ПУРОВО

12. Особенности LOW-COST-авиакомпаний и их развития в условиях роста цен на авиатопливо
С.Г. Пурхани, Р.Э. Кулиев..... 69

13. Расходы туристических предприятий и продукция туризма И.Г. Исмаилов	76
14. Влияние стихийных явлений на территориальную организацию туристического хозяйства Азербайджанской Республики Н.А. Пашаев, Г.Р. Агакишиева	84
15. Понятие валюты. Курс номинальной валюты. Номинально обменный курс Азербайджанского маната с основными валютами мира в 2006-2013 годах М.Т. Сафаров	92
16. Этапы развития и перспективы гражданской авиации в Азербайджане С.Г. Пюрхани, Р.Р. Султанова	98
17. Принятие уголовно-исполнительного кодекса Азербайджанской Республики 2000г. как новый этап в уголовно-исполнительной политике А.Э. Гасымов	103
18. Использование вещественных доказательств на территории Азербайджана (древний и средневековые периоды) С.Я. Гасымов, Э.Р. Гулиев	107
19. Конституционно-правовое понятие вопросов местного значения Р.Р. Ибрагимов	112
20. Социальная политика, направленная на социальную защиту пожилых людей. (В качестве примера государства всеобщего благосостояния: Германия, Италия, Швеция, Соединенное Королевство) А.Н. Ибрагимова	117
21. Вопросы регулирования в уголовном законодательстве ответственности за убийство матерью новорожденного ребенка Н. К. Алиев	128
22. Роль европейского суда в защите прав человека Н.Е. Гулиева	137
23. Гражданско-правовая ответственность и ее особенности А.Э. Джабраилов	141
24. Понятие и конституционные основы свободы совести У.И. Агамалиев	146
ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ НА ВОЗДУШНОМ ТРАНСПОРТЕ	
25. Стратегия и тактика спасательных работ и пожаротушения для крупногабаритных самолетов Н.Т. Нагиев, А. Дж. Гасанов	149
КОМПЬЮТЕРНАЯ ТЕХНИКА, ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ	
26. Анализ автоматизированных систем проектирования печатных плат Р.Н. Набиев, А.Г. Попова	157
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	
27. Теоретико – методологические аспекты определения понятия «политическая партия» М.М. Айбатов, Ч.В. Зейналова	163

**"ПОСЛЕДНЯЯ НАУЧНАЯ" АГРЕССИЯ
АМЕРИКАНСКОГО УЧЕНОГО
РОБЕРТА ХЕВСЕНА**

Ф. Мамедова

Национальная Академия Авиации

Недавно изданная книга Роберта Хевсена, американского ученого, под заголовком «Армения. Исторический Атлас» (изд. Чикаго-Лондон, 389 с.), содержит 276 карт, охватывает период с IV тыс. до н. э., временами с VI тыс. до н.э. по XXI в. включительно). Это помпезное издание поражает своим фундаментальным размером, затраченными материальными средствами и количеством вовлеченных армянских научных центров (при всех американских вузах). Оно и не удивительно, чтобы вместить все эмоции, чаяния и вынашиваемые надежды всего армянского народа, армянской научной мысли - необходима объемная тара.

Предпосланное пространное введение - действительно уникально: в нем скрупулезно выписан весь процесс создания данного опуса - неоднократные реверансы и благодарности многочисленным многолетним фондам, задействованным структурам, ученым, фотографам, картографам, компьютерщикам. Подробно и тщательно описаны многолетние поиски технологии создания карт на основе современной компьютерной графики, и сам процесс совершенствования картографии по годам и технологиям.

Глубоко продуманное психологическое воздействие оказывают излишний блеск и гротескно-увеличенный формат издания, рассчитанные на подавление истинного восприятия у профессионального читателя, который, «впечатленный» высокими технологиями исполнения, не заметит искажений и фальсифицирование карт и безоговорочно воспримет «Атлас». В случае несогласия, непринятия карт подобный метод издания предполагает создание альтернативных карт с аналогичным методом их подачи. А реалии таковы, что такое могут позволить себе только армяне. Но, увы! В тени остается самое главное: несоответствие этих карт подлинно историческим реалиям. Здесь и предстоит подлинно научная дискуссия, апробация этого творения, беспочвенного, зыбкого и уязвимого.

Наша уверенность, оптимизм исходят из двухлетней апробации карт исторической географии Кавказа с древнейших времен по XXв., проводимой АН СССР в течение 1981-1983 гг., при участии ученых Азербайджана, Грузии и Армении. Но об этом изложено будет чуть ниже.

Вступительное слово к книге «Армения. Исторический Атлас» написано Кириллом Тумановым (Рим, 1995 г.), известным кавказоведом, работавшим еще под руководством Н.Адонца и Церетели, по словам которого «когда кавказоведение пребывало на стадии своего детства». Далее он отмечает «большие достижения в кавказоведении за последние 30 лет» и утверждает, что для изучения подобного армянского исторического Атласа, представляющего собой и историческую географию Кавказа, посчастливилось выбрать такого ученого, как Роберт Хевсен. Затем следует восхваление Роберта Хевсена, его «псевдообъективности», «достаточной проницательности, чтобы отвергнуть малейшую ограниченность или чтоб не быть введенным в заблуждение национализмом в своем подходе к проблеме». (Но, как увидим далее, все надежды и оптимизм Кирилла Туманова не оправдались). Завершает Кирилл Туманов свое вступительное слово заверениями, что это - атлас «Исторический Атлас всего Кавказа» и «Исторический Атлас Армении» будет в обозримом будущем исходным для любого подобного рода предприятия, которое могло бы быть предпринято в грядущем(!).

Вызывает удивление такое недопустимое доселе в науке самоуверенное утверждение. Как можно декларативно объявлять, что этот Атлас - Атлас на века? Прямо-таки от «Географии Анания Ширакаци VII в. до географии Роберта Хевсена 2002 г.»! Ведь труд Р.Хевсена не претерпел издательского апробационного периода после выхода Атласа, еще не услышаны мнения ученых, действительных кавказоведов, ученых Грузии, Азербайджана, Дагестана, России, Турции.

Автор книги «Армения. Исторический Атлас» - Роберт Хевсен до 1967 г. - специалист по руссоведению и Ближнему Востоку, и лишь с 1967 г. специализировался по кавказоведению (мы бы сказали - арменоведению, а это - далеко не одно и то же) и является одним из основателей и первым президентом Общества по изучению Кавказа (Чикагский университет, 1985-1997 гг.).¹ И тем удивительней, что пытаясь возглавить кавказоведение, Р.Хевсен в своей книге «Армения. Исторический Атлас» посмел проигнорировать и обойти мнения, труды современных грузинских и азербайджанских ученых по истории и исторической географии Азербайджана, Грузии, Армении с древнейших времен до XX в.?! Ведь концепции азербайджанских, грузинских и армянских ученых были изложены в текстах и на картах и апробированы с 1981 по 1983 гг. в городах Тбилиси и Москве на конференциях, проводимых Отделом исторической географии Института истории АН СССР. Армянскую историческую географию возглавляли и представляли академик С.Т.Еремян и проф. Б.Арутюнян, те самые ученые, концепции которых очень помогли Роберту Хевсену и которых он глубоко благодарит.

Так вот именно они, вернее Б.Арутюнян, от имени армянской науки, в присутствии акад. С.Т.Еремяна (после критики азербайджанскими учеными концепции армянской науки по исторической географии) вынужден был признать, что эта армянская концепция устарела, и они от нее отказываются (4-8 мая 1983 г.) и приступят к созданию новой концепции.

В отличие от армянских ученых, которые ссылались исключительно на армянские источники, без попытки их критического анализа, без выявления исторических реалий, азербайджанские историки, прекрасно владея всеми синхронными разноязычными источниками, критически используя их данные и, главное, достоверно выявили исторические реалии как Азербайджана, так Грузии и Армении. В этом и состояло преимущество азербайджанских ученых. Но главное преимущество - это сами сложившиеся исторические реалии. В результате апробации карт, так называемая «Великая Армения» была снята со всех карт с территории Восточного, Юго-Восточного Кавказа, Азербайджана и была доказана кратковременность существования ее в качестве политического образования (всего 30 лет, во время Тиграна II и только на территории Восточной Анатолии). По существу были приняты все карты азербайджанских ученых. Объективность азербайджанских историков была признана учеными России.

Заявление Роберта Хевсена, что работа над Атласом начата в 1982 г., позволяет предположить, что это и есть воплощение «новой» концепции, обещанной Д.Арутюняном в Москве. Даже при поверхностном взгляде на карты удивляешься инфантильности, чрезмерной амбициозности автора Атласа. Как мог армянский народ, постоянно мигрирующий, блуждающий, не раз создавший государство на разных частях территории Малой Азии с большими хронологическими разрывами, но, согласно замыслам «творцов» армянской истории (а не сообщениям источников и историческим реалиям), этот же народ умудрился стабильно иметь «псевдоармянское государство» на Восточном, Юго-восточном, Западном и Юго-западном Кавказе - на территориях исторического Азербайджана и Грузии. Слишком очевидна политизированность несуществующих древних и средневековых реалий для исторического обоснования приобретенных с помощью геополитики новоармянских земель на Кавказе.

Конечно же, «Атлас Армении» создавался громадным коллективом ученых в основном армян из Америки и Армении, которых Р.Хевсен неоднократно благодарит. Примечательно, что сам Р.Хевсен отмечает, что Атлас относится не только к арменоведению, но и к близким к нему дисциплинам: доклассическим, классическим наукам, кавказоведению, иранистике, византиноведению, тюркологии, [истории] Османской империи, Ближнего Востока,

¹ Следует особо обратить внимание на дату образования "Общества по изучению Кавказа" - в преддверии возникновения Карабахской проблемы и далее - в период аннексирования азербайджанских земель. Налицо политизированность данного "Общества", целью которого было создание "научной" платформы (обоснования) армянской агрессии. Как мог подобный факт ускользнуть от "всевидающего" ока американской демократической общественности и, в частности, от американских политологов?

советологии. Почему же, не «введенный в заблуждение национализмом в своем подходе к проблеме» (К.Туманов) Р.Хевсен не привлек к участию ученых по этим дисциплинам не армянского происхождения?

Своеобразным методом давления на читателя представляется также педантичное перечисление армянских центров по истории и литературе, наличествующих почти во всех университетах: при Гарвардском, Калифорнийском, Колумбийском, Мичиганском, Тафтском, Вейнском, Детройте, в государственном Университете Кливленда, в Чикагском, Пенсильванском и т.д. и т.п.

По существу получается, что этот Атлас - концепция не одного Роберта Хевсена, не армянская концепция, а американская, т.е. взгляд американской науки. А знает ли об этом и согласна ли с этим сама американская научная общественность (не армянского происхождения)? Сам Р.Хевсен называет Атлас исчерпывающим, авторитетным (для кого?) историческим атласом, который по своей концепции пригоден для всего академического сообщества (какого?). Комментарии, видимо, излишни.

Свою неприязнь и отношение к Грузии, Азербайджану, Дагестану Роберт Хевсен честно цинично признает: «... мы поняли [хоть это! - Ф.М.], что нам не удалось оценить должным образом Грузию или Азербайджан, а также Дагестан и Черкессию, которые были очень бедно представлены. Но, увы, наши средства и время не были безграничны и мы осветили такие стороны, [которые их интересовали. - Ф.М.], как политические процессы. Издание требовало компромисса между идеальным и реальным [Увы, ни того, ни другого! - Ф.М.]». Разумеется, цель оправдывает средства. К тому же еще какие! К чему научная истина и совесть?! Когда в очередной раз поставлены политизированные цели-задачи, исторически обосновать научные и территориальные агрессии, миф о вечно существующей «Великой Армении» между тремя морями (Средиземным, Черным и Каспийским). Слова Р.Хевсена, что ему пришлось идти на «компромисс между идеальным и реальным», означают в действительности компромисс между исторической реальностью и агрессивной фальсификацией [идеальным?!], в котором предпочтительнее для Р.Хевсена оказалось второе. Когда на всех 276 картах (почти без динамики) весь Кавказ, Грузия, Азербайджан, Дагестан представлены в составе Армении в качестве провинций с IV тыс. до н.э. по XX в. включительно. И неудивительно, что они (Грузия, Азербайджан и Дагестан) представлены в Атласе «очень бедно», что вынужден признать сам Р.Хевсен.

Убежденность, оптимизм псевдоисследования, антинаучных методов Р.Хевсена исходят, главным образом, из того, что продолжая беспочвенную армянскую тенденциозную традицию, он получал постоянную подпитку: моральную и материальную от армянской диаспоры вообще, и от ее филиала, проживающего в США, в частности. Находясь около двух столетий в этой сверхдержаве, армяне прекрасно (забыв об обязанностях) усвоив свои права, чувствуют и ведут себя слишком вольготно. Создав почти во всех американских университетах свои армянские псевдонаучные центры, они заполняют и давно заполнили вакуум американского кавказоведения надуманной историей армянского народа, тем самым, превратив американское кавказоведение в арменоведение. И такими методами расширив круг доброжелателей, сочувствующих, сопереживающих, но не профессионалов, Р.Хевсен пытается выдать старую замшелую армянскую модель территориальных притязаний за американскую модель, за американскую научную концепцию.

Таким образом, (в который раз!) мифически созданное Армянское государство не имеет аналогов в мировой истории. Видимо, не потеряв начисто чувство здравого смысла, осознавая эту неправдоподобную особенность армянской традиции, веками выпестовываемой и уязвимой, Р.Хевсен пытается найти в истории аналоги армянскому народу в лице еврейского и ирландского народов. Не выдерживают никакой критики попытки Роберта Хевсена провести аналогии в судьбе армян с евреями. Надо раз и навсегда согласиться с тем, что армяне не имеют аналогов в мировой практике. Кроме их природного менталитета, становление которого изначально происходило в разной географической среде, на разных территориях, возвращенного в разных этнокультурных средах, дальнейшему развитию армянского

психического склада и этнического характера способствовали державы, империи своей политикой преследуй свои цели. Так было в древности и в средневековье, так стало с XVII-XIX вв., когда империи стали засылать к армянам своих миссионеров, которые и довершили свое дело. Часть армян приняла католичество, часть лютеранство, часть оставалась верной григорианству, но все они были руководимы единой христианской церковью - Армянской Церковью. Армяне-католики, армяне-лютеране, получив образование в Европе, в Америке, составили истоки Армянской диаспоры. С помощью католических, протестантских конгрегаций и с помощью печатного станка (которого не было у евреев) армяне оповещали о своей судьбе, своей истории, привлекали внимание европейской общественности к собственной «вечно многострадальной» судьбе.

Ничего подобного не наблюдается в истории евреев, которые сформировались как этнос со своей единой кастовой религией - иудаизмом на своей обетованной земле - в Иудее. Евреи, в отличие от армян никогда не были ведомы и не пользовались услугами миссионеров. Евреи создали собственную древнюю письменность, которая послужила основой для многих письмен других этносов. А армяне заимствовали чужую письменность - эфиопскую. Этот алфавит и взял Месроп Маштоц в V в. и приспособил к армянским звукам - фонемам, которым пользуются и поныне.

Еврейский язык - иврит - самостоятельный язык, к тому же он оказал влияние на семитские языки, являясь их истоком, а армянский - представляет собой значительное заимствование иранизмов: персидских корней, словообразовательных суффиксов, окончаний, ономастики. Все персидское - в особенности среднеперсидское - пехлеви.

Евреи в I в., потеряв свое государство, рассеявшись по другим странам, забыли свой язык, за исключением горских евреев. А армяне, напротив, сохранили свой язык и приобретенную письменность, после потери своих государств на территории Малой Азии, тоже рассеявшись по странам. Евреи, влившись в другие этнокультурные среды, своими творениями обогащали историю и культуру других этносов, то ли не имея возможности развивать собственную, то ли по другим причинам. Евреи никогда не пропагандировали свою историю и культуру. Для этого достаточно одного творения - книги Ветхого Завета. А армяне, напротив, в зоне чуждого этнокультурного проживания присваивали чужую историю и культуру (музыку, мифы, легенды, кулинарию и т.д. язык, как это было с персидским и частично с тюркским). К тому же армяне, потеряв свои государства, приступили к созданию истории армянского народа, искусственно гипертрофированно расширяя его территории, возвеличивая ее правителей, пытались представить Армению третьей державой после Рима-Византии и Персии. Армяне наводнили все страны своими искусственно созданными историями. К тому же, написанные и пропагандируемые «Истории армянского народа» по существу - истории отдельных феодальных родов, зачастую этнически не армянских, но это не история одной страны, одного этноса.

Приковывая внимание к своей судьбе, не без помощи великих держав, армяне стабильно представляют себя как многострадальный народ, претерпевший будто геноцид; число погибших в 1915 г. армян увеличивается с каждым годом.

Евреи же, перед которыми в неоплатном долгу добрая половина человечества, никогда не говорят, не культивируют тему геноцида. Как можно сравнивать армян с еврейским народом, с его неповторимой судьбой? И, наконец, евреи создали в XX в. свое государство на исторической родине - в Палестине, а армяне с помощью держав, создали государство в XX в. на чужих землях - землях исторического Азербайджана.

Считаем излишним проводить параллели между судьбой армян и ирландцев, земля которых отнята державой (Великобританией), на которой они живут и мужественно отстаивают свою независимость.

Итак, многообещающее творение Р.Хевсена «Армения. Исторический Атлас», представляющий собой попытку осветить историческую географию Кавказа, оказался совершенно несоответствующим историческим реалиям и данным источников. Представленный Атлас

вызывает глубокое возмущение научной общественности Азербайджана, мнения его ученых скоро будут опубликованы.

Искренне жаль доверчивый, доброжелательный американский народ, который в очередной раз введен в заблуждение относительно истории «многострадального» армянского народа искусно сотканной Р.Хевсеном.

РЕЗЮМЕ

В 2002 году изданная книга Роберта Хевсена, американского ученого «Армения. Исторический Атлас» (изд. Чикаго-Лондон, 389 с.) содержит 276 карт, охватывает период с IV тыс. до н.э., временами с VI тыс. до н.э. по XXI в. включительно). И ныне армяне ссылаются на эти карты. Это помпезное издание поражает своим фундаментальным размером, затраченными средствами и количеством вовлеченных армянских научных центров (при всех американских вузах). Оно и не удивительно, чтобы вместить все эмоции, чаяния и вынашиваемые надежды всего армянского народа, армянской научной мысли - необходима объемная тара.

В случае несогласия, неприятия карт подобный метод издания предполагает создание альтернативных карт с аналогичным методом их подачи. Но увы! В тени остается самое главное: несоответствие этих карт подлинно историческим реалиям. Известный кавказовед Кирилл Туманов завершает свое вступительное слово заверениями, что это - атлас «Исторический Атлас всего Кавказа» и «Исторический Атлас Армении» - Атлас на века! Еще не услышаны мнения ученых, действительных кавказоведов, ученых Грузии, Азербайджана, Дагестана, России, Турции. Роберт Хевсен до 1967 г. - специалист по руссоведению и Ближнему Востоку, и лишь с 1967 г. «специализировался» по кавказоведению и является одним из основателей и первым президентом Общества по изучению Кавказа (Чикагский университет, 1985-1997 гг.). Да будет известно, что в результате апробации моих карт еще в 1981-1983 гг. в городах Тбилиси и Москве, так называемая «Великая Армения» была снята со всех карт территории Восточного, Юго-Восточного Кавказа, Азербайджана.

Р.Хевсен пытается найти в истории аналоги армянскому народу в лице еврейского и ирландского народов. Не выдерживают никакой критики попытки Р. Хевсена провести аналогии в судьбе армян с евреями. Надо раз и навсегда согласиться с тем, что армяне не имеют аналогов в мировой практике. Кроме их природного менталитета, становление которого изначально происходило в разной географической среде, на разных территориях, возвращенного в разных этнокультурных средах, дальнейшему развитию армянского психического склада и этнического характера способствовали державы, империи своей политикой преследуй свои цели. С помощью католических, протестантских конгрегаций и с помощью печатного станка (которого не было у евреев) армяне оповещали о своей судьбе, своей истории, привлекали внимание европейской общественности к собственной «вечно многострадальной» судьбе. Ничего подобного не наблюдается в истории евреев, которые сформировались как этнос со своей единой кастовой религией - иудаизмом на своей обетованной земле - в Иудее. Евреи, влившись в другие этнокультурные среды, своими творениями обогащали историю и культуру других этносов, то ли не имея возможности развивать собственную, то ли по другим причинам. Евреи никогда не пропагандировали свою историю и культуру. Для этого достаточно одного творения - книги Ветхого Завета. А армяне, напротив, в зоне чуждого этнокультурного проживания присваивали чужую историю и культуру (музыку, мифы, легенды, кулинарию и т.д. язык, как это было с персидским и частично с тюркским). К тому же армяне, потеряв свои государства, расширяя его территории, возвеличивая ее правителей, пытались представить Армению третьей державой после Рима-Византии и Персии. И, наконец, евреи создали в XX веке свое государство на исторической родине - в Палестине, а армяне с помощью держав, создали государство в XX веке на чужих землях - землях исторического Азербайджана.

XÜLASƏ

2002-ci ildə Robert Hevsenin dərc etdiyi "Ermənistan. Tarixi Atlas" (Çikaqo-London nəşr, 389 səh.) kitabında 276 xəritə var. Bu kitab bizim eradan əvvəl IV minillikdəkdən XXI əsrədək olan dövrü əhatə edir. Ermənilər indiki dövrdə də bu xəritələrə istinad edirlər. Bu möhtəşəm nəşr öz fundamental ölçüsü, xərclənmiş vəsaitin çövlüğü və cəlb edilmiş erməni tədqiqat mərkəzlərinin sayı ilə diqqət çəkir (bütün ABŞ kollec və universitetlərində). Bu da təəccüblü deyil, çünki bütün erməni xalqının emosiyalarını, erməni elminin istəklərini və ümidlərini cəmləşdirilmək üçün iri tutumlu qablaşdırma gərəkdir.

Razılaşmama və ya xəritələrin qəbul edilməməsi hallarında bu nəşrdə analoji üsulla alternativ xəritələrin təqdim edilməsi də nəzərdə tutulub. Əfsuslar olsun ki, kölgədə ən vacib amillərdən biri qalır: bu xəritələrin həqiqi tarixi reallıqlara uyğunsuzluğu. Məşhur qafqazşünas Kiril Tumanov öz giriş sözündə bu kitabı "Bütün Qafqazın Tarixi Atlası", "Ermənistanın Tarixi Atlası" və "Əsrlərin Tarixi Atlası" kimi təqdim edir. Hələ Gürcüstan, Azərbaycan, Dağıstan, Rusiya, Türkiyə alimlərinin və həqiqi qafqazşünasların fikirləri eşidilməmişdir. Robert Hevsen 1967-ci ilə qədər rusiyaşünaslıq və Yaxın Şərq üzrə, və yalnız 1967-ci ildən bəri isə qafqazşünaslıq üzrə ixtisaslaşmışdır. O, "Qafqazın öyrənilməsi" cəmiyyətinin banisi və ilk prezidenti olmuşdur (1985-1997-ci il, Çikaqo universiteti). Məlumatınız olsun ki, hələ 1981-1983-cü illərdə Tiflis və Moskvaya şəhərlərində mənim xəritələrimin aprobasiyası nəticəsində bütün xəritələrdə "Böyük Ermənistan" adı şərqi, cənub-şərqi Qafqaz və Azərbaycan ərazisindən çıxardılmışdı.

R.Hevsen tarixdə erməni xalqına analoqiyanı yəhudi və irlandiya xalqlarının simalarında tapmağa çalışır. R. Hevsenin yəhudilərlə ermənilərin taleyində analogiyalar tapmaq cəhdləri heç bir tənqiddə tab gətirmir. Həmişəlik razılaşmaq lazımdır ki, ermənilərin dünya təcrübəsində heç bir analoqları yoxdur. Formalaşması müxtəlif ərazilərdə, müxtəlif etnomədəniyyət və coğrafi mühitlərdə baş vermiş təbii mentalitetindən başqa, onların psixikasının və etnik xarakterinin sonrakı inkişafı öz siyasətiylə öz hədəflərini təqib edən dövlətlər və imperiyalar tərəfindən olub. Katolik, protestant birliklərinin və çap dəzgahının (hansı ki, yəhudilərdə yox idi) köməyi ilə ermənilər dünyanı öz taleyindən, tarixindən xəbərdar edir, öz "əzablı" taleyilə avropa ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edirdilər. Öz tarixi torpağında, İudaizm adlanan öz vahid kasta diniylə bir etnos kimi formalaşan yəhudilərin tarixində isə buna oxşar heç nə müşahidə olunmur. Yəhudilər başqa etnomədəniyyət mühitlərinə birləşərək, öz yaradıcılıqlarıyla bu etnosların mədəniyyət və tarixini zənginləşdiriblər. Onlar, heç zaman öz tarix və mədəniyyətlərini təbliğ etməyiblər. Bunun üçün tək Əhdi-ətiq kifayətdir. Ermənilər isə əksinə, yad etnomədəniyyət zonasında yaşayaraq yad tarix və mədəniyyətini mənimsəyiblər (musiqini, mifləri, əfsanələri, aşpazlığı və dili, fars dili və qismən türk dili ilə baş vermiş hal kimi). Həm də ki, ermənilər, öz dövlətlərinin ərazilərini genişləndirərək, onların hökmdarlarını şöhrətləndirərək, Ermənistanı Roma-Bizans və Fars imperiyalarından sonra üçüncü güclü bir dövlət kimi təqdim etməyə çalışırdılar.

Və nəhayət, yəhudilər XX əsrdə öz tarixi vətənləri Fələstində öz dövlətini yaratdılar, ermənilər isə XX əsrdə başqa dövlətlərin köməyi ilə özlərinə yad olan Azərbaycan torpaqlarında belə bir dövlət yaratdılar.

A RESUME

Published in 2002, the book "Armenia. The historical atlas" (edit. Chicago-London, 389 pages) by the American scientist Robert Hevsen contains 276 maps, covers the period from IV millennium BC to the XXI century inclusive. This pompous edition strikes with the fundamental size, the spent means and number of the involved Armenian scientific centers (at American high education institutions). And it isn't surprising because to show all emotions, expectations and hopes of all Armenian people and Armenian scientific thought a big container is necessary.

In case of disagreement and rejections of maps this edition assumes a creation of the alternative maps with a similar method of their publication. But alas! The most important fact remains, which in the shadow, is a discrepancy of these maps to original historical realities. Well-known scientist Kirill Tumanov finishes the opening speech with his assurances that this atlas is "The Historical Atlas of all Caucasus" and "The Historical Atlas of Armenia" - the Atlas for ages! Opinions of scientists from the other countries such as Georgia, Azerbaijan, Dagestan, Russia, and Turkey, who are the real specialists on Caucasus studies, aren't heard yet. Robert Hevsen was the specialist on Middle East and Russian studies till 1967 and only since then he "specialized" on Caucasus studies and is one of the founders and the first president of Society on Caucasus studies (The Chicago university, 1985-1997). As a result of approbation of my maps in the cities of Tbilisi and Moscow in 1981-1983, so-called "Great Armenia" was removed from all maps of the territory of East, South-east Caucasus, Azerbaijan.

R. Hevsen tries to find in the history the analogs of the Armenians in the person of the Jewish and the Irish people. R. Hevsen's attempts to draw analogies between the destinies of the Armenians and the Jews don't hold to criticism. It is necessary to agree once and for all that Armenians have no analogs in world practice. Except their natural mentality, formation of which initially happened in the different geographical, ethnocultural environment in different territories development of the Armenian psychology and ethnic character happened under the influence of the empires, pursuing the aims.

By means of Catholic, Protestant congregations and by means of the printing press the Armenians notified on their destiny, their history, drew attention of the European public to their "eternally distressful" destiny. Nothing similar is observed in the history of the Jews who were created as ethnos with their exclusive religion-Judaism, and lived on the Promised Land - in Judea. The Jews, having joined other ethnocultural environments, enriched the history and culture of other ethoses with their creations. The Jews never propagandized their history and culture. The book of the Old Testament suffices for this propaganda. But the Armenians, on the contrary, in alien ethnocultural living area appropriated others' history and culture (music, myths, legends, cookery and language, as it was with Persian and partially with Turkish). And Armenians, broadening their territories, glorifying their governors, tried to present Armenia as the third power after the Rome-Byzantium and Persian empires.

And, at last, the Jews created in the XX century the state on the historical homeland - in Palestine, and the Armenians by means of power, created the state in the XX century on others' lands - lands of historical Azerbaijan.

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПЕРЕХОДНЫХ ПРОЦЕССОВ В СИСТЕМЕ АВТОМАТИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СКОРОСТИ АВИАЦИОННОГО ЭЛЕКТРОПРИВОДА С ЭЛЕКТРОМАГНИТНОЙ МУФТОЙ СКОЛЬЖЕНИЯ

Э.Т. Газарханов, А.И. Мамедов, М.А. Бабаев

Национальная Академия Авиации

На базе развития теории операционного исчисления представлен новый упрощенный численный метод для компьютерного моделирования переходных процессов в системе автоматического регулирования скорости авиационного привода с индукционной электромагнитной муфтой скольжения.

Получены новые простые рекуррентные соотношения, легко реализуемые на компьютере.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время одним из средств повышения надежности авиационного асинхронного электропривода является применение индукционных электромагнитных муфт (ИЭМ) [9]. Асинхронные электроприводы с ИЭМ имеют высокую эксплуатационную надежность, сглаживают пульсации нагрузочного момента, обеспечивают плавный пуск и защиту его от максимального момента, а также придают большую гибкость приводу при различных ситуациях эксплуатации [1,3–11].

В связи с этим, регулируемый асинхронный электропривод с электромагнитной муфтой скольжения, благодаря указанным преимуществам, по сравнению с другими типами регулируемого привода [1,3–11] получил большое практическое применение в различных областях промышленности.

Схема автоматического регулирования скорости авиационного асинхронного электропривода с электромагнитной муфтой скольжения приведена на рис.1. Электромагнитная муфта скольжения состоит из двух вращающихся частей: якоря $Я$, выполненного в виде пологомассивного стального цилиндра, и индуктора $И$, представляющего собой двухрядное зубчатое стальное колесо с тороидальной обмоткой возбуждения $ОВ$. При прохождении по обмотке возбуждения постоянного тока возникает магнитный поток, замыкающийся через якорь и индуктор. Вследствие неодинаковых магнитных сопротивлений воздушного зазора над зубцами и впадинами индуктора образуется неравномерное магнитное поле по окружности якоря. При вращении ротора двигателя $М$ соединенная с ним часть муфты перемещается относительно другой. В активной части якоря появляются вихревые токи. Взаимодействие вихревых токов с основным магнитным потоком создает момент, который приводит во вращение ведомую часть. Изменением задающего напряжения U_3 , снимаемого с потенциометра ПЗ и усиленного усилителем $У$, регулируется ток возбуждения I_B муфты. В результате этого плавно изменяется вращающий момент, а, следовательно, и угловая скорость ведомого вала муфты и связанного с ним рабочего органа РО производственного механизма.

Анализ динамических процессов в указанных системах имеют важное научное и практическое значение как с целью выбора эффективных систем автоматического регулирования скорости электропривода, удовлетворяющих заданным техническим требованиям, так и для обеспечения рациональных режимов работ в процессе их эксплуатации [1,3-11].

Переходные процессы, протекающие в системах автоматического регулирования скорости асинхронного электропривода с сосредоточенными параметрами с электромагнитной муфтой скольжения (ЭМС), описываются обыкновенными дифференциальными уравнениями высокого порядка [3,7].

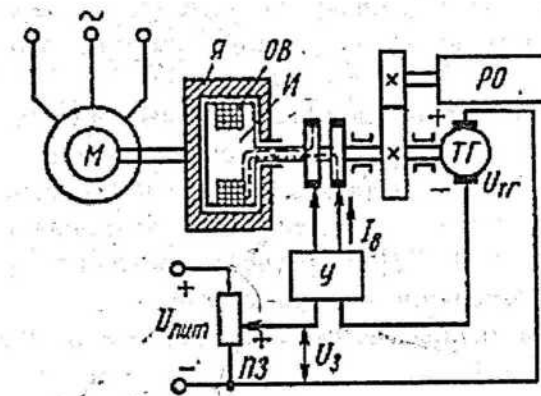

Рис.1. Схема автоматического регулирования скорости авиационного привода с электромагнитной муфтой скольжения

Д – асинхронный электродвигатель с короткозамкнутым ротором; ЭМС – электромагнитная муфта скольжения; ТГ – тахогенератор; У – усилитель; U_3 – задающее напряжение.

При этом для определения статических и динамических характеристик указанной системы, структурная схема которой дана на рис.2, необходимо найти передаточную функцию замкнутой системы.

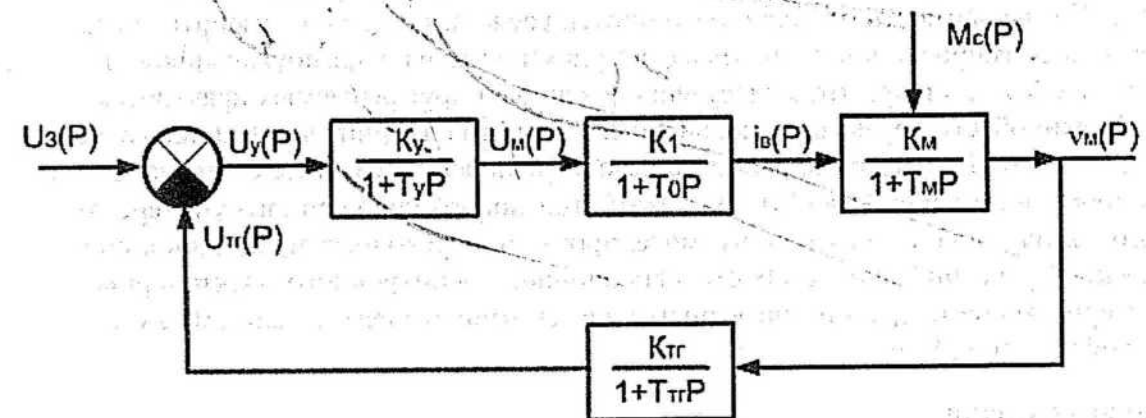

Рис.2. Структурная схема системы автоматического регулирования скорости привода с электромагнитной муфтой скольжения

Вопросы применения метода операционного исчисления для аналитического решения проблемы динамики в системах автоматического регулирования скорости электропривода с сосредоточенными параметрами с ЭМС для частных случаев - при скачкообразном изменении, как управляющего, так и возмущающего воздействий рассмотрены в работе [3].

Однако, как показывает проведенный анализ, метод операционного исчисления [2,3] вызывает большие математические трудности, в связи с высокими порядками характеристических уравнений передаточных функций и произвольности характера изменений как управляющих, так и возмущающих воздействий в реальных условиях.

В настоящее время в условиях широкого применения компьютерной техники в практику инженерных расчетов, вопросам численного моделирования переходных процессов, возникающих в системах с сосредоточенными параметрами, уделяется пристальное внимание.

Применение компьютерной техники для анализа переходных процессов в указанных системах позволяет существенно расширить круг решаемых практических задач.

Группа эффективных численных методов для решения проблемы динамики в системах с сосредоточенными параметрами основана на получении эквивалентной дискретной системы, соответствующей исследуемой непрерывной системе [12–15,17].

Эта группа методов [12–15,17], также как и частотный метод [16], не требует знания корней характеристического уравнения исследуемой системы, что расширяют круг решенных практических задач.

Однако, общим недостатком методов [12-15] является большой объем математических выкладок для получения дискретных передаточных функций. Недостатком частотного метода [16], является также большая трудоемкость проведения расчетов.

Одним из эффективных методов для решения такого рода задач является численные методы, предложенные в работах [19-33] для расчета переходных процессов как в системах с сосредоточенными, так и распределенными параметрами.

Сущность этих методов основывается на использовании дискретного аналога интегрального уравнения свертки [16,18].

Преимуществом указанного нового подхода [19-33], является то, что он позволяет произвести компьютерное моделирование переходных процессов в системах с сосредоточенными и с распределенными параметрами, без перехода в область дискретных изображений [11-15,17], а также осуществлять переход от Лапласовых изображений искомым функциям в область оригиналов без нахождения корней характеристического уравнения, разложения операторного коэффициента распространения волны и операторного волнового сопротивления в ряды, что существенно упрощает математические выкладки и повышает точность расчетов.

Кроме того, предложенный новый подход [19-33], в отличие от существующих методов [16,18] в зависимости от заданной точности расчета, позволяет заменить операцию интегрирования суммированием, пользуясь формулами не только прямоугольников, трапеций, но и Симпсона, Уэддла и др. Это существенно расширяет круг решаемых практических задач.

В данной статье, на базе дальнейшего развития теории операционного исчисления, впервые в научной литературе рассматриваются вопросы, связанные с дальнейшим развитием и обобщением работ [19–33] для разработки нового упрощенного универсального численного метода для компьютерного моделирования переходных процессов в системе автоматического регулирования скорости авиационного асинхронного электропривода с ЭМС (рис.1) при замене операции интегрирования суммированием, в данном случае пользуясь формулой трапеций [19].

1. Постановка задачи

Для описания переходных процессов привода с ЭМС можно записать следующую нелинейную систему дифференциальных уравнений [11]:

$$\frac{GD_3^2}{375} \frac{dV_3(t)}{dt} = M_3(t, V_3) - M_M(t, V_M), \quad (1)$$

$$\frac{GD_M^2}{375} \frac{dV_M(t)}{dt} = M_M(t, V_M) - M_c(t), \quad (2)$$

$$M_M(t) = f(I_b, V_M), \quad (3)$$

$$T_0 \frac{dI_b(t)}{dt} + I_b(t) = \frac{U_n(t)}{R_{об}}, \quad (4)$$

где $M_3(t, V_3), M_M(t, V_M), M_c(t)$ - соответственно, движущий момент электродвигателя, передаваемый момент муфты и момент сопротивления (нагрузки);

GD_3^2 - сумма маховых моментов ротора электродвигателя и ведущей части муфты;

GD_M^2 - сумма маховых моментов ведомой части муфты и приведенного механизма;

$I_b(t)$ - ток в обмотке возбуждения муфты;

$U_n(t)$ - напряжение питания обмотки возбуждения муфты;

$R_{об}$ - сопротивление обмотки возбуждения муфты;

T_0 - постоянная времени обмотки возбуждения муфты;

$V_3(t), V_M(t)$ - скорости вращения ротора электродвигателя и ведомой части муфты.

Принимая изменение движущего момента двигателя в рабочей части механической характеристики линейным, получим:

$$M_3(t) = a_1 - b_1 V_3(t), \quad (5)$$

где a_1, b_1 - параметры линеаризации механической характеристики двигателя.

Выражение для передаваемого момента ЭМС, при линеаризации ее механической характеристики, согласно [11], будет:

$$M_M(t) = M_n(t) - b_2 V_M(t), \quad (6)$$

где $M_n(t)$ - пусковой момент муфты;

$b_2 = \frac{\Delta M_M}{\Delta V_M}$ - жесткость механической характеристики муфты.

В общем случае, пусковой момент муфты $M_n(t)$ зависит от тока возбуждения муфты, тогда согласно [11] имеем:

$$M_n(t) = C i_b(t), \quad (7)$$

где $i_b(t)$ - изменение тока возбуждения муфты;

C - постоянный коэффициент.

Однако, в данной системе, постоянная времени обмотки возбуждения муфты несоизмеримо мала по сравнению с электромеханической постоянной времени всей системы, что позволяет принимать изменения тока возбуждения в скачкообразном виде, т.е. $i_b(t) = const$.

В этой связи, согласно [11], выражение для пускового момента можно представить в виде:

$$M_n(t) = a_2 = const, \quad (8)$$

где $a_2 = C i_b$ - постоянный коэффициент.

Тогда выражение (6) с учетом (8) будет:

$$M_M(t) = a_2 - b_2 V_M(t) \quad (9)$$

В выражениях (7), (9) значения коэффициентов C и b_2 находятся по кривой механической характеристики ЭМС.

Начальные условия: $t = 0, V_3(t) = 0, t = 0, V_M(t) = 0$

2. Решение задачи

Для определения скорости вращения ротора электродвигателя $V_3(t)$, выражение (1) с учетом (5) и (9) в операторной форме можно представить в виде:

$$V_3(p) = \frac{a_1}{p} K_1(p) - K_1(p) \left(\frac{a_2}{p} - b_2 V_M(p) \right), \quad (10)$$

где $K_1(p) = \frac{1}{I_3 p + b_1}$ - передаточная функция;

p - параметр преобразования Лапласа;

$V_3(p), V_M(p)$ - Лапласовы изображения функций $V_3(t), V_M(t)$.

На основании теоремы свертки [22] переходя от уравнения (10) относительно изображений к уравнению относительно оригиналов, получим:

$$V_3(t) = \frac{a_1 - a_2}{b_1} (1 - K_1'(t)) + \frac{b_2}{I_3} \int_0^t K_1'(\theta) V_M(t - \theta) d\theta, \quad (11)$$

где $K_1'(t) = e^{-\frac{b_1 t}{I_3}}$

В уравнении (11) входит неизвестная функция $V_M(t)$. В рассматриваемом случае ее значение определяется на основе передаточной функции замкнутой системы автоматического регулирования скорости авиационного электропривода с ЭМС (рис.2).

В связи с этим, согласно рис.2 передаточные функции цепи возбуждения $W_1(P)$, тахогенератора $W_{ТГ}(P)$, усилителя $W_y(P)$ можно представить в следующие выражения:

$$W_1(P) = \frac{i_b(p)}{U_M(p)} = \frac{K_1}{1 + T_0 p}, \quad (12)$$

где $K_1 = \frac{1}{R_{06}}$, T_0 - коэффициент усиления и постоянная времени обмотки возбуждения ЭМС,

$$W_{ТГ}(p) = \frac{U_{ТГ}(p)}{V_M(p)} = \frac{K_{ТГ}}{1 + T_{ТГ} p}, \quad (13)$$

где $K_{ТГ}$, $T_{ТГ}$ - коэффициент усиления и постоянная времени тахогенератора,

$$W_y(p) = \frac{U_M(p)}{U_y(p)} = \frac{K_y}{1 + T_y p}, \quad (14)$$

где K_y , T_y - коэффициент усиления и постоянная времени усилителя.

Получим теперь передаточные функции системы по управляющему и возмущающему воздействиям.

В связи с этим, выражения (12)–(14) можно представить в виде:

$$(1 + T_0 p) i_b(p) = K_1 U_M(p), \quad (15)$$

$$(1 + T_{ТГ} p) U_{ТГ}(p) = K_{ТГ} V_M(p), \quad (16)$$

$$(1 + T_y p) U_M(p) = K_y U_y(p), \quad (17)$$

где $U_y(p) = U_3(p) - U_{ТГ}(p)$, $U_3(p)$ - задающее напряжение.

Уравнение движения ЭМС (2) с учетом (9) в операторной форме можно записать в виде:

$$(1 + T_M p) V_M(p) = K_M i_b(p) - K_M' M_c(p), \quad (18)$$

где $T_M = \frac{GD^2}{375b_2}$ - постоянная времени,

$K_M = \frac{c}{b_2}$ - коэффициент усиления,

$K_M' = \frac{1}{b_2}$.

Из (14)–(17) получим следующие выражения для замкнутой системы:

$$\begin{aligned} [K_1 K_M' K_y K_{ТГ} + (1 + T_M p)(1 + T_0 p)(1 + T_y p)] V_M(p) = \\ K_1 K_M K_y (1 + T_{ТГ} p) U_3(p) - K_M' M_c(p) (1 + T_0 p)(1 + T_y p)(1 + T_{ТГ} p) \end{aligned} \quad (19)$$

Из выражения (19) для Лапласово изображения скорости вращения ЭМС $V_M(p)$, как по управляющему воздействию $U_3(p)$, так и по возмущающему воздействию $M_c(p)$ можно получить следующие соотношения:

$$V_{M3}(p) = \frac{K_1 K_M K_y (1 + T_{ТГ} p)}{K_1 K_M' K_y K_{ТГ} + (1 + T_M p)(1 + T_0 p)(1 + T_y p)(1 + T_{ТГ} p)} U_3(p) \quad (20)$$

$$V_{Mb}(p) = - \frac{K_M' (1 + T_0 p)(1 + T_y p)(1 + T_{ТГ} p)}{K_1 K_M K_y K_{ТГ} + (1 + T_M p)(1 + T_0 p)(1 + T_y p)(1 + T_{ТГ} p)} M_c(p) \quad (21)$$

Полученные выражения (20), (21) позволяют рассчитать переходные процессы, возникающие в данной системе, либо при произвольном законе изменения задающего напряжения $U_3(p)$, либо при изменении возмущающего воздействия $M_c(p)$.

Сумма $V_{M3}(p)$ и $V_{Mb}(p)$ даст переходный процесс системы регулирования скорости асинхронного электропривода с ЭМС при одновременном изменении по произвольному закону управляющего $U_3(p)$ и возмущающего $M_c(p)$ воздействий. При этом согласно выражениям (20), (21), имеем:

$$V_M(p) = V_{M3}(p) + V_{Mb}(p) \quad (22)$$

Второй этап решения данной задачи связан с осуществлением перехода от Лапласовых изображений (20), (21) в область оригиналов.

В связи с этим согласно новому подходу предложенному в [19–33], выражения (20), (21) можно представить в виде:

$$V_{M3}(p) = \frac{b_1 p + b_0}{a_4 p^4 + a_3 p^3 + a_2 p^2 + a_1 p + a_0} U_3(p), \quad (23)$$

где $b_1 = T_{ТГ} K_1 K_{Mi} K_y$, $b_0 = K_1 K_{Mi} K_y$,

$a_4 = T_0 T_{Mi}$,

$a_3 = T_y + T_{ТГ} + T_y T_{ТГ} (T_0 + T_{Mi})$,

$a_2 = T_y T_{ТГ} + (T_0 + T_{Mi})(T_y + T_{ТГ}) + T_0 + T_{Mi}$,

$a_1 = T_y + T_{ТГ} + T_0 + T_{Mi}$,

$a_0 = 1 + K_1 K_{Mi} K_y K_{ТГ}$.

$$V_{Mb}(p) = \frac{b'_3 p^3 + b'_2 p^2 + b'_1 p + b'_0}{a_4 p^4 + a_3 p^3 + a_2 p^2 + a_1 p + a_0} M_c(p) \quad (24)$$

где $b'_3 = T_0 T_y T_{ТГ} K_{Mi}$,

$b'_2 = (T_{ТГ} (T_0 + T_y) + T_0 T_y) K_{Mi}$,

$b'_1 = (T_0 + T_y + T_{ТГ}) K_{Mi}$,

$b'_0 = K_{Mi}$.

Для определения оригинала скорости электропривода с ЭМС, относительно произвольного закона изменения управляющего воздействия $U_3(t)$, выражение (23) можно представить в виде:

$$a_4 V_{M3}(p) + W_1(p) V_{M3}(p) = W_2(p) U_3(p), \quad (25)$$

где $W_1(p) = a_3 \frac{1}{p} + a_2 \frac{1}{p^2} + a_1 \frac{1}{p^3} + a_0 \frac{1}{p^4}$,

$W_2(p) = b_1 \frac{1}{p^3} + b_0 \frac{1}{p^4}$.

На основе теоремы свертки [22], переходя от уравнения (25) относительно изображений к уравнениям относительно оригиналов получим:

$$a_4 V_{M_3}(t) + \int_0^t W_1(\tau) V_{M_3}(t - \tau) d\tau = \int_0^t W_2(\tau) U_3(t - \tau) d\tau, \quad (26)$$

где $W_1(t), W_2(t)$ -известные оригиналы передаточных функций $W_1(p), W_2(p)$:

$$W_1(t) = a_3 + a_2 t + a_1 \frac{t^2}{2!} + a_0 \frac{t^3}{3!},$$

$$W_2(t) = b_1 \frac{t^2}{2!} + b_0 \frac{t^3}{3!}$$

Решить интегральное уравнение в явном виде относительно искомой функции $V_{M_3}(t)$ затруднительно, так как ее значения в начале решения поставленной задачи является неизвестным. Интегральное уравнение (26) может быть решено численно, если заменить интегралы суммами.

В связи с этим, используя связь между непрерывным временем t и дискретным n в виде $t = nT$ (где T - период повторения решетчатой функции; $n = 0, 1, 2, \dots$) согласно подходу предложенному в [19-33], производим дискретизацию интегрального уравнения (26), при выбранном интервале T , заменяя операцию непрерывного интегрирования суммированием, в данном случае пользуясь формулой трапеций.

При этом, вместо (25) относительно решетчатой функции $V_{M_3}[n]$ получим:

$$a_4 V_{M_3}[n] + \frac{T}{2} \sum_{m=0}^n (W_1[m] V_{M_3}[n - m] + W_1[n - m + 1] V_{M_3}[m - 1]) =$$

$$= \frac{T}{2} \sum_{m=0}^n (W_2[m] U_3[n - m] + W_2[n - m + 1] U_3[m - 1]), \quad (27)$$

где $W_1[n], W_2[n], V_{M_3}[n], U_3[n]$ - известные решетчатые функции, полученные из соответствующих непрерывных функций $W_1(t), W_2(t), V_M(t), U_3(t)$ заменой t на nT ;

$$W_1[n] = a_3 + a_2 nT + a_1 \frac{(nT)^2}{2!} + a_0 \frac{(nT)^3}{3!},$$

$$W_2[n] = b_1 \frac{(nT)^2}{2!} + b_0 \frac{(nT)^3}{3!}.$$

Здесь

$$\sum_{m=0}^n (W_1[m] V_{M_3}[n - m] + W_1[n - m + 1] V_{M_3}[m - 1]) =$$

$$= W_1[0] V_{M_3}[n] + \sum_{m=1}^n (W_1[m] V_{M_3}[n - m] + W_1[n - m + 1] V_{M_3}[m - 1]) \quad (28)$$

где $W_1[0] = a_3$

Для определения значения решетчатой функции $V_{M_3}[n]$, выражение (27) с учетом (28) запишем в виде:

$$\left(a_4 + \frac{T}{2} W_1[0]\right) V_{M_3}[n] + \frac{T}{2} \sum_{m=1}^n (W_1[m] V_{M_3}[n - m] + W_1[n - m + 1] V_{M_3}[m - 1]) =$$

$$= \frac{T}{2} \sum_{m=0}^n (W_2[m] U_3[n - m] + W_2[n - m + 1] U_3[m - 1]) \quad (29)$$

Решая уравнение (29) относительно решетчатой функции $V_{M_3}[n]$, получаем следующее рекуррентное соотношение, позволяющее последовательно вычислять функции $V_{M_3}[n]$:

$$V_{M_3}[n] = \eta \left\{ \sum_{m=0}^n (W_2[m] U_3[n - m] + W_2[n - m + 1] U_3[m - 1]) - \sum_{m=1}^n (W_1[m] V_{M_3}[m - 1]) \right\}$$

$$[n - m] + W_1[n - m + 1] V_{M_3}[m - 1]), \quad (30)$$

где $\eta = \frac{T}{a_4 + \frac{T}{2} W_1[0]}$.

Погрешность расчетов связана с величиной T . Чем меньше выбрано число T , тем в меньшей мере характеристики непрерывной функции отличаются от соответствующих характеристик решетчатых функций.

Таким образом, полученное рекуррентное соотношение (30), позволяет определить изменение скорости вращения муфты $V_{M_3}[n]$, при произвольном законе изменения управляющего воздействия $U_3[n]$ и легко реализуется на компьютере.

В частном случае, при скачкообразном изменении управляющего воздействия $U_3[n] = U_0 1[n]$ (где U_0 -амплитуда управляющего воздействия) рекуррентное соотношение (30) можно представить в виде:

$$V_{M_3}[n] = \eta \left\{ U_0 \sum_{m=0}^n (W_2[m] 1[n - m] + W_2[n - m + 1] 1[m - 1]) - \sum_{m=1}^n (W_1[m] V_{M_3}[m - 1]) \right\} \quad (31)$$

Для определения оригинала скорости привода с ЭМС относительно произвольного закона изменения возмущающего воздействия $M_c(t)$, выражение (24) согласно [19 + 33], также можно представить в виде:

$$a_4 V_{M_b}(p) + W_1(p) V_{M_b}(p) = W_3(p) M_c(p), \quad (32)$$

где $W_3(p) = b'_3 \frac{1}{p} + b'_2 \frac{1}{p^2} + b'_1 \frac{1}{p^3} + b'_0 \frac{1}{p^4}$

На основе теоремы свертки [22], переходя от уравнения (32) относительно изображений к уравнениям относительно оригиналов, получим:

$$V_{M_b}(t) + \int_0^t W_1(\tau) V_{M_b}(t - \tau) d\tau = \int_0^t W_3(\tau) M_c(t - \tau) d\tau, \quad (33)$$

где $W_3(t) = b'_3 + b'_2 t + b'_1 \frac{t^2}{2!} + b'_0 \frac{t^3}{3!}$

Согласно предложенному подходу, интегральное уравнение (33) в решетчатой форме можно представить в виде:

$$V_{M_b}[n] = \eta \left\{ \sum_{m=0}^n (W_3[m] M_c[n - m] + W_3[n - m + 1] M_c[m - 1]) - \sum_{m=1}^n (W_1[m] V_{M_b}[m - 1]) \right\} \quad (34)$$

где $W_3[n] = b'_3 + b'_2 nT + b'_1 \frac{(nT)^2}{2!} + b'_0 \frac{(nT)^3}{3!}$.

Таким образом, полученное рекуррентное соотношение (34) позволяет определить изменение скорости вращения муфты $V_{M_b}[n]$, при произвольном законе изменения возмущающего воздействия $M_c[n]$ и легко реализуется на компьютере.

В частном случае, при скачкообразном изменении возмущающего воздействия $M_c[n] = \mu_0 1[n]$ (где μ_0 - амплитуда возмущающего воздействия) рекуррентное соотношение (34) можно представить в виде:

$$V_{M_b}[n] = \eta \left\{ \mu_0 \sum_{m=0}^n (W_3[m] 1[n - m] + W_3[n - m + 1] 1[m - 1]) - \sum_{m=1}^n (W_1[m] V_{M_b}[m - 1]) \right\} \quad (35)$$

Таким образом, при рассмотрении переходного в системе возникшего вследствие изменения управляющего воздействия $U_3[n]$, скорость вращения будет $V_M[n] = V_{M_3}[n]$, а относительно изменения возмущающего воздействия $M_c[n]$, $V_M[n] = V_{M_b}[n]$

При одновременном изменении управляющего $U_3[n]$ и возмущающего $M_c[n]$ воздействий, скорость вращения $V_M[n]$ согласно (22), определяется из следующего выражения:

$$V_M[n] = V_{M3}[n] + V_{Mb}[n] \quad (36)$$

При известном значении скорости вращения $V_M[n]$ ведомой части ЭМС, для определения значения скорости вращения ротора электродвигателя $V_3[n]$, интегральное уравнение (11) в решетчатой форме можно представить в виде:

$$V_3[n] = \frac{a_1 - a_2}{b_1} (1 - K_1'[n]) + \frac{b_2 T}{I_3} \sum_{m=0}^n (K_1'[m] V_M[n-m] + K_1'[n-m+1] V_M[m-1]), \quad (37)$$

где $K_1'[n] = e^{-\alpha_1 n}$, $\alpha_1 = \frac{T b_1}{\lambda_3}$

Выводы

1. Преимуществом предложенного на базе развития теории операционного исчисления нового подхода является то, что он позволяет рассчитать переходные процессы, возникающие в замкнутой системе автоматического регулирования авиационного электропривода с ЭМС, при произвольных законах изменений как управляющих, так и возмущающих воздействий, без перехода в область дискретных изображений, а также осуществлять переход от Лапласовых изображений искомым функциям в область оригиналов без нахождения корней характеристических уравнений произвольных порядков. Это существенно упрощает математические выкладки, повышает точность расчетов.
2. Предложенный новый численный метод является весьма универсальным, в котором, в отличие от существующих, при компьютерном моделировании переходных процессов, возникающих в системах автоматического регулирования авиационного электропривода с ЭМС, при произвольных управляющих и возмущающих воздействиях, в зависимости от заданной точности расчета, позволяет заменить операцию интегрирования суммированием, пользуясь формулами не только прямоугольников, трапеций, но и Симпсона, Уэддла и др. Указанные свойства предложенного нового подхода существенно расширяют круг решаемых практических задач.
3. Полученные рекуррентные соотношения легко могут быть реализованы на ЭВМ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Позднев А.Д., Розман Я.Б. Электромагнитные муфты и тормоза с массивным якорем. М.-Л., Госэнергоиздательство, 1963.
2. Коновалов Г.Ф., Коноваленко О.В. Системы автоматического управления с электромагнитными порошковыми муфтами. М., Машиностроение, 1976.
3. Казарян В.Н. Переходные процессы системы регулирования скорости привода с электромагнитной муфтой скольжения. //Электротехника.-1973, № 1.
4. Соколов М.М. и др. Исследование переходных процессов асинхронного электропривода роторного стола. //Сб. «Электротехническая промышленность», Серия «Электропривод». Инфорэлектр.-1976, вып.8.
5. Татур О.Н., Флиддидер. Динамические характеристики быстродействующих электромагнитных муфт. //Вестник электропромышленности.-1963, № 7.
6. Соколов Т.Н. Аналитическое исследование переходных процессов в приводах с электромагнитными муфтами. //Труды Ленинградского индустриального института, 1968, № 2.
7. Токарева В.Д. Переходные процессы в электроприводе постоянного тока с быстродействующими электромагнитными муфтами. //Электричество, 1967, № 5.
8. Лурье З.Я., Фланчик Б.С. Динамические процессы в системах автоматического управления с электромагнитными муфтами. //Электротехника, 1970, № 11.
9. Решетов С.А., Кононов С.П., Максимов Н.В. и др. Электрооборудование воздушных судов. М.: Транспорт 1991.

10. Манкин В.М. и др. Направление развития теории электроприводов буровых установок с применением индукционных электромагнитных муфт и тормозов. //Труды VI Всесоюзной конференции по автоматизированному электроприводу. М.-Энергия, 1974.
11. Кадымов Я.Б., Мамедов А.И., Шукюров В.К. Расчет переходных процессов в нелинейной распределенной системе электропривода с электромагнитной муфтой. //Изв. СССР, Энергетика и транспорт, 1979, № 2.
12. Цыпкин Я.З., Гольденберг Л.М. Построение переходного процесса в системах автоматического регулирования по характеристикам отдельных элементов. //Труды Всесоюзного заочного энергетического института, вып. 7, «Электротехника», М, ГЭИ, 1957.
13. Красовский А.А., Поспелов Г.С. Некоторые методы вычисления приближенных временных характеристик линейных систем автоматического регулирования. //Автоматика и телемеханика, 1958, № 6.
14. Цыпкин Я.З. Теория линейных импульсных систем. М.: Физматгиз, 1963.
15. Цыпкин Я.З. Основы теории автоматических систем. М.: Физматгиз, 1977.
16. Наумов Б.Н. Переходные процессы в линейных системах автоматического регулирования. М.-Л.: Госэнергоиздат, 1960.
17. Изермин Р. Цифровые системы автоматического управления. М.: 1984.
18. Наумов Б.Н. Теория нелинейных автоматических систем. М.: Физматгиз, 1972.
19. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Алиев Я.А., Мамедов А.И. Новый метод определения расхода нефти, газа и нефтепродуктов для измерения диафрагменными расходомерами в магистральных газо, нефти и нефтепродуктопроводах с учетом реальных условий динамических режимов их работы. // Изв. НАН Азербайджана, серия физико-технических и математических наук, 2005, № 3.
20. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Алиев Я.А., Мамедов А.И. Компьютерное моделирование переходных процессов в электрических цепях с распределенными параметрами при учете потерь. // Изв. НАН Азербайджана, серия физико-технических и математических наук, 2006, № 4.
21. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Алиев Я.А., Мамедов А.И. Развитие теории динамики в сложных трубопроводных системах авиа и жидкостных ракетных двигателей с учетом влияния трения жидкости о стенки трубы. // Доклады НАН Азербайджана, 2006, № 3-4.
22. Пашаев А.М., Бабаев М.А., Алиев Я.А., Мамедов А.И., Гусейнов В.С. Численное моделирование переходных процессов в электрических цепях с распределенными параметрами. // Ученые записки Национальной Академии Авиации, 2006, № 2.
23. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Алиев Я.А., Мамедов А.И. Компьютерное моделирование переходных процессов в электрических цепях с распределенными параметрами при учете потерь. // Изв. НАН Азербайджана, серия физико-технических и математических наук, 2006, № 4.
24. Pashayev A.M., Mehtiyev A.Sh., Aliyev Y.A., Hazarxanov A.T. The new numerical method for the analysis of transients in radio technical chains with distributed parameters allowed for losses. /Conference Proceeding Third International on Technical and Physical Problems in Power Engineering. Ankara, 2006.
25. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Алиев Я.А., Мамедов А.И. Развитие теории динамики в сложных трубопроводных системах жидкостных авиа и ракетных двигателей. // Ученые записки Национальной Академии Авиации, 2006, № 2.
26. Пашаев А.М., Эфендиев О.З., Мамедов А.И., Азизов Р.Р. Численный метод расчета переходных процессов в магистральных нефтепродуктопроводах при последовательной перекачке разнородных нефтепродуктов. // Изв. НАН Азербайджана, серия физико-технических и математических наук, 2007, № 2.
27. Пашаев А.М., Эфендиев О.З., Мамедов А.И. Развитие теории операционного исчисления для компьютерного моделирования переходных процессов в сложных разветвленных электрических цепях с сосредоточенными параметрами. // Доклады НАН Азербайджана, 2008, № 1.

28. Пашаев А.М., Эфендиев О.З., Мамедов А.И. Развитие теории операционного исчисления для численного моделирования переходных процессов в сложных электрических цепях с сосредоточенными параметрами. // Проблемы энергетики, 2008, № 4.
29. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Мамедов А.И. Компьютерное моделирование переходных процессов в системах с сосредоточенными параметрами. // Труды международной конференции «Научно-технический прогресс и современная авиация», посвященной 75-летию академика А.М.Пашаева. Том 2, Баку, 12-14 февраля 2009.
30. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Эфендиев О.З., Мамедов А.И. Развитие теории операционного исчисления для компьютерного моделирования переходных процессов в сложных индуктивно связанных электрических цепях с сосредоточенными параметрами, при воздействии импульсного напряжения. // Проблемы энергетики, 2009, № 2.
31. Мехтиев А.Ш., Эфендиев О.З., Мамедов А.И. Развитие теории операционного исчисления для компьютерного моделирования переходных процессов в сложных системах с сосредоточенными параметрами при воздействии импульсного напряжения. // Вестник Азербайджанской Инженерной Академии, 2010, № 2.
32. Пашаев А.М., Мехтиев А.Ш., Мамедов А.И. Развитие теории операционного исчисления для компьютерного моделирования переходных процессов в неоднородных системах с распределенными параметрами. // Доклады НАН Азербайджана, 2001, №1.
33. Газарханов А.Т., Мамедов А.И., Бабаев М.А., Искендеров Н.И. Компьютерное моделирование переходных процессов в электрических цепях с распределенными параметрами с нелинейной индуктивностью. // Научные труды Национальной Академии Авиации, 2013, №1.

İNDUKSIYON ELEKTROMAQNİT MUFTASI İLƏ TƏCHİZ EDİLMİŞ AVIASIYA İNTİQALİNİN AVTOMATİK TƏNZİMLƏMƏ SİSTEMİNDƏ BAŞ VERƏN KEÇİD PROSESLƏRİNİN KOMPYUTER MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Ə.T. Həzərhanov, A.İ. Məmmədov, M.A. Babayev

Məqalədə induksiyon elektromagnit muftası ilə təchiz edilmiş elektrik intiqalının aviasiya sürətinin avtomatik tənzimləmə sistemində baş verən keçid proseslərinin kompüter modeləşdirilməsi üçün operator hesablama nəzəriyyəsinin genişləndirilməsi əsasında yeni ədədi üsul təklif edilmişdir.

THE COMPUTER SIMULATION OF TRANSIENT PROCESSES IN THE AVIATION BORING DRIVE COUPLING AVTOMATIC SYSTEMS

A.I. Hazanhanov, A.T. Mamedov, M.A. Babayev

On the base developed operation calculus, the computer simulation of transient processes in aviation boring electrical drive coupling avtomatic systems.

ОЗОНОМЕТР НА ОСНОВЕ ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ СЕНСОРОВ

Э.И. Исаев, С.Р. Рзаев, Б.М. Ермаков, Ф.Г. Алиев, Г.М. Гюлабов*

*Национальная Академия Авиации, Государственная Нефтяная Академия**

Разработана биоимитационная камера со встроенным озонатором и озонометром на основе полупроводникового сенсора MS-2610 с чувствительным металлооксидным слоем; предложена регрессионная зависимость сопротивления чувствительного слоя от концентрации озона. Приведено сравнение результатов испытаний озонометра с йодометрическими и стандартными приборными измерениями.

Ключевые слова: металлооксидные полупроводниковые сенсоры, озон, озонометр, регрессионная зависимость.

Введение

Исследования влияния озонсодержащей атмосферы на различные биологические объекты требуют специального испытательного оборудования, в котором, как минимум, должно быть предусмотрено устройство для подачи газа (генератор озона с компрессором) и устройство для измерения концентрации озона (озонометр) с одновременным формированием сигнала на генератор озона для контроля заданного уровня озона.

Известны несколько разных методов измерения концентрации озона, один из которых основан на эффекте изменения сопротивления чувствительного элемента полупроводниковых металлооксидных сенсоров при взаимодействии с молекулами газа [1, 2].

Среди существующих сенсоров такого типа можно выделить сенсоры MS-2610 (MICROCHEMICAL SYSTEMS, Китай) с чувствительностью на озон от 10 ppb...20000 ppb (0,02...40 мг/м³), при рекомендуемом напряжении накала сенсора $U_n=2,35\pm 0,05$ В.

Производитель сенсоров приводит лишь общую зависимость относительного сопротивления чувствительного слоя от концентрации озона, что вызывает необходимость экспериментального установления этой зависимости для каждого экземпляра сенсора.

Методика измерений

Для установления влияния концентрации озона на сопротивление сенсора осуществляли подачу озono-воздушной смеси на сенсор при помощи лабораторного компрессора. С помощью вольтметра измеряли напряжение на выходе сенсора озона в зависимости от величины концентрации озона. Величина концентрации озона определялась классическим йодометрическим методом [3] и с помощью озонометра UV-106M производства фирмы 2B TECHNOLOGIES, работающего на основе спектрофотометрического метода. Озонометр имеет предел измерений от 0 до 1000 ppb, чувствительность 10 ppb и погрешность 2%.

Результаты и их обсуждение

Для пяти сенсоров MS-2610 была установлена зависимость напряжения (сопротивления) от концентрации озона в озono-воздушной смеси. На основании данных эксперимента для семейства кривых были рассчитаны данные для усредненной кривой, отличающейся от экспериментальных значений в пределах $\pm 17\%$. (табл. 1, рис. 1.)

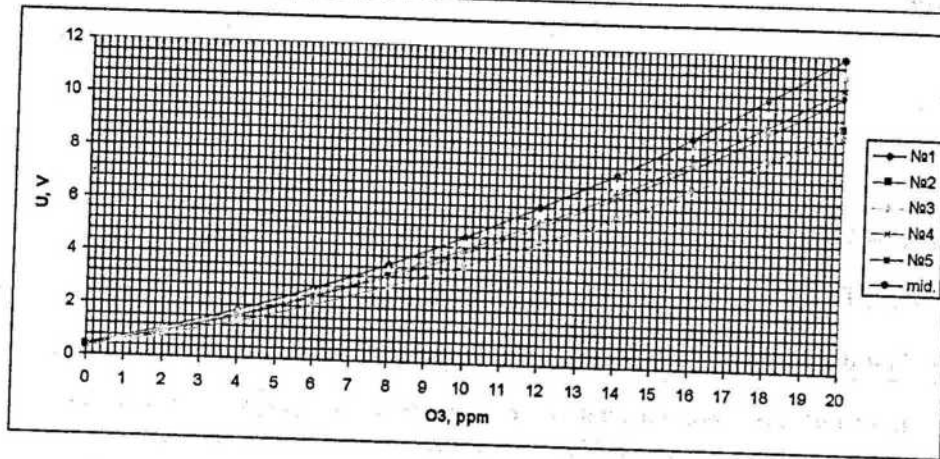

Рис. 1. Семейство кривых, описывающих зависимости напряжения на выходе сенсоров от концентрации озона

Зависимость напряжения на выходе сенсоров (U_{sen}) от концентрации озона (ppm) Таблица 1

O ₃ , ppm (йодометрия)		0	1,9	3,5	7	8	11	13	15	17	18	22
O ₃ , ppm (UV-106M)		0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
U, В	№1	0,4	1,06	1,83	2,71	3,69	4,79	6	7,31	8,74	10,3	11,92
	№2	0,31	0,82	1,42	2,1	2,86	3,71	4,65	5,67	6,78	7,96	9,24
	№3	0,38	1,01	1,74	2,57	3,51	4,55	5,7	6,95	8,31	9,76	11,32
	№4	0,3	0,8	1,37	2,03	2,77	3,59	4,5	5,49	6,56	7,71	8,94
	№5	0,36	0,96	1,65	2,44	3,32	4,31	5,4	6,58	7,87	9,25	10,73
	U, В	0,35	0,93	1,6	2,37	3,23	4,19	5,25	6,4	7,65	8,99	10,43

Усреднённые данные с использованием методов регрессионного анализа позволяют предложить следующую эмпирическую зависимость напряжения U на выходе сенсора от концентрации озона в диапазоне от 0 до 20 ppm в виде (коэффициент корреляции $R^2=0,9979$):

$$U = Ax^2 + Bx + U_0 \quad (1)$$

U_0 – напряжение на выходе сенсора при отсутствии озона, В;
 x – концентрация озона, ppm; A и B – эмпирические постоянные, характеризующие чувствительность сенсора и единицу измерения концентрации. В рассматриваемом случае $A=0,01$, $B=0,29$ при измерении в ppm.

Следовательно, из (1) концентрацию озона (в диапазоне от 0 до 20 ppm) можно представить в виде корня классического квадратного уравнения:

$$x = \frac{-B + \sqrt{B^2 - 4A(U - U_0)}}{2A} = \frac{-0,29 + \sqrt{0,0841 - 0,04(U - 0,35)}}{0,02} \quad (2)$$

На базе данного сенсора была разработана схема озонометра (рис. 2).

Напряжение с сенсора озона поступает на входы масштабирующего усилителя МУ, компаратора уровня озона K_{oz} , компаратора коррекции K_k . С выхода масштабирующего усилителя МУ сигнал поступает на аналоговый вход микроконтроллера. На вторые входы компараторов поступают сигналы уровня озона и коррекции соответственно с выходов цифро-аналоговых преобразователей.

На их входы коды управления поступают с контроллера измерителя концентрации озона. Код управления озонометром вырабатывается этим же контроллером и через цифро-аналоговый преобразователь управления озонометром и буферный усилитель БУ поступает в озонометр в виде изменяющегося напряжения.

Контроллер цикла отсчитывает интервал времени измерения и вырабатывает необходимые управляющие сигналы.

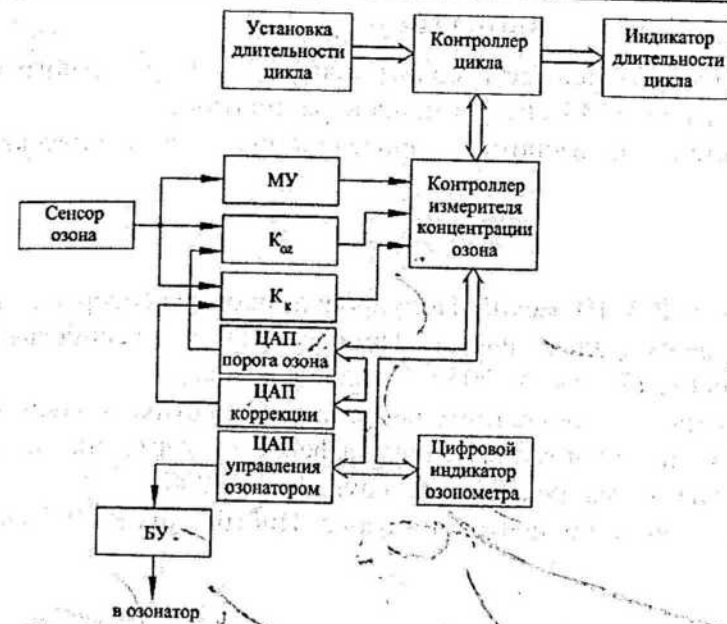

Рис. 2. Блок-схема озонометра

По усреднённой вольт-озонной характеристике были вычислены участки с равномерным распределением значений коррекции отсчётов. Эти значения коррекции в виде кода записываются в память контроллера измерителя при включении схемы и считываются оттуда при коррекции отсчётов значений концентрации озона.

Разработанный озонометр, будучи одним из блоков испытательной камеры (рис. 3) прошёл успешные испытания в лабораторных условиях с погрешностью измерений в пределах $\pm 3\%$.

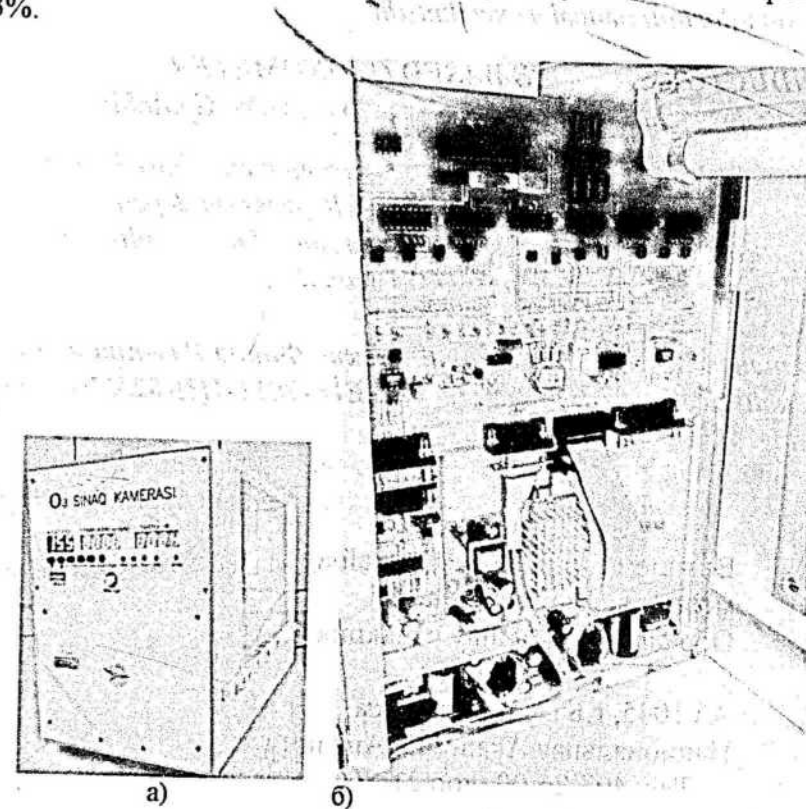

Рис. 3. Испытательная камера со встроенным озонометром и озонометром: а) общий вид; б) блок электроники

Помимо удовлетворительной точности, их отличает простота устройства и эксплуатации, гибкость внесения изменений в алгоритм управления, невысокая себестоимость.

ВЫВОДЫ

- 1) Предложена регрессионная зависимость сопротивления чувствительного слоя металлооксидных датчиков озона MS-2610 от концентрации озона.
- 2) Разработан экспериментальный озонометр, проведена его йодометрическая и приборная градуировка.

ЛИТЕРАТУРА

1. И. А. Бубнова, К.В. Жерников, Р.А. Шумский. Полупроводниковые сенсоры и озонометр на их основе. Состав Атмосферы и Электрические Процессы. IX Всероссийская конференция молодых ученых. Борок, 17-19 мая 2005 г. Тезисы докладов.
2. Анисимов О.В. Электрические и газочувствительные характеристики полупроводниковых сенсоров на основе тонких пленок SnO₂. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук, Томск, 2007.
3. Йодометрический метод измерения концентрации озона. Инструкция Р5 Р-Л1-83 Ангарского филиала ОКБА.

YARIMKEÇİRİCİ DATÇIKLƏR ƏSASINDA OZONOMETR
 Ə. İ. İsayev, S.R. Rzayev, B.M. Yermakov, F.Q. Əliyev, G.M. Gülablı

Ozonator və metal-oksidi təbəqəli yarımkeçirici MS-2610 sensoru əsasında ozonometrədən ibarət bioimitasiya kamerası işlənmişdir. Həssas təbəqənin elektrik müqavimətinin ozonun qatılığından regressiya asılılığı təqdim edilmişdir. Ozonometrənin ənənəvi yodometrik üsulla və standart cihazlarla müqayisəli sınaqlarının nəticələri verilmişdir.

SEMICONDUCTOR SENSORS BASED OZONOMETER
 E.I. Isayev, S.R. Rzayev, B.M. Yermakov, F.G. Aliyev, G.M. Gyulabli

Bioimitation camera with built-in ozone generator and ozonometer based semiconductor sensor MS-2610 with a sensitive metal oxide layer was designed. Regression dependence of the resistance of the sensitive layer of ozone was proposed. The comparison of test results with ozonometer, iodometric and standard instrument measurements was presented.

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – гранты №EIF-2011-1(3)-82/47/3 и №EIF-2011-1(3)-82/11/1

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы! Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес:

АЗ.1045, г.Баку, Бина 25 км
 Национальная Академия Авиации
 Тел. 497-26-00, доп.21-85

Ab-initio ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ДАВЛЕНИЯ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СПЕКТР МОНОКРИСТАЛЛА GaS

Оруджев Г.С., Касумова Э.К.

Азербайджанский Технический Университет

Один из первых принципов в интервале давлений 0-20 GPa, учитывать фазовый переход, происходящий в структуре кристалла при 3 GPa. Также рассчитаны энергетический спектр и плотность электронных состояний монокристалла GaS. Установлено, что зона проводимости имеет различные минимумы в первой и второй фазах, что означает изменение оптических свойств кристалла. В исследованном интервале давлений значение ширины запрещенной зоны уменьшается на 1.15 eV.

В современной технике роль полупроводников возрастает с каждым днем. Широкое использование эти уникальные кристаллы получили и в авиации: вся работа бортового радиоэлектронного оборудования основана на полупроводниках. Полупроводники регулируют температуру в кабинах, полупроводниковыми люминесцентными веществами покрывают экраны индикаторов и шкалы авиационных приборов и т.д.

Сульфид галлия принадлежит к группе полупроводниковых соединений типа A^{III}B^{VI} со слоистой структурой и кристаллизуется в гексагональной решетке с базисными трансляциями $t_1 = (a, 0, 0)$, $t_2 = (-a/2, b/2, 0)$, $t_3 = (0, 0, c)$, где $a = 3,585 \text{ \AA}$ и $c = 15,5 \text{ \AA}$ – постоянные решетки [1]. В элементарной ячейке кристалла содержатся два четырехслойных пакета типа S-Ga-Ga-S (пространственная группа симметрии D_{6h}^4). Сильная ковалентная связь внутри слоев и слабое ван-дер-ваальсово взаимодействие между слоями обуславливает интересные свойства данного типа соединений.

В настоящей работе из первых принципов в рамках теории функционала электронной плотности (DFT) в приближении локальной плотности (LDA) представлены результаты расчета влияния давления на энергетический спектр монокристалла GaS. Расчеты проводились в интервале давлений 0-20 GPa с учетом фазового перехода при 3 GPa. Результаты наших первопринципных расчетов по установлению давления фазового перехода представлены в работе [2].

В первой фазе (структура P1) исследования проводились при давлениях P=0, 1, 2, 3 GPa, во второй фазе (структура P2) – при давлениях P=3, 5, 10, 15, 20 GPa. Расчет зонной структуры производился в высокосимметричных направлениях зоны Бриллюэна. Зона Бриллюэна для GaS показана на рис. 1.

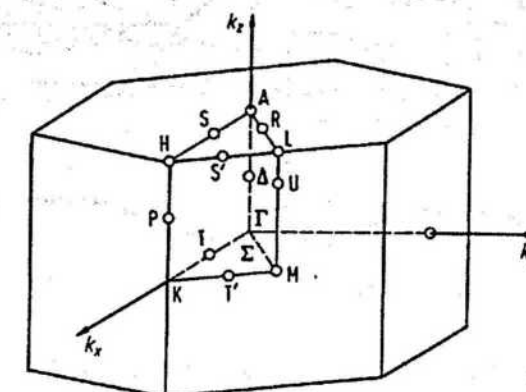

Рис. 1. Зона Бриллюэна GaS

При вычислениях использовался программный пакет ABINIT. Для описания электрон-ионного взаимодействия были выбраны нормсохраняющие ионные псевдопотенциалы

Hartwigsen-Goedecker-Hutter: 31ga.3.hgh и 16s.6.hgh. Использовались электронные конфигурации $[Ar]3d^{10}+4s^24p^1$ и $[Ne]+3s^23p^4$ соответственно для атомов галлия и серы. Базис плоских волн ограничивался максимальной кинетической энергией 80 Ry. Для интегрирования по зоне Бриллюэна использовалась сетка Monkhorst-Pack с набором k-точек $8 \times 8 \times 1$.

На рис. 2 показаны зонные структуры в первой фазе при 0 и 3 GPa, а на рис. 3 – во второй фазе при 3 и 20 GPa. Установлено, что в обеих фазах максимум валентной зоны расположен в центре зоны Бриллюэна – точке Γ и остается неизменным во всем исследованном интервале давлений 0-20 GPa. В первой структуре зона проводимости GaS имеет три минимума в точках Γ (0, 0, 0), M (0.5, 0, 0) и K (1/3, 1/3, 0). При 0 GPa (рис. 2a) наименьший по энергии прямой переход осуществляется в центре зоны Бриллюэна и составляет $E_g^{dir}(\Gamma - \Gamma) = 2.07$ eV. Непрямой переход между точками Γ и M имеет энергию активации $E_g^{indir}(\Gamma - M) = 1.36$ eV, а между Γ и K – $E_g^{indir}(\Gamma - K) = 1.45$ eV.

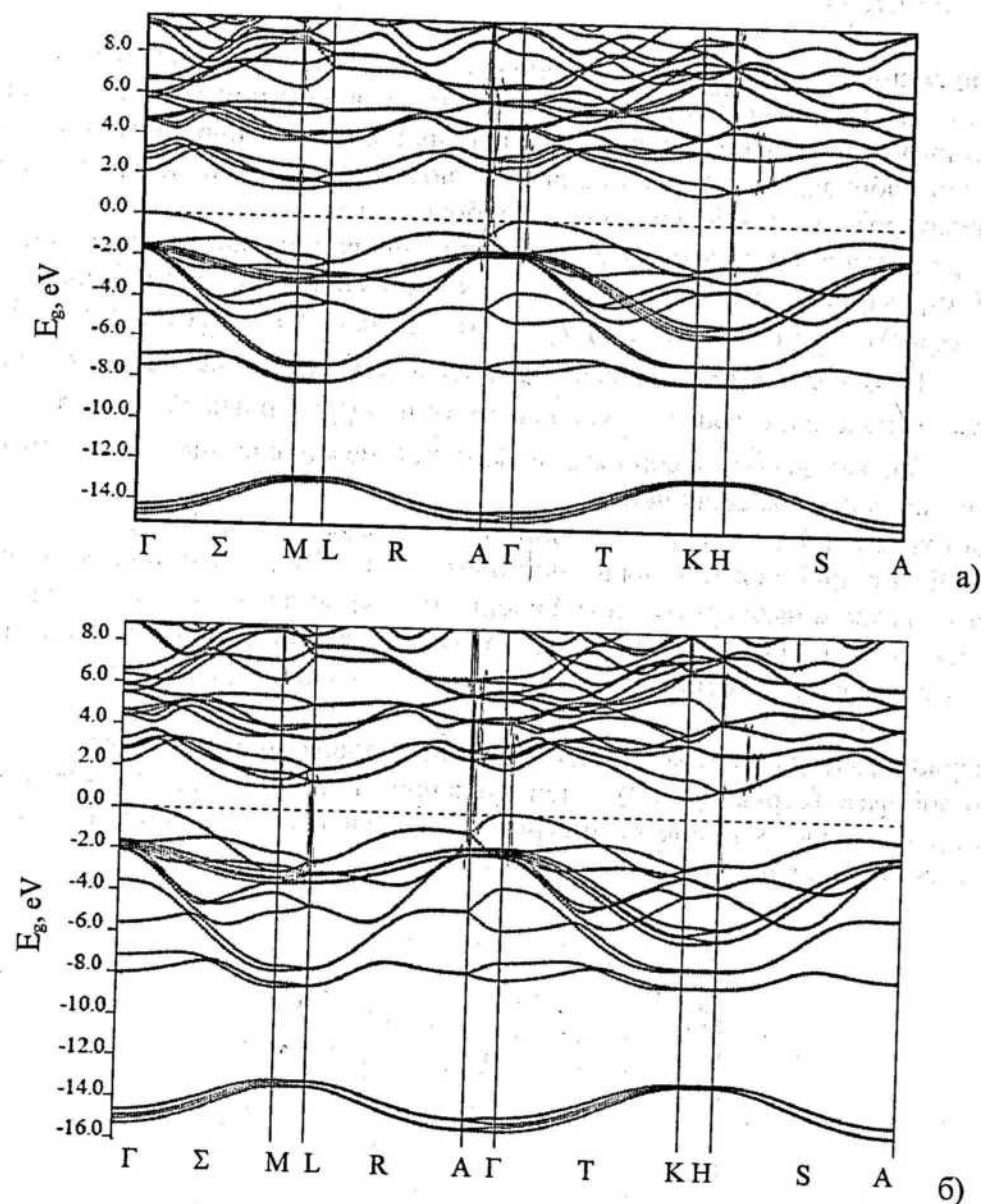

Рис. 2. Зонная структура GaS в первой фазе под давлением $P=0$ GPa (a) и $P=3$ GPa (б)

Следовательно, GaS является непрямозонным полупроводником с максимумом валентной зоны в точке Γ и минимумом зоны проводимости в точке M зоны Бриллюэна, с шириной запрещенной зоны 1.36 eV. Как и ожидалось, полученные значения ниже эксперимен-

тальных данных ($E_g^{indir} = 2.36$ eV [3]), что является недостатком LDA приближения. Но характер поведения зон согласуется с литературными данными. В [4] первопринципными расчетами для ширины запрещенной зоны получено значение 1.54 eV, которое близко к нашему результату.

Во второй структуре зона проводимости GaS имеет два основных минимума в точках Γ (0, 0, 0) и L (0.5, 0, 0.5). При 3 GPa (рис. 3a) энергия активации наименьшего прямого перехода составляет $E_g^{dir}(\Gamma - \Gamma) = 1.91$ eV, а энергия непрямого перехода между точками Γ и L – $E_g^{indir}(\Gamma - L) = 0.99$ eV.

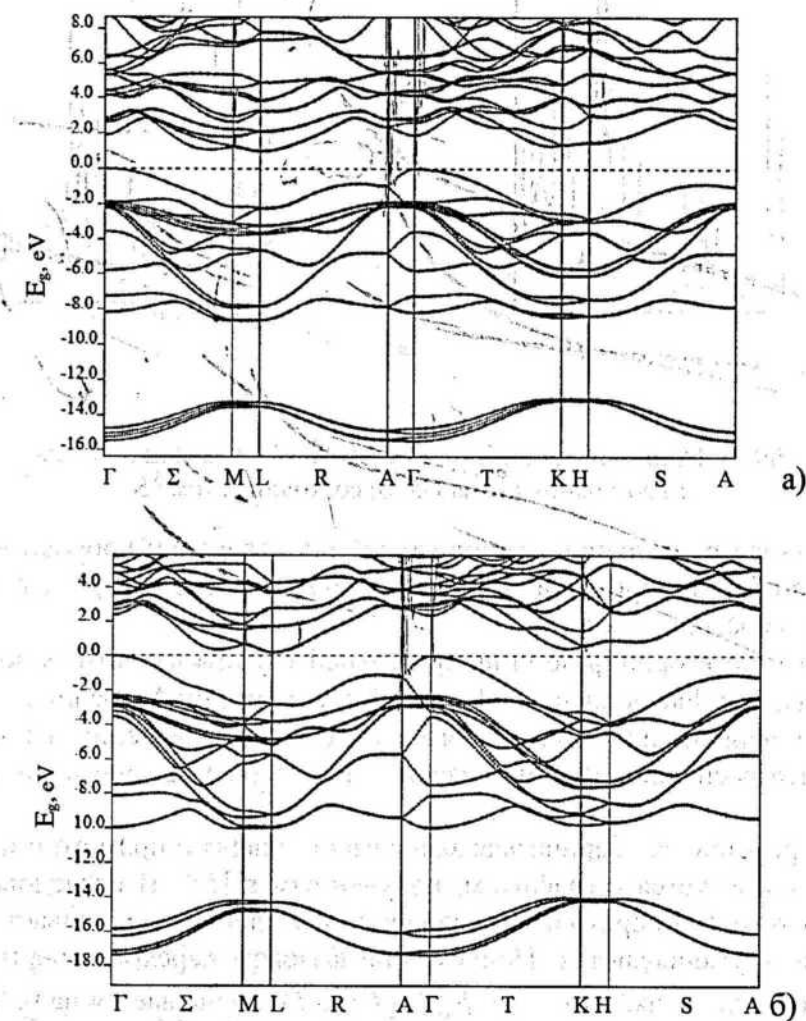

Рис. 3. Зонная структура GaS во второй фазе под давлением $P=3$ GPa (a) и $P=20$ GPa (б)

Кроме того, имеется два дополнительных минимума на линии Σ , соединяющей точки Γ и M, ближе к точке M, а также на линии T, между точками Γ и K ближе к точке K (для этих минимумов мы оставили идентичное обозначение M и K).

Во всех рассмотренных случаях валентные зоны делятся на 2 группы. По симметричным линиям R (соединяющей точки L и A) и S (соединяющей точки H и A) все состояния двукратно вырождены вследствие симметрии кристалла. Нижняя изолированная группа, отдаленная от основной верхней группы валентных зон большим энергетическим зазором, состоит из 4-х зон. Анализ распределения плотности электронных состояний показал, что они происходят из s-состояний атомов серы (рис. 4б).

Верхняя группа валентных зон делится на 3 подгруппы. Эта группа валентных зон проявляет значительную дисперсию вдоль направления, перпендикулярного слоям кристалла. Подгруппа зон вблизи -5 и -7 eV, каждая из которых состоит из 2-х зон, происходят из s-

состояний атомов галлия (рис. 4а). Наивысшая подгруппа из 10-ти зон в области 0÷-5 eV, происходит, в основном, из р-состояний атомов серы с небольшим вкладом р-состояний атомов галлия.

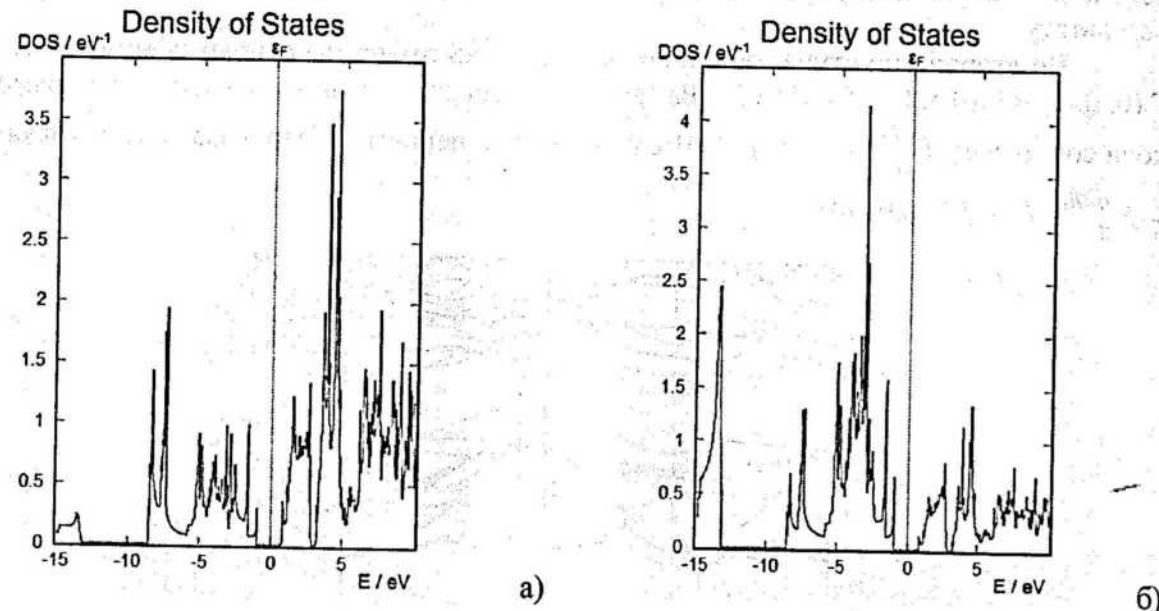

Рис. 4. Приведенная плотность состояний в сульфиде галлия: а) состояния атома Ga; б) состояния атома S

Основной вклад р-состояния атомов галлия вносят в зону проводимости, особенно в область 0÷-5 eV. d-состояния атомов Ga и S участвуют, в основном, в образовании верхней части зоны проводимости.

И в первой и во второй фазе ширина верхней группы валентных зон с увеличением давления увеличивается. Расщепление зон по линии симметрии Δ, соединяющей точки А и Г, вдоль направления перпендикулярного слоям с увеличением давления значительно увеличивается. Наибольшее расщепление испытывают зоны, происходящие из s-состояний атомов галлия.

На рис. 5 представлена барическая зависимость энергий прямого и непрямого переходов. Ход кривых согласуется с графиком, полученным в [5]. В исследованном интервале давлений энергия прямого перехода с увеличением давления увеличивается, а энергия не-прямых переходов – уменьшаются. Причем, при фазовом переходе энергия активации не-прямого перехода между точками Г и М $E_g^{indir}(\Gamma - M)$ уменьшается на 0.03 eV, между точками Г и L – $E_g^{indir}(\Gamma - L)$ скачком уменьшается на 0.38 eV, а между точками Г и К, т.е. $E_g^{indir}(\Gamma - K)$ скачком увеличивается на 0.31 eV.

В первой фазе минимум зоны проводимости выше 1.5 GPa переходит из точки М в точку К зоны Бриллюэна. После фазового перехода минимум переходит в точку L. Т.е., в первой и второй фазах наименьшие непрямые переходы различаются. Это означает, что изменение межслоевого расстояния приводит к изменению оптических свойств сульфида галлия. В рассмотренном интервале давлений 0-20 GPa значение ширины запрещенной зоны уменьшается на 1.15 eV.

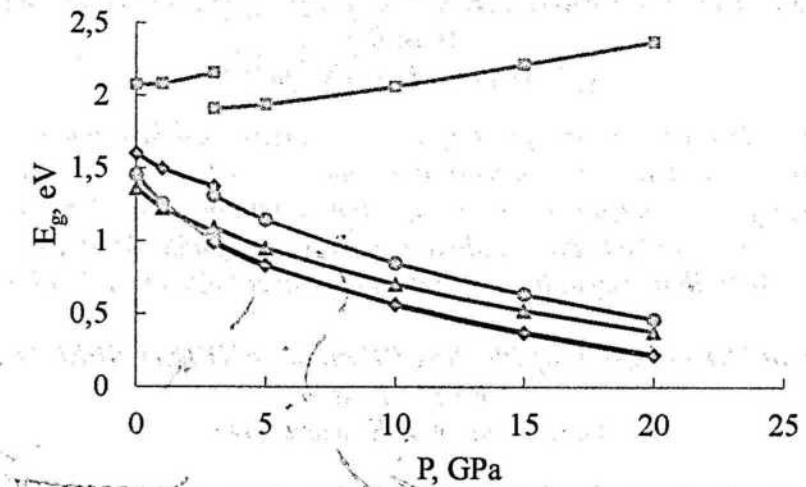

Рис. 5. Зависимость энергии прямых и непрямого переходов в GaS от давления в первой и во второй фазах (квадратики – $E_g^{dir}(\Gamma - \Gamma)$; кружочки – $E_g^{indir}(\Gamma - K)$; треугольники – $E_g^{indir}(\Gamma - M)$; ромбики – $E_g^{indir}(\Gamma - L)$).

Барические коэффициенты изменения энергии прямого и непрямого переходов равны: в первой фазе при $P=0 \text{ GPa}$

$$\frac{\Delta E_g^{dir}(\Gamma - \Gamma)}{\Delta P} = 0.006 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}}, \quad \frac{\Delta E_g^{indir}(\Gamma - M)}{\Delta P} = -0.135 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}}, \quad \frac{\Delta E_g^{indir}(\Gamma - K)}{\Delta P} = -0.193 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}};$$

во второй фазе при $P=3 \text{ GPa}$

$$\frac{\Delta E_g^{dir}(\Gamma - \Gamma)}{\Delta P} = 0.013 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}}, \quad \frac{\Delta E_g^{indir}(\Gamma - L)}{\Delta P} = -0.079 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}}.$$

Для дополнительных минимумов:

$$\frac{\Delta E_g^{indir}(\Gamma - K)}{\Delta P} = -0.083 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}}, \quad \frac{\Delta E_g^{indir}(\Gamma - M)}{\Delta P} = -0.071 \frac{\text{eV}}{\text{GPa}}.$$

Итак, установлено, что зона проводимости имеет различные минимумы в первой и второй фазах, что приводит к изменению оптических свойств кристалла GaS вблизи края фундаментального поглощения. В интервале давлений 0-20 GPa ширина запрещенной зоны кристалла уменьшается на 1.15 eV. Следовательно, прикладывая давление, варьируя расстояния между слоями, можно изменять межслоевое взаимодействие и предсказать направления для поиска новых материалов с заданными оптическими свойствами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Wyckoff R.W.G. Crystal Structure. Interscience, N.Y., 1965.
2. Оруджев Г.С., Касумова Э.К. Физика твердого тела, 2014, т. 56, вып. 3, с. 596-601.
3. Aulich E., Brebner J.L., Mooser E. Physica Status Solidi, 1969, B 31, issue 1, pp. 129-131.
4. Erdinc B., Akkus H., Goksen K. Gazi University Journal of Science, 2010, 23, issue 4, pp. 413-422.
5. Machado-Charry E. First principles calculations of surfaces and layered materials. Thesis to apply for the degree of Doctor at the Universitat Autònoma de Barcelona in the Theoretical and Computational Chemistry Program, 2007.

GaS MONOKRİSTALININ ENERGETİK SPEKTRİNƏ TƏZYİQİN TƏSİRİNİN TƏDQIQI*Ab initio***Q.S. Orucov, E.K. Qasimova**

Təməl prinsiplərdən 3 GPa təzyiqdə baş verən struktur faza keçidini nəzərə almaqla 0÷20 GPa təzyiq intervalında GaS monokristalının enerji spektri və elektron hallar sıxlığı hesablanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, keçirici zonanın minimumları faza keçidindən əvvəl və sonra müxtəlifdir, bu da fundamental udulma kənarı yaxınlığında kristalın optiki xassələrinin dəyişməsinə gətirir. Göstərilmiş təzyiq intervalında qadağan zolağın eni 1.15 eV azalır.

Ab-initio STUDY of INFLUENCE of PRESSURE on the ENERGY SPECTRUM of SINGLE CRYSTAL GaS

G.S. Orudjev, E.K. Kasumova

From first principles in 0÷20 GPa pressure range taking into account the structural phase transition at 3 GPa the energy spectrum and density of states for GaS monocrystal has been calculated. It was established that the conduction band minimums before and after phase transition are different, so optical properties of the crystal near the fundamental absorption edge are changed. In studied pressure range the band gap is decreases on 1.15 eV.

Уважаемые читатели!

По вопросам подписки или приобретения отдельных номеров журнала «Elmi Məcmuələr» обращайтесь в нашу редакцию

Наш адрес:

АЗ.1045, г.Баку, Бина 25 км
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп.21-85

MEKANOQEMİKALAVIN VƏ MEKANOQEMİKALAVIN YERLİSİTİ
AVY ANDAYNLIQOLAVRILAV TƏSİRİTİZ (OLU NAYIASH)

MECHANO-CHEMICAL SYNTHESIS OF NEW TYPES OF FOAMED POLYMERIC MATERIALS WITH PREDETERMINED MACROSTRUCTURE AND PROPERTIES ON BASIS OF MULTICOMPONENT POLYMERIC BLENDS

N.T.Kakhramanov, R.Sh.Hadjiyeva, Y.N. Gahramanly

Azerbaijan State Oil Academy

Research results of influence of proportion of polymeric components, technological parameters of extrusion and of injection molding upon macrostructure (upon volume weight, wall thickness of cell, cells number in volume unit and upon cell diameter) and upon mechanical properties of polymeric materials on basis of polyamide, polyurethane and acrylonitrile butadiene-styrene copolymer are been shown in article. Pressure and temperature control of extrusion make it possible to obtain the foamed polymeric materials having the predetermined properties and morphological specifics of macrostructure.

Keywords: breaking stress; bending strength; compatibility; polymeric blend; crosslinking.

INTRODUCTION

Research results connected with the obtaining of foamed polymeric materials on basis of polymeric blends are been shown in article. A lot of research papers in this field are directed on carrying out researches on obtaining and studying of foamed polymeric materials on basis of individual polymers. In A.A.Berlin's book it is in detail stated about it. Here on example of several individual polymers, the technological and physicochemical aspects of the obtaining process of foamed polymers are been shown [1]. It is necessary to take into consideration that the foamed polymers are obtained on basis of polyethylene, polystyrene, polyurethane etc. which are widely used as packaging, engineering and heat-insulating materials. Foamed polymeric sorbents obtained on basis of polymeric blends became to provoke a considerable interest. In this case one can combine in them the properties of the both miscible polymeric components of a blend [2].

Lately the intensive scientific researches on expansion of fields of application of foamed polymers began to be carried out. In particular, one of such fields is application of foamed polymers as sorbents for sorption of heavy metals, oil and oil products from water surface [2-5]. Last circumstance led to the fact that the maximal amount of this material produced in industry became already not enough for satisfaction of modern needs of technics and technology. In connection with above-said the aim of the given research paper is a carrying out researches complex in direction of obtaining of new types of foamed polymeric materials having the predetermined macrostructure and physicomachanical properties on basis of polar polymeric blends.

EXPERIMENTAL

Secondary polymers on basis of polyamide (PA), polyurethane (PU) and of acrylonitrile butadiene-styrene copolymer (ABS) were used as an object of research. ABS of secondary use is polymer having density- 1035.0 kg/m³, flow index of melt - 2.1g per 10min, tensile strength - 43.0 MPa, impact strength - 21.0 kJ/m² and with bending strength - 92.0 MPa.

Secondary PU (LUR-90) is characterized by following properties: tear resistance- 30.0

kN/m, density – 1250.0 kg/m³, tensile strength – 40.0 MPa, tensile strain – 300 %, high oil and gasoline resistance, temperature range of using - 233-373 K.

Secondary PA (P-12) is engineering material which is characterized by following properties: melting temperature - 423 K, density – 1170.0 kg/m³, tensile strength - 57.0 MPa, bending strength - 56.0 MPa and with impact strength – 117.0 kJ/m².

Azodicarbonamide (ACA) is a crystal fine powder with melting temperature 478 K. It is an effective gas-producing agent which is characterized by following properties: decomposition temperature is 463-473 K, gas number is 230.0-270.0 ml/g, and density is 1530.0-1600.0 kg/m³.

Dicumyl peroxide (DP) is white crystal powder which is used as cross-linking agent for polymers for the purpose of obtaining of spatial structure. This component is characterized by following properties: melting temperature - 312-315 K, density- 1530.0 kg/m³, cure temperature - 353-533 K, dosage - 0.01-10.0%.

After preliminary dry mixing of polymers in the rotatable drum the polymeric blend, gas-producing agent and dicumyl peroxide were loaded into bunker of extruder. Decomposition of ACA and PD occurred in material cylinder of extruder in process of thermomechanical mixing of components in molten state. ACA in amount of 5.0% and PD in amount of 0.2-1.5% were added into polymeric blend. Mainly the process of foam formation occurred in zone of dosing of screw and in extruder head.

Tensile strength was estimated according to GOST 17370-71 and flexural strength was estimated according to GOST 18564-73. Impact strength was estimated according to GOST 4647-80. Compressive strength was estimated according to GOST 23206-78.

Zinc stearate is white amorphous powder with melting temperature of 403 K. This additive promotes improvement of processing of polymeric materials in process of extrusion. Zinc stearate is usually added in amount of 0.3-1.0%.

Alizarin is red crystals with molecular weight 240.2. This component is used as structure-forming agent in polymeric blends and is characterized by following properties: melting temperature – 562 K, boiling temperature – 703 K.

RESULTS AND DISCUSSION

It should be noted that simultaneous flowing of processes of mixing, cross-linking and of foaming promotes obtaining of completely new types of polymers with steric macrostructure. Obtained polymers are possessed of rather high physical mechanical properties. The process is accompanied by chemical reactions which lead to formation of cross-links between macrochains of PA and PU and also between macrochains of PA, PU and ABS. As a result of thermomechanical mixing of polymeric blends in cylinder of extruder and due to progress of chemical reactions this process may be considered as mechanochemical synthesis.

The process of foaming considerably depends on viscosity of polymeric melt in cylinder of extruder. In this case viscosity of polymeric melt is controlled by way of changing of PD concentration. The radicals which are possessed of high reactivity are formed in process of destruction of PD. These radicals promote formation of irreversible cross-linked structures in the result of removal of hydrogen atom from polymer macrochain or breakage of double bond. It is known formed cross-linked structures promote increasing of melt viscosity. If the viscosity is low, then this circumstance will lead to that, gas bubbles which form during destruction of ACA will go out of polymeric melt. Thus this circumstance will not promote process of foaming. In the same time, if the viscosity of melt is very high then this circumstance will promote proportional mutual dispersion of blend components. This will promote decreasing of foaming effectiveness and of quality of foamed material at once. Thus it is clear that in this case the correct choice of PD concentration is most important circumstance. This will ensure maximal effectiveness of foaming. We experimentally ascertained most optimal PD concentration in the polymeric blend under study is 0.8-1.2%.

Main criteria of estimation of quality of foamed polymers are morphological parameters of macrostructure, mechanical properties and volume weight of polymers. Macrostructure of polymers involves such parameters as a diameter of cell or pore, cells number in 1sm³, number of faces and

area of internal surface of cell etc. Changing diameter and cells number it is possible to control such important parameter of quality of foamed polymer as volume weight (apparent density) in rather wide limits. Just value of this parameter is one of main criteria which influences physical mechanical properties and sorption ability of foamed polymeric sorbents on different types of sorbates [4].

As an example, the cellular macrostructure of a foamed polymer which consists of polymeric blend of PA with PU with proportion of components 10:90 is been shown on figure 1. This photo is obtained by method of optical microscopy. On shown figure 1 we can see cellular macrostructure possesses hexagonal form which is typical for foamed polymers obtained by methods of extrusion and injection molding [6].

In the course of researches we established that the process of macrostructure formation in foamed polymeric materials turns out rather sensitive to changing of process conditions of extrusion. The advantage of extrusion is that in one technological cycle one can unite not only process of mixing of polymers in molten state but also the processes of foaming and formation of foamed polymer.

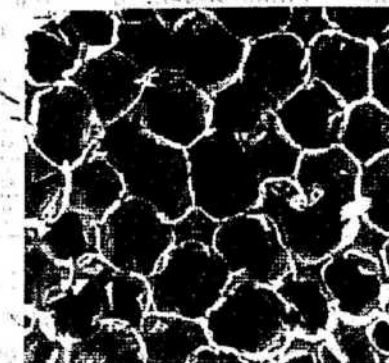

Fig. 1. Cellular macrostructure of foamed polymers on basis of blend of PA with PU

To this end, research results of influence of extrusion temperature and pressure on volume weight and on structure parameters of cell and pore in foamed polymers obtained on basis of PA+PU+ABS are been shown in table 1. When we say parameters of closed cellular macrostructure we mean a diameter of cell, a thickness of cell wall and number of cells in 1 sm³. In the aggregate, all these parameters of macrostructure promote formation of volume weight of foamed polymer.

Table 1. Dependence of volume weight and of structural parameters of cell of foamed polymeric material (PU:PA:ABS=42.5:42.5:15) from pressure. Maximal temperature – 483 K

Extrusion pressure, MPa	Angle diameter of cell, mm	Volume weight of foamed polymer, kg/m ³	Wall thickness of cell, mm	Number of cells in 1sm ³ , N
2.0	0.035	524.0	7.6×10 ⁻³	24.7×10 ⁶
4.0	0.046	410.0	7.4×10 ⁻³	12.8×10 ⁶
7.0	0.055	392.0	7.9×10 ⁻³	76.8×10 ⁵
10.0	0.072	320.0	8.0×10 ⁻³	37.3×10 ⁵
15.0	0.123	310.0	13.2×10 ⁻³	75.7×10 ⁴
20.0	0.135	296.0	13.6×10 ⁻³	58.1×10 ⁴

For example, the polymeric blends on basis of PU:PA:ABS with proportion of components 42.5:42.5:15 and with density of initial monolithic blend 1178.0 kg/m³ were used as research object. Carrying out researches on studying of influence of pressure and of temperature condition of extrusion upon macrostructure make it possible to come close to solving obtaining problem of foamed polymers with predetermined structure and properties.

As shown in table 1, tenfold increasing of pressure in extruder cylinder is accompanied by the increasing of angle diameter of cell in 3.9 times and of wall thickness of cell in 1.8 times. In the

same time, the increasing of cell diameter leads to the decreasing of volume weight in 1.8 times and of cells number in 1 sm^3 more than in 40.0 times.

The research results of influence of maximal temperature in extruder head upon morphological specifics of macrostructure of foamed polymer are been shown below in table 2. In table-2, it has been shown that the increasing of extrusion temperature from 473 K up to 503 K under constant pressure (10.0 MPa) leads to decreasing of volume weight of foamed polymer in 3.6 times and of cells number in 161.0 times.

The characteristic of process of foaming in polymer melt is that with the increasing of temperature it is observed an increasing of cell diameter more than in 6.0 times. At the same time wall thickness of cell does not change.

Table 2. The dependence of volume weight and of structural parameters of cell of the foamed material (PU:PA:ABS= 42.5:42.5:15.0) from maximal temperature of extrusion in extruder head. Extrusion pressure is 10.0 MPa

Maximal temperature of extrusion, K	Angle diameter of cell, mm	Volume weight of foamed polymer, kg/m^3	Wall thickness of cell, mm	Number of cells in 1 sm^3 , N
473	0.034	434.0	5.6×10^{-3}	30.6×10^6
483	0.072	320.0	6.0×10^{-3}	37.3×10^5
493	0.102	210.0	6.9×10^{-3}	14.8×10^5
500	0.210	120.0	7.6×10^{-3}	18.5×10^4

Comparative analysis of research results shown in table 1 and 2 make it possible to think that the changing of temperature condition of extrusion influences macrostructure of foamed polymers more, than pressure. Such considerable influence of process conditions of extrusion upon macrostructure of foamed polymers opens up possibilities for mechanochemical synthesis of samples with wide diapason of changing of their volume weight, cell diameter and of cells number in volume unit.

For the purpose of systematization of formation laws of morphological characteristics of foamed polymer macrostructure (of cell diameter, wall thickness of cell and number of cells) depending on extrusion temperature, it was interesting to establish the influence of components proportion upon these structurally morphological parameters. Research results of structural characteristics of foamed polymeric materials with different proportion of components of polymeric blend PU:PA:ABS are been shown in table 3.

As shown in table 3 the increasing of extrusion temperature from 483 K up to 503 K leads to the logical increasing of cell diameter and of wall thickness of cell. In the same time it is observed the decreasing of volume weight and of cells number in volume unit. In other words, independently of polymers proportion the process of macrostructure formation progresses according to unified mechanism. The differences become apparent in the time of changing of values of macrostructure parameters. Comparative analysis of data shown in table 3 makes it possible to establish that at comparatively high temperature of extrusion (493-503 K) the wall thickness of cell possesses most high value in limits of 14.9-22.4 mk. It is connected with that the increasing of temperature leads to the increasing of cells diameter. It leads to the increasing of cells number in volume unit. Last circumstance promotes the increasing of wall thickness of cell. And vice versa, at low temperatures of extrusion the wall thickness of cells is comparatively more thin and makes up, approximately, 1.1-7.3 mk. Thus, It makes it possible to regulate a wall thickness of cells in rather wide limits (in 3.0-20.0 times).

Obtained data make it possible to think that independently of polymer type the laws of changing of structural parameters of their macrostructure occur according to the unified scheme. Actually, the varying of temperature and extrusion pressure makes it possible in process of mechanochemical synthesis to obtain the foamed polymeric materials with predetermined structurally morphological characteristics and properties.

For research of such mechanical properties of foamed polymeric materials as breaking

stress, bending strength, compressive strength and impact strength they were obtained the samples at different temperatures of injection moulding.

Table 3. Dependence of volume weight and of structural parameters of cell of the foamed polymeric material on basis of blend with different proportion of PU, PA and ABS from maximal extrusion temperature in extruder head. Extrusion pressure is 10.0 MPa

Blend composition	Temperature, K	Angle diameter of cell, mm	Volume weight, kg/m^3	Wall thickness of cell, mm	Number of cells in 1 sm^3
PU:PA:ABS=45:45:10	473	0.070	340.0	8.4×10^{-3}	4.0×10^6
	483	0.098	230.0	7.3×10^{-3}	1.6×10^6
	493	0.321	120.0	1.1×10^{-3}	5.2×10^4
	503	1.050	50.0	14.9×10^{-3}	1.6×10^3
PU:PA:ABS=72.5:12.5:15	473	0.065	370.0	8.5×10^{-3}	4.8×10^6
	483	0.092	250.0	7.5×10^{-3}	1.9×10^6
	493	0.330	160.0	16.2×10^{-3}	4.6×10^4
	503	0.994	70.0	20.0×10^{-3}	1.8×10^3
PU:PA:ABS=62:25:10	473	0.052	410.0	8.0×10^{-3}	8.8×10^6
	483	0.079	330.0	9.2×10^{-3}	2.8×10^6
	493	0.370	190.0	20.0×10^{-3}	3.2×10^4
	503	0.812	80.0	22.4×10^{-3}	2.2×10^3
PU:PA=80:20	473	0.045	440.0	7.4×10^{-3}	1.3×10^7
	483	0.083	350.0	10.2×10^{-3}	2.4×10^6
	493	0.122	220.0	13.3×10^{-3}	7.7×10^5
	503	0.664	100.0	19.1×10^{-3}	5.9×10^3

As initial research object we used polymeric blends on basis of

(PU+PA):BNR=(80.0+20.0):5.0, (PU+PA+ABS):BNR=(47.5+47.5+5.0):5.0,

(PU+PA+ABS):BNR=(72.5+22.5+5.0):5.0.

All these polymeric blends consist of such ingredients as alizarin and zinc stearate. It was important to establish, how injection moulding condition and components proportion of blend influence upon properties of foamed polymers. In this case the alizarin was added into blend only for the obtaining of fine spherulitic supermolecular structure of crystal constituents of blend. It is known such structures ensure rather high and stable mechanical properties [7]. Zinc stearate was mainly used for the improving of rheological characteristics of melt of polymeric blends at their processing by extrusion and injection moulding methods.

During of obtaining of foamed polymeric samples by injection moulding method we were interested in influence of injection moulding conditions upon their mechanical properties. Analyzing data shown in table 4 make it possible to think that the temperature factor appreciably influences mechanical properties of foamed polymeric materials. The higher temperature of injection moulding, the lower mechanical properties.

It is connected by that with the increasing of temperature it occurs an acceleration of destruction process of PD and ACA in polymeric melt. Namely, in unit of time it is exuded big amount of gaseous nitrogen which promotes increasing of bubbles size which are evenly distributed in polymeric volume. The increasing of size of gas bubbles leads to decreasing of polymer volume weight and accordingly of mechanical properties of polymers. If to pay attention to the research data shown in table 4, one can see that for blends on basis of PU+PA+ABS the processing of polymeric materials is carried out in temperature diapason of 473-503 K. It is characteristic that macrostructure of foamed polymers on basis of blends PA+PU+ABS consists of cells and of pores accordingly on 80.0-85.0% and 15.0-20.0%.

Just this factor promotes comparatively high mechanical properties. Thus, the increasing of temperature from 473 K up to 503 K is accompanied by the decreasing of breaking stress of poly-

meric blends samples on basis of PA:PU and PA:ABS in 2.0-2.2 times, of bending strength in 4.6-5.4 times, of impact strength in 3.5-4.7 times and of compressive strength in 3.4-4.0 times.

Table 4. The influence of maximal temperature of injection moulding upon mechanical properties of foamed polymers which are obtained on basis of different types of polymeric blends

Blend composition	Maximal temperature of injection moulding, K			
	473	483	493	503
Breaking stress, MPa				
PU:PA=80:20	3.2	2.6	2.1	1.5
PU:PA=50:50	3.6	2.9	2.3	1.8
PU:PA:ABS=47.5:47.5:5.0	3.7	2.9	2.4	1.9
PU:PA:ABS=72.5:22.5:5.0	3.3	2.8	2.2	1.5
Bending strength, MPa				
PU:PA=80:20	12.4	10.6	4.8	2.7
PU:PA=50:50	13.9	10.4	5.1	2.5
PU:PA:ABS=47.5:47.5:5.0	14.0	10.0	5.2	2.6
PU:PA:ABS=72.5:22.5:5.0	13.2	11.2	5.0	2.4
Impact strength, kJ/m²				
PU:PA=80:20	3.5	2.9	1.8	1.0
PU:PA=50:50	3.1	2.6	1.5	0.8
PU:PA:ABS=47.5:47.5:5.0	3.0	2.3	1.3	0.8
PU:PA:ABS=72.5:22.5:5.0	3.3	2.1	1.3	0.7
Compressive strength, MPa				
PU:PA=80:20	6.6	4.5	2.7	1.7
PU:PA=50:50	5.7	4.0	2.9	1.5
PU:PA:ABS=47.5:47.5:5.0	6.0	4.2	2.8	1.5
PU:PA:ABS=72.5:22.5:5.0	6.2	4.7	2.7	1.8

CONCLUSION

Thus, generalizing of results of carried out researches makes it possible to arrive at a conclusion, that the controlling such technological parameters of the processing of foamed polymeric materials as temperature and pressure make it possible to influence upon morphological characteristics of macrostructure of foamed polymers (upon volume weight, cells diameter, wall thickness of cell and upon number of cells in volume unit). This circumstance is of great importance as it makes it possible to obtain the foamed polymeric materials with predetermined macrostructure and mechanical properties.

REFERENCES

- Berlin A.A., Shootov F.A. Chemistry and technology of gas-filled polymers; Nauka: Moscow, 1980; p.504.
- Gahramanly Y.N. Foamed polymeric oil sorbents. Environmental problems and their solutions; Elm: Baku, 2012; p.305.
- Kakhramanov N.T., Hadjiyeva R.Sh., Guliyev A.M. Water: Chemistry and Ecology. 2013, 6, 40-52.
- Gahramanly Y.N. Petrochemistry. 2011, Vol.51, 5, 386-390.
- Kakhramanov N.T., Hadjiyeva R.Sh., Aghahuseynova M.M. Transport and storage of oil products and hydrocarbon crude. 2012, 3, 55-59.
- Gahramanly Y.N., Azizov A.H., Aliyeva R.V., Guliyev A.D., Martinova G.S. Processes of petrochemistry and of petroleum refining. 2012, 1, 87-96.
- Hadjiyeva R.Sh., Kakhramanov N.T., Guliyev A.M. Proceedings of High Technical Educational Institutions, Azerbaijan State Oil Academy. 2013, 3(85), 40-46.

МЕХАНО-ХИМИЧЕСКИЙ СИНТЕЗ НОВЫХ ТИПОВ ПЕНОПОЛИМЕРНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ ПОЛИМЕРНЫХ СМЕСЕЙ

Н.Т. Кахраманов, Р.Ш. Гаджиева, Ю.Н. Кахраманлы

В работе представлены результаты исследования влияния соотношения полимерных компонентов, технологических параметров экструзии и литья под давлением на макроструктуру (объемную массу, толщину стенки ячейки, число ячеек в единице объема, диаметр ячеек) и прочностные свойства пенополимерных материалов на основе смесей полиамида, полиуретана и акрилонитрил-бутадиен-стирольного сополимера. Показано, что, регулируя давление и температурный режим экструзии, представляется возможным получить пенополимерные материалы с заданными морфологическими особенностями макроструктуры и свойствами.

ÇOXKOMPONENTLİ POLİMER QARIŞIQLARIN ƏSASINDA YENİ TIPLİ KÖPÜKLƏNMİŞ MATERIALLARININ MEXANO-KİMYƏVİ SİNTEZİ

N.T. Qəhrəmanov, R.Ş. Həjiyeva, Y.N. Qəhrəmanlı

Təqdim olunmuş işdə poliamid, poliuretan və akrilonitril-butadiyen-stirol sopolimeri qarışıqları əsasında alınan köpüklənmiş materialların möhkəmlik xassələri və makroquruluşuna (həjm kütləsinə, məsamələrin divar qalınlığına, həjm vahidində məsamələrin sayına, məsamələrin diametrinə) polimer komponentlərin nisbətinin, ekstruziya və təzyiq altında tökmənin texnologiyası parametrlərinin təsirinin tədqiqi nəticələri verilibdir.

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Bizim ünvanımız:

AZ.1045, Bakı ş. Binə q. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası
Tel. 497-26-00, əlavə 21-85

ƏLİF BƏDİYYATININ QOYUNMASI

AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ HASILATININ, EMALININ VƏ TƏTBİQİ SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ VƏ STRATEGİYASI

K.T. Əsgərova, S.X. Məmmədova, N.Ə. Qasımova, C.S. Mehdiyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycanın mərhələ-mərhələ neft-qaz hasilatının, emalının və tətbiqi sahələrinin inkişafı haqqında məlumat verilmişdir.

XX əsrin sonuncu onillikdən başlayaraq neft-qaz hasilatında, emalında və tətbiqi sahələrində baş vermiş strategiyanın dəyişməsi göstərilmişdir.

Neft insanlara 8000 il əvvəl məlum olmuşdur. Qədim insanlar ondan istifadəyə bizim eradan əvvəl 6-5-ci minilliklərdə başlamışlar.

Azərbaycana gəlmiş qədim səyyahlar İpək Yolu üzərində Abşeronda və Gəncə yaxınlığında (indiki Naftalan ərazisində) neft bataqlıqlarına və çoxlu qır gölünə rast gəlmişlər. 180-170 min il əvvəl neft gölü ətrafındakı qətranlar çoxlu nəhəng heyvanların ölümünə səbəb olub. Hələ eramızdan əvvəl 4-6-cı minillikdə qədim insanlar Binəqədi neftindən, eləcə də bitumdan evlərdə və kənd təsərrüfatı alətlərində istifadə etmişlər.

Hələ eramızdan əvvəl 3-2 minilliklərdə Qədim Misirdə və Mesopatomiya qırdan-asfaltdan su keşirməyə və kipləşdirici maddə kimi inşaat işlərinin aparılmasında istifadə edilirdi. Azərbaycanı bütün dövrlərdə haqlı olaraq neft və neft hasilatının vətəni hesab etmişlər. Arxeoloji və geoloji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda neft tarixə qədərki dövrdə olmuşdur. Bakının 7-8 km-liyində yerləşən Binəqədi ərazisində aşkar olunmuş neft gölü və tapılmış neft quyuları bunu təsdiq edir. Qədim əjdadlarımız eradan əvvəl 6-4 minilliklərdə burada neft mədənləri qazmış və çıxarılan neftdən həm məişətdə həm də təsərrüfatda istifadə etmişlər.

Azərbaycanın qədim sərvəti olan neft (qara qızıl) haqqında ilk məlumat Roma tarixçisi Arlean Marsellinin yazılarında verilmişdir. Tarixçi neft haqqında məlumat verərək onu yerli əhalinin dilində "nafta" adlandırmışdır. Mənbələrdə qeyd olunur ki, eradan əvvəl IX əsrdə Manna və eradan əvvəl IV əsrdə mövcud olan Atropatena dövləti ərazisində çıxan neft Şərqi ölkələrinə ixrac edilirdi. Qədim yunan tarixçisi Plutarx Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən bəhs edərək yazırdı: "Hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə Abşeron neftindən işıqlandırmaq məqsədilə çiraqlarda istifadə edilirdi."

İçərişəhərdə, Bakıda, Beyləqanda və Azərbaycanın digər şəhərlərində müxtəlif vaxtlarda tapılan çiraqların içərisində neftin qalıqları tapılmışdır. Neftdən nəinki məişətdə, eləcə də hərbi məqsədlər üçün istifadə etmişlər.

Arlean Marselli qədim Midiya yağının hazırlanması haqqında qiymətli məlumat vermişdir. O yazırdı: "Midiya yağına xüsusi tərkibli ot qatırdılar və bu ot zəhərləyici idi. Onun tərkibinə yerli əhalinin "nafta" adlandırdığı xüsusi təbii məhsul da əlavə edilirdi. Həmin yağdan oxun ucuna sürtüb kamana qoyub atırdılar. Hədəfə doğru atılan ox öz-özünə alışır və düşduyu yeri yandırır. Bu odu asanlıqla söndürmək olmurdu. Bundan ötrü torpaqdan və qumdan istifadə edirdilər. Hətta yağış da bu odu söndürə bilmirdi, əksinə daha da alovlandırır." "Yunan atəşi" adlanan bu qarışıqın tərkibi kükürd, neft və ammonium-nitratdan ibarət idi. Bu atəş suda ot tutub yanır, düşməni gəmilərini məhv edirdi. Döyüşlərdə balaca qaba doldurulur və sapandla atılırdı.

Ərəb coğrafiyaşünası Yaqub əl-Hərəminin məlumatına görə Sarsanələr Dərbənd istehkamlarının müdafiəsi üçün Bakı neftindən istifadə edirdilər.

Orta əsrlərdə Azərbaycan möcüzələr diyarı kimi dünyanın məşhur coğrafiyaşünaslarını, səyyahların və fəthlərin diqqətini cəlb etməyə başladı.

XI əsrdə yaşamış Əl-biruni Bakı ağ neft mədəni adlandırdı. O, torpağın həmişə hərəkətdə olduğunu və püskürdüyünü qeyd edirdi. [1]

Bakı nefti haqqında ilkin məlumat 520-ci ildə anonim müəllif tərəfindən verilmişdir. Xəzərin sahilində neft quyularından neft çıxarılır. Həmin neft dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə göndərilir. Tarixi mənbələr Abşeron neftinin boz və ağ olması haqqında xəbər verir. Bakı neftinin digər ölkələrindən neftlərindən fərqlənməsi haqqında məlumatları ərəb tarixçiləri yazırdılar. Məsudi yazırdı: "Bakıda 2 neft mənbəyi var: ağ-sarı Suraxanı və qara-göy Bakı nefti."

XIX əsrin əvvəllərində dünyada ilk dəfə olaraq Bibiheybətdə sahildən 30 m dənizə doğru qazılmış əl quyusundan neft hasil edildi.

1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu (qurğu) tikildi. 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikirdi və dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə etdi. Beləliklə, 1867-ci ildə 15 neftayırma qurğusu fəaliyyət göstərirdi.

Binəqədi, Pirallahı və Suraxanıda bir sıra yeni neft yataqları aşkar edilir, neft hasilatı artır, neft sənayesinin infrastrukturunu və neftin emalı inkişaf etməyə başlayırdı. İlk dəfə Abşeron yarımadasında 1871-ci ildə Balaxanı-Sabunçu-Ramanı yatağı sənaye üsulu ilə işlənilməyə başlandı. Bu zaman neft sənayesində işləyən 167 sahibkarın yalnız 49-u azərbaycanlı idi.

Onlardan (Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski, Murtuz Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Seyid Mirbabəyev və b.) xüsusi qeyd olunmalıdır. 1876-cı ildə neft məhsullarına aksiz vergisi ləğv edildikdən sonra İsveçrəli Robert Nobelin köməyi ilə yeni neftayırma zavodları tikilib istismara verildi.

1901-ci ildə Azərbaycanda 11 mln. t neft hasil edilmişdir ki, bu da dünya neft hasilatının 50%-dən çoxunu təşkil edirdi. (ABŞ-da həmin ildə 9,1 min ton neft hasil edilmişdi.

Respublikamızda neft sənayesinin inkişafını 4 mərhələyə bölmək olar:

I mərhələ 1922-1946

II mərhələ 1946-1970

III mərhələ 1971-1991

IV mərhələ 1991-ci ildən bu günə kimi

I mərhələdə Azərbaycanda bir-sıra yeni texnologiyaların tətbiq edildiyi aşağıda qeyd edilən sənaye sahələri yaradılmışdır:

1924-26-cı illərdə benzin istehsalını və keyfiyyətini yüksəltmək üçün Bakıda S.Kvitkovun sistemi üzrə ilk sınaq qurğusu tikilib istifadəyə verildi.

1927-1928-ci ildə Azərbaycanda neft emalı sənayesində yenidənqurma işləri başlandı. Bu illərdə benzin, kükürd turşusu, karbomid, yağ, kerosin istehsalı üçün Bakıda yeni qurğular tikilirdi.

1929-31-ci illərdə "Sovet krekinqi" adlanan Şuxov sistemi üzrə krekinq prosesinin reallaşdırılması üçün zavod tikildi.

1930-cu ildə Stalin adına neftayırma zavodu yaradıldı. (1961-1991-ci illərdə "XXII Partiya qurultayı" adına zavod, hazırda Azərneftyağ Neft Emalı Zavodu)

1932-ci ildə Bakıda Suraxanı parafinli neftindən təyyarələr üçün yağlar istehsal edən Çaparidze adına zavod istismara verildi. Avropada bu ilk belə müəssisə idi.

1938-ci ildə Bakıda ilk dəfə furfrolun həlledici kimi tətbiqi ilə yağ distillatlarının təmizlənməsi üçün zavod tikildi.

1939-cu ildə Bakı qaz zavodu fəaliyyətə başladı. Stalin adına zavodda təyyarə benzininin alınması üçün qurğunun sazlanmasını operator Mehbalə Kərimov həyata keçirirdi.

Akademik Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında yüksək keyfiyyətli aviabenzin istehsalı həyata keçirildi. 1941-1945-ci illərdə Bakıda eyni zamanda cəbhə üçün neftimiz əsasında partladıcı maddələr və digər hərbi əhəmiyyətli materiallar alimlərimiz tərəfindən alınmışdır.

II mərhələdə: 1946-50-ci illərdə 22 milyon ton benzin, 9 markada aviasiya benzini, 8 növdə dizel, 36 növdə sürtkü yağları istehsal edildi. Təyyarə benzininin 90%-ni Bakı neft sənaye müəssisələri verirdi.

1949-cu ildə açıq dənizdə "Neft Daşları" yatağının kəşfi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan alimlərinin apardığı tədqiqatlar nəticəsində 1946-cı ildə ilk dəfə T-1 markalı reaktiv yanacağın azərbaycan neftlərindən alınma texnologiyası işlənilib hazırlanmış və Neft Emalı Zavodunda tətbiq edilmişdir.

1950-ci ildə "Neft Daşları" yatağının istismara verilməsi ilə Azərbaycanda dəniz neft sənayesinin inkişafı başlanır və bu 1969-cu ilə kimi davam edir. Bu mərhələdə dəniz geoloji-kəşfiyyat işləri genişlənir, bir sıra neft və qaz yataqları aşkar edilib istismara verilir (Qum-dəniz, Səngəçal-Duvanni-dəniz-Xərə-Zirə a.-sı, Bahar, Bulla-dəniz, Darvin küpəsi, Palçıq pilpələsi və s.), dəniz qazma işlərinin (o cümlədən axtarış - kəşfiyyat qazmasının), hidrotexniki neft qurğularının tikilməsinin texnika və texnologiyası, dənizdə neftçıxarmanın infrastrukturunu inkişaf etdirilir.

1953-cü ildə Yeni Bakı Neftayırma Zavodu (indi Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu) haqqında sərəncam verildi.

1959-cu ildən başlayaraq T-1 yanacağına termiki stabilliyini yaxşılaşdırmaqla yanaşı sərnişin təyyarələri üçün T-1Q, RT və Jet A-1 tipli reaktiv yanacaqlarının alınma texnologiyası işlənib hazırlanmışdır.

1960-1970-ci illərdə Azərbaycanın unikal tərkibli neftləri əsasında tərkibində aromatik karbohidrogenlərin miqdarı 10%-dən çox olmayan yüksək termotabil T-6 və Tu-144 sərnişin təyyarələri üçün xammal ehtiyatı daha çox olan və istehsalı iqtisadi cəhətdən sərfəli olan T-8B markalı reaktiv yanacaqların alınma texnologiyaları yaradılmışdır. 1980-1982-ci illərdə Rusiyanın Salavat Neft-Kimya Kombinatında Azərbaycan neftləri distillatından istehsal olunan T-6 markalı yanacaq ixtisaslaşdırılmış üsullarla sınaqdan keçib aviasiya texnikasında tətbiq edilməyə başlandı.

Eyni zamanda aviasiya texnikasının səsdən iti sürətə keçməsilə reaktiv yanacağının keyfiyyətinə xüsusi tələblər qoyulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan neftləri və onların birbaşa distilləsindən ayrılan yanacaq fraksiyalarının fiziki-kimyəvi xassələri, karbohidrogen tərkibinin təyini sahəsində geniş tədqiqatlar aparılmış, T-5 markalı reaktiv yanacağının alınma texnologiyası işlənmişdir. 1959-cu ildə ilk termotabil T-5 markalı reaktiv yanacağının istehsalı Bakı neft emalı zavodunda tətbiq olunmuşdur. "Neft Daşları" yatağı neftindən istehsal olunan T-5 markalı yanacaq yeni nəsil reaktiv təyyarələrinin yaradılmasına və istehsalına imkan vermişdi.

Bu mərhələdə quru sahələrdə də bir sıra yeni neft və qaz-kondensat yataqları aşkar edilib istismara verilmişdir (Kürovdağ, Mişovdağ, Kürsəngə, Qarabağlı, Qalmaz, Qaradağ və s.). Bu dövrdə əsasən "Neft Daşları"nın və digər yataqların intensiv surətdə işlənilməsi və istismarı həyata keçirilmişdir. Dünya təcrübəsində ilk dəfə açıq dənizdə estakada dirəkləri üzərində dəniz mədəni tikildi.

1961-ci ildə illik emal gücü 4.5 milyard kubmetr olan Azərbaycan Qaz emalı Zavodu (AzQEZ) istismara verildi.

III mərhələdə: 1970-1980-ci illərdə bir-birinin ardınca "Bahar", "Bulla-dəniz", "Duvanni-dəniz", "Səngəçal-Xərə-Zirə", "8 Mart", "Günəşli" kimi iri neft və qaz-kondensat yataqlarının aşkar edilməsi Azərbaycan Qaz Emalı Zavodunun istehsal gücünü artırmaq zərurəti yaratdı.

1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a (şərti yanacaq) çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu (Günəşli, Çıraq, Azəri və b.).

IV mərhələdə: 1991-ci ildən başlayaraq, xüsusilə də, 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə neft müqaviləsi üzrə müzakirələrə, danışıqlara faktiki olaraq yenidən başlandı və nəhayət, çətin danışıqlar prosesindən sonra Azərbaycanın maraqlarına tamamilə cavab verən müqavilə şərtləri əldə edildi. Ulu öndər H.Əliyev Yeni Neft strategiyası və Siyasətinin Əsasını qoydu və Azərbaycanı düşdüyü ağır siyasi və iqtisadi böhrandan düzgün neft siyasəti yürütməklə çıxarmağın mümkünlüyünü müdrik bir uzaqgörənliklə sübut etdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft salnaməsinə əbədi həkk olundu.

"Əsrin müqaviləsi" müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və böyük siyasətçi Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. Ötən dövrdə Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları - Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır. Bu gün həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın 14 ölkəsinin 30 neft şirkəti iştirak edir.

1999-cu il aprelin 17-də müstəqil Azərbaycanın tarixində fəvqəladə əhəmiyyətli daha bir hadisə baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Ukrayna Prezidenti Leonid Kuçmanın iştirakı ilə Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verilmişdir. "Çıraq" yatağından hasil olunan neftin Supsa limanından dünya bazarlarına ixracına başlanmış və ilk dəfə olaraq Azərbaycan nefti şimala yox, qərbə istiqamət götürmüşdür.

Respublikanın bütün yanacaq və müəyyən növ sürtkü yağlarına olan tələbatını Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin 2 neftayırma zavodu vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zavodların illik gücü 18 milyon ton təşkil etsə də, burada hazırda istehsal imkanlarından 3 dəfə az miqdarda məhsul hazırlanır. Bir-birilə texnoloji bağlılığı olan bu zavodlarda müxtəlif növ benzin, reaktiv və dizel yanacaqları, kerosin, mazut, sürtkü, yağlar, qazoyl, bitum və digər bu kimi tipli məhsullar istehsal olunur.

Hər il orta hesabla 1,1-1,3 milyon ton benzin istehsal edilir ki, onun da 80%-i daxili istehlaka yönəldilir. Aviasiya nəqliyyatı üçün istehsal edilən reaktiv mühərrik yanacağı orta hesabla 500-600 ton istehsal edilir.

2003-cü ildə neft və qaz hasilatı 15,38 milyon ton olmuşdur.

Dünyanın ən zəngin qaz-kondensat yataqlarından sayılan "Şahdəniz" yatağından hasilat 2006-cı ilin dekabrında başlanmışdır.

2006-cı ildə Azərbaycanda 32 milyon ton neft çıxarılmışdır ki, bu da ölkəmizin neft sənayesi tarixində rekord nəticə hesab olunur.

2008-ci ilin sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə Müstəqil Azərbaycanımızın yeni neft strategiyasının əsası qoyuldu.

2010-cu ildə neft hasilatı 50 mln 834,3 min ton təşkil edib.

2011-ci ildə 45 mln 370,9 min ton;

2012-ci ildə Azərbaycanda 42 mln 984,9 min ton neft hasil edilib

2013-cü ilin yanvar-avqustunda ölkədə 29 mln 121,3 min ton neft çıxarılıb. 27-28 noyabr 2013-cü ildə "Günəşli" yatağında və "Neft Daşları" yatağında yeni quyu istismara verilmişdir. "Neft Daşları" Dəniz Qazma İşləri İdarəsi tərəfindən Qirməki Altı Lay Dəstəsinə qazılan quyu 3761-3725 metr intervaldan sutkalıq 2 ton kondensat və 70000 kubmetr qaz hasilatı ilə istismar fonduna qəbul edilmişdir.

2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda "Şahdəniz-2" layihəsi üzrə yekun investisiya sazişi imzalandı. Bu 28 iyun 2013-cü ildə keçirilmiş Şahdəniz konsorsiumunun davamı idi. Hasil ediləcək qaz həcmələrini Yunanıstan, İtaliya və cənub-şərqi Avropadakı müştərilərə çatdırmaq üçün Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) seçilmişdir. 13 fevral 2013-də Yunanıstan, İtaliya və Albaniya hökumətləri Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) üzrə hökumətlərarası saziş imzalayıb. [2]

"Şahdəniz-2" layihəsinin birinci mərhələdən hasil olunan ildə təxminən 9 milyard kubmetr qaza ildə 16 milyard kubmetr qaz hasilatı əlavə edəcəyi gözlənilir.

Qeyd edək ki, Şahdəniz Mərhələ 2 layihəsi Cənub Qaz Dəhlizini açmaqla Xəzər dənizindən Türkiyə və Avropadakı bazarlara qaz çatdıracaq. Şahdəniz Mərhələ 2 layihəsinin Mərhələ 1-dən olan ildə təqribən 9 milyard kub. metr qaza ildə 16 milyard kubmetr qaz hasilatı əlavə edəcəyi gözlənilir.

2014-cü ildə 49 562,9 min ton, 2015-ci ildə isə 50 956,6 min ton neft hasil olunacağı gözlənilir. Ümumiyyətlə, on ildə Azərbaycanda qabaqkı 10 ilə nisbətən neft və qaz kondensat hasilatının həcmi 2,8 dəfə artıb. 2014-cü il yanvar ayında BTC kəməri ilə 2,4 milyon ton Azərbaycan nefti nəql olunmuşdur. 2014-cü ilin yanvar ayı ərzində 2 milyon 208 min 677 ton Azərbaycan nefti Ceyhan limanından dünya bazarlarına çıxarılmışdır və Respublikamızın sürətlə inkişafına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda neft və qaz istehsalının əsas həcmi 1997-ci ilin noyabr ayından fəaliyyətə başlamış "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft-qaz yatağının və xarici tərəfdaşlarla birgə işlənən "Şahdəniz" qaz kondensat yatağının payına düşür.

Quruda tikinti meydançalarında və Terminalda həyata keçirilən işlərin böyük hissəsi, eləcə də boru kəmərinin və platformanın quraşdırılması işləri 2014-cü ildən başlayaraq 2017-ci ilin

sonuna qədər davam edəcək. Hal-hazırda proqnozlaşdırılır ki, ilkin qaz Müqavilə Sahəsinin şimal cinahında (ŞC) quraşdırma və işəalma işləri tamamlandıqdan sonra 2018-ci ildə təmin olunacaq. Bundan sonra 2027-ci ilə qədər qərb, cənub-şərq, cənub-qərb və şimal-şərq cinahlarında olan quyular (QC, CŞ, CQ və ŞŞ) mərhələlərlə tamamlanacaq və istismara veriləcək.^[6]

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidenti və Geologiya İnstitutunun direktoru Akif Əlizadənin sözlərinə görə "Azərbaycanın neft-qaz yataqları olduqca çoxdur. Hazırda Azərbaycan ildə təxminən 50 milyon ton neft istehsal edir. Bəlkə də gələcəkdə onun hasilatı 60-65 milyon tona çata bilər", Xəzər hövzəsinin geoloji tektonik quruluş tarixinin təhlili göstərir ki, burada neft-qaz yataqları olduqca çoxdur. Bunu nəzərə alaraq neft yataqlarının axtarışı ilə, Yer təkindən çıxarılması ilə məşğul olan geofizika, geologiya və digər mütəxəssislər qarşıdakı illərdə neftin kəşfiyyatının, çıxarılma üsullarının təkmilləşdirilməsinin aparılması nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə və heç olmasa buna nail olana kimi neftdən daha səmərəli istifadə etmə istiqamətlərinə üstünlük verilməlidir. Qarşıdakı illərdə onların kəşfiyyatının aparılması nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Mirbabayev "Azərbaycan neftinin qısa tarixi".
2. ARDNŞ-nin 2013-cü ildə verdiyi məlumatlar toplusu (SOKAR-ın xəbərlər saiti) Respublika qəzeti 19.12.2013.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ, СТРАТЕГИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ В ДОБЫЧЕ, ПЕРЕРАБОТКЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИИ НЕФТИ И ГАЗА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

К.Т. Аскерова, С.Х. Мамедова, Н.А. Касимова, Дж. С. Мехдиев

В статье рассмотрены этапы развития добычи, переработки и направления использования нефти в Азербайджане.

Показаны произошедшие перемены в добыче, переработке и применении нефти и газа в Республике, начиная с последнего десятилетия XX-го века по настоящее время.

HISTORICAL ASPECTS AND STRATEGY IN PRODUCTION PROCESSING AND DIRECTIONS FOR USE OF OIL AND GAS IN AZERBAIJAN

K. T. Asgarova, S. X. Mammadova, N. Ə. Qasimova, C. S. Mehdiiev

The article describes the stages of production, processing and uses of oil in Azerbaijan. Showing the changes occurred in the production, processing and use of oil and gas in the country since the last decade of the twentieth century to the present.

GLOBAL İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNİN EKOLOJİ FAKTORLARA TƏSİRİ

B.M. Əzizov, G.Y.Mehdiyeva*, R.H. Ramazanov**

Milli Aviasiya Akademiyası

MAKA-nın Ekologiya İnstitutu*

MAKA-nın T. K. İsmayılov ad. Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu**

Məqalədə Yerin radioaktiv balansının və antropogen amillərin təsirindən yaranan ağır metalların, artan tempi və çökmə intensivliyi ilə fərqlənən SO₂, H₂SO₄, NO_x, HNO₃ konsentrasiyalarının ətraf təbii mühitin ekoloji şəraitinə təsiri tədqiq edilmişdir.

Bu məqsədlə, Yerin effektiv albedosunun onun radioaktiv balansına mümkün təsiri qiymətləndirilmişdir. Ətraf mühitin ağır metallarla çirklənməsini qiymətləndirmək məqsədi ilə isə onların nisbi fraksiya əmsali verilmiş, əlverişsiz ekoiqlim şəraitində su və torpaq səthinə çökən sulfat və nitratların dəqiq hesablamaları aparılmışdır.

Açar sözlər: albedo, aerosol, azot, kükürd, ekoiqlim, azot birləşmələri, Günəş radiasiyası, radiasiya balans, düşən şüa, qayıdan şüa.

Giriş

Müasir dövrdə iqlim dəyişmələrinin ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə təsirinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu məsələnin həlli üçün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, (məsələn, Ümumdünya Meteoroloji Təşkilat (ÜMT), YUNESKO-nun "Ətraf mühitin monitorinqi", Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatı (ÜST) və s.) tərəfindən regional və global miqyasda elmi-tədqiqat işləri aparılır. Əsas məqsəd müxtəlif iqlim dəyişmələri nəticəsində ekoloji tarazlığın davamlılığının nəzərə alınmasından ibarətdir [1, 2].

Iqlim şəraitinin yaranması böyük vaxt müddətində baş verir. Qəbul edilmişdir ki, iqlim dəyişmələri və ya iqlim tərədüdləri haqqında alınan dolğun məlumat üç onillikdən az olmayan dövrü əhatə etməlidir [2]. Ekoiqlim təsirinin analizi əsasən iki istiqamətdə aparıla bilər: çoxillik ilkin məlumatların statistik analizi, iqlim amillərinin dinamikasının ortalaşdırılmış nəticələrinin araşdırılması. Ekoloji məsələlərin həllində iqlim təsirinin nəzərə alınması ekosistemin iqlim dəyişmələrinə verə biləcək reaksiyasının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Ekoiqlim haqqında məlumatlar müəyyən regional şəraitə aid edilməlidir. Regional yanaşma global iqlim dəyişmələrinin coğrafi şəraitdən asılılığını təyin etməyə imkan verir [1, 3, 4].

Iqlim göstəriciləri ətraf təbii mühitin real vəziyyətini öyrənməyə, ekosistemlərin müxtəlif komponentlərinə mənfi təsir göstərə bilən faktorları qiymətləndirməyə imkan verir. Iqlim göstəricilərinə kompleks şəkildə baxıla bilər. Müxtəlif iqlim dəyişmələrinin ekoloji şəraitə təsirləri cəmləşir bu və ya digər dərəcədə bir-birini gücləndirir. Müntəzəm statistik müşahidələrin aparılması ətraf mühitin monitorinqinin prioritet iş istiqamətlərini təşkil edir. [5].

Gərgin ekoiqlim şəraitinin yaranmasında antropogen faktorlar (intensiv təsərrüfat nəticəsində Yerin radiasiya balansının dəyişməsi, atmosferin qaz tərkibinin və hidroloji rejimin kəskin dəyişməsi, torpağın destruksiyası və s.) üstünlük təşkil edir. Hazırkı məqalədə əsas global iqlim göstəricilərinin ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə təsiri öyrənilir.

Radiasiya balansının dəyişməsi

Yer-atmosfer sisteminin radiasiya balansını iqlimin dəyişməsinə təyin edən əsas amillərdəndir. Radiasiya balansını ətraf mühitdə enerji çevrilmələrini xarakterizə edir. Yer-atmosfer sisteminin radiasiya balansını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$R_S = I_0(1 + A_{eff}) - U_{\infty} = (I_D + I_S)(1 - A_S) + Q - U_{\infty} \quad (1)$$

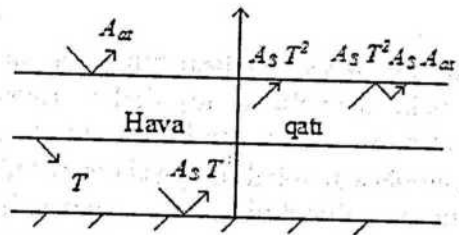
burada I_0 – gələn Günəş radiasiyasıdır (atmosferin yuxarı qatında üfqi sahəyə düşən düzünə gələn Günəş radiasiyası seli –insolyasiya), I_D – düz., I_S – səpələnən radiasiya selləridir, A_S – yer səthinin

və A_{eff} – Yer-atmosfer sisteminin effektiv albedosudur, Q – atmosferdə udulan Günəş şüalanmasının selidir, U_{∞} – Yer – atmosfer sistemindən kosmik fəzaya gedən radiasiya selidir.

Rəqəmsal hesablamalar aparıldıqda (1) bərabərliyində qlobal miqyas üçün I_0 radiyasiyanın $\bar{I}_0 = I_0$ ortalama qiyməti götürülür [4]. Bu bərabərliyə əsasən radiasiya balansının gəlir hissəsini udulan Günəş radiyasiyası, çıxar hissəsini isə Yer-atmosfer sisteminin kosmik fəzaya şüalanması təşkil edir. Oradan görünür ki, R_s göstəricisi Yer-atmosfer sisteminin albedosundan asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, həmin asılılıq iqlimin dəyişməsinə güclü təsir edir [5, 7, 8]. Yer səthinin albedosu öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bütünlükdə qurunun albedosu su səthlərinin (o cümlədən okeanların) albedosundan çoxdur. Buludsuz hava şəraitində atmosfer albedosuna atmosferdə mövcud olan aerosol qatları güclü təsir göstərir [5, 6].

Şəkil 1-də sxematik olaraq Yer səthi – hava qatı sistemində gələn və qayıdan şüalanmanın yayılması təsvir edilmişdir. Bu şəkllə əsasən Yer səthi – hava qatı sisteminin albedosunu aşağıdakı kimi yazma bilirik:

$$A_{eff} = A_{at} + A_s T^2 + \dots = A_{at} + [A_{at} T^2 / (1 - A_s A_{at})], \quad (2)$$

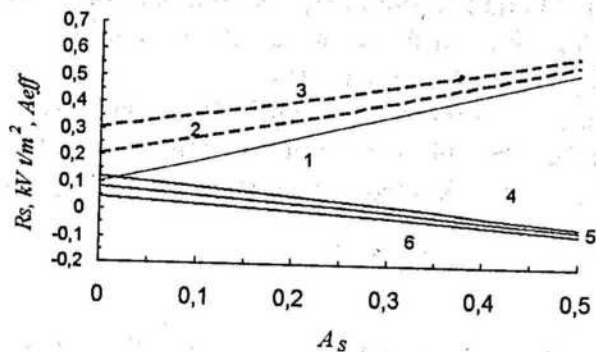
Şək. 1. Yer səthi – hava qatı sistemində şüalanmanın yayılma sxemi

burada T – hava qatının şəffaflıq əmsalı və A_{at} – albedosudur; atmosfer üçün

$$A_{at} + T + Y = 1 \quad (3)$$

bərabərliyi ödənilir, burada Y – hava qatının udulma əmsalıdır.

Şəkil 2-də Azərbaycan ərazisinin coğrafi enliyinə aid R_s radiyasiya balansının və A_{eff} albedosunun yer səthinin A_s albedosundan asılılığı göstərilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi yer səthinin albedosu və uyğun olaraq Yerlə effektiv albedosu artıqda nəticədə radiyasiya balansı azalır. Şəkil 2-də yer səthinin albedosunun $A_s = 0,3$ orta qiymətində Yerlə radiyasiya balansı atmosferə görə $R_s \approx (0,02 \div 0,15) \text{ kVt/m}^2$ geniş intervalında dəyişir. Beləliklə yer səthinin albedosunun qiymətləri $A_s > 0,3$ olduqda (yer səthinin səhrələşməsi artıqda), atmosfer havasının $A_{at} = 1 - T - Y$ albedosu artıqda (atmosferin əks etmə qabiliyyəti gücləndikdə) Yerlə R_s radiyasiya balansı kəskin azalır. Şəkil 2-də 4 əyrisinə nisbətən 5 və 6 əyriyə aşağı düşməsi, yəni radiyasiya balansının azalması atmosferin udma qabiliyyətinin zəifləməsi ilə əlaqədardır; havanın cirklik vəziyyətində radiyasiya balansı artır.

Şək. 2. Atmosfer-Yer sisteminin effektiv albedosunun (1-3) və radiyasiya balansının (4-6) yer səthinin albedosundan asılılığı. Əyriyə uyğundur: 1,4- $A_{at}=0,1$, $Y=0,09 \text{ Vt/m}^2$, 2,5- $A_{at}=0,2$, $Y=0,06 \text{ Vt/m}^2$, 3,6- $A_{at}=0,3$, $Y=0,03 \text{ Vt/m}^2$

Ətraf mühitin tərkibinin dəyişməsi

Ətraf təbii mühitin (su hövzələri, quru, atmosfer) hazırkı və sonrakı dövrlərdə tərkibinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq (əsasən antropogen təsirə görə) qlobal iqlim dəyişmələri ekoloji

şəraitə təsir edən ən güclü faktorlarından biridir. Təbii mühitin tərkibinin pisləşməsi iqlim, eyni zamanda ekoloji şəraitin dönməz dəyişməsinə təkan verir.

Ətraf mühitdə maddələrin təbii dövrünün dəyişməsi araşdırıldıqda yer səthi – hava qatı sistemində litosferdən daxil olan elementlərin geokimyəvi göstəriciləri, hava hövzəsində karbon, kiçik qaz komponentləri, aerosol birləşmələrinin qatılığının miqdarca dəyişməsi əsas götürülür. Geokimyəvi göstəricilər ekoloji davamlığı pozan ağır metallara aid edilir. Bunun üçün doyma və ya fraksiyaya bölünmə (müəyyən əsas götürülən elementə görə) əmsalı daxil edilir. Həmin əmsalı aşağıdakı kimi yazmaq:

$$K_i = \frac{C_i}{C_{oi}} \cdot \frac{C_o}{C_o}, \quad (4)$$

burada C_i – baxılan elementin, C_o – əsas götürülən elementin qatılığıdır, C_{oi} və C_o isə uyğun olaraq, onların litosferdə qəbul olunmuş orta qatılığıdır. (4) nisbətində əsas element kimi yer səthində az təsadüf edilən elementlər götürülür (məsələn: torium-Th, sezium-Cz, skandium-Sc). Ağır elementlərin yayılmasını ekoloji faktor kimi qiymətləndirmək üçün sənaye rayonlarda "fon" rayonlarla müqayisədə fraksiyaya bölünmə K_i əmsalının aşağıdakı kimi nisbi dəyişməsinə təyin edək:

$$K_i^* = \frac{K_{si} - K_{fi}}{K_{fi}}, \quad (5)$$

burada K_{si} və K_{fi} uyğun olaraq sənaye və "fon" rayonlarına aid edilir.

Cədvəl 1-də K_i^* kəmiyyətinin qiymətləri (azalan istiqamətdə) verilmişdir. Burada K_{si} və K_{fi} əmsalların qiymətləri yer səthindən havaya daxil olan kobuddispersli (ölçüləri $> 1 \text{ mkm}$) aerosol hissəciklərin tərkibinə görə verilmişdir [3, 7]. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, daha toksik elementlərin (məsələn Hg, As, Cd) K_i^* qiymətləri nisbətən yuxarı olur.

Cədvəl 1. Ağır elementlərin fraksiyaya bölünmə əmsalının nisbi dəyişməsinə

Element	K_{fi}	K_{si}	$(K_{si} - K_{fi}) / K_{fi}$
Sb	$1,4 \cdot 10^3$	$7,0 \cdot 10^3$	4
As	$1,1 \cdot 10^2$	$6,6 \cdot 10^2$	5
Hg	$2,1 \cdot 10^2$	$4,2 \cdot 10^3$	19
Cr	$1,2 \cdot 10^1$	$4,1 \cdot 10^1$	2,42
Br	$8,9 \cdot 10^3$	$6,4 \cdot 10^3$	-0,28
Fe	2,7	6,0	1,22
Co	$2,9 \cdot 10^1$	$3,4 \cdot 10^1$	0,17
Zn	$5,5 \cdot 10^2$	$1,6 \cdot 10^3$	1,91
Cs	$2,6 \cdot 10^1$	$1,9 \cdot 10^1$	-0,27
Cd	$3,5 \cdot 10^3$	$1,1 \cdot 10^4$	2,14
Mo	$5,4 \cdot 10^1$	$2,7 \cdot 10^2$	4
W	$3,7 \cdot 10^1$	$5,5 \cdot 10^1$	0,49
Sc	3,8	2,5	-0,34
Th	1,0	1,0	0

Miqdarca və əhəmiyyətə ekoloji şəraitə təsir edən əsas ekoloji faktorlara aerosol – qaz birləşmələri aiddir. Onlar regional səviyyədə mikroiklimin yaranmasında başlıca rol oynayır. Nisbətən bu məsələ daha dolğun şəkildə karbon qazı üçün araşdırılmışdır. Onun ekoiqlimə təsiri iqlim dəyişmələrinin modelləri və empirik məlumatlarla yoxlanılmışdır. Məlum "istixana" effektində su buxarından sonra (~60%) ikinci yerdə karbon qazıdır (~20%) [1, 3].

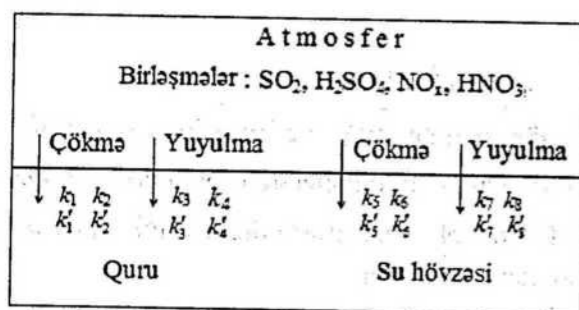
Hazırda məlumdur ki, aerosol – qaz birləşmələrinin ekoiqlim dəyişmələrinə təsiri çox güclüdür və bu problemin həlli prinsipal aktuallığa malikdir. Aerosolun təsiri onun fraksiya tərkibi ilə əlaqədardır. Təyin edilmişdir ki, ekoloji və eləcə də iqlim dəyişmələrində atmosfer mənşəli incədispersli aerosol hissəcikləri (ölçüləri $<1 \text{ mkm}$) daha aktiv rol oynayırlar. Onlar atmosferdə yaşama müddəti az olan kiçik qaz komponentlərindən (ən əsasən kükürd qazından) generasiya edirlər [6].

İqlim şəraitinin pisləşməsi ilə əlaqədar qlobal miqyasda kükürd və azotun çöküntülərinin artması müşahidə olunur. Hətta bu hadisə ilə əlaqədar müəyyən yerlərdə qarın, buzlaqların çirklənməsi və rənginin dəyişməsi müşahidə olunub. Cədvəl 2- də Azərbaycan Respublikasında

Cədvəl 2. Kükürd və azot birləşmələrinin çöküntüsü

Maddə	Sıxlıq, $\text{ton}/(\text{m}^2 \cdot \text{il})$	Kütlə, min ton
Sulfat kükürdü	1,04	95,4
Azot:		
Nitrat forması	0,24	23,2
Ammonyak forması	0,4	29,7

atmosfer çöküntülərinin illik sıxlığı və kütləsi 2013-cü il üçün verilmişdir. Bu məlumatlar əvvəlki illərdən çox fərqlənmir [9].

Şəkil 3. Əsas kükürd və azot birləşmələrinin atmosferdən düşməsinin sxemi. $k_1 \div k_8$ - kükürd birləşmələrinin, $k'_1 \div k'_8$ - azot birləşmələrinin düşməsinə xarakterizə edən əmsallardır; uyğun olaraq k_1, k_3, k_5, k_7 - SO_2 ; k_2, k_4, k_6, k_8 - H_2SO_4 ; k'_1, k'_3, k'_5, k'_7 - NO_x ; k'_2, k'_4, k'_6, k'_8 - HNO_3 aiddir

Şəkil 3-də atmosferdən yer səthinə çöküntülər şəkilində və yağıntılarla yuyulma nəticəsində kükürd və azot birləşmələrinin düşməsinə təsvir edən sxem verilmişdir. Bu sxemə əsasən çöküntülərin düşməsinin və yağıntılarla yuyulmanın intensivliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı ifadədən istifadə edək. Məsələnin həllinə əvvəlcə quru üzərində baxaq: kükürd birləşmələri

$$P_S = [(k_1 + k_3)n_{\text{SO}_2} + (k_2 + k_4)n_{\text{H}_2\text{SO}_4}]m_S \cdot \frac{M_{\text{H}_2\text{SO}_4}}{M_S} \quad (6)$$

və azot birləşmələri üçün

$$P_N = [(k'_1 + k'_3)n_{\text{NO}_x} + (k'_2 + k'_4)n_{\text{HNO}_3}]m_N \cdot \frac{M_{\text{HNO}_3}}{M_N} \quad (7)$$

burada P_S – kükürd, P_N – azot birləşmələrinin atmosferdən getməsinin (xaric olunmasının) sürətidir, n_{SO_2} və $n_{\text{H}_2\text{SO}_4}$ – uyğun birləşmədə kükürdün kütlə nisbəti, n_{NO_x} və n_{HNO_3} – uyğun birləşmədə azotun kütlə nisbətidir, m_S, m_N – en kəsiyi 1 m^2 olan atmosfer sütununda uyğun olaraq kükürdün və azotun kütləsi, uyğun olaraq $M_{\text{H}_2\text{SO}_4}, M_{\text{HNO}_3}$ – sulfat və azot turşusunun nisbi molekulyar, M_S, M_N kükürdün və azotun nisbi atom kütləsidir.

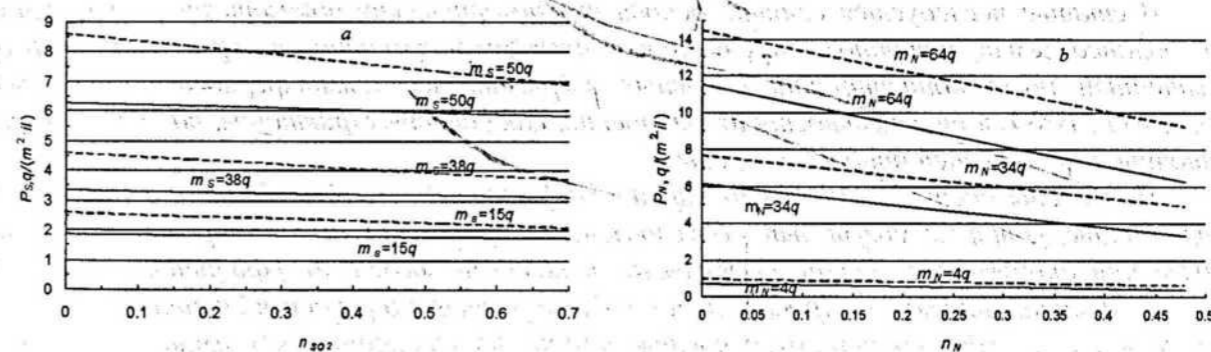
Su səthi üçün (6), (7) ifadələri, sxem 3-də göstəriləyi kimi, su hövzəsinə aid əmsallarla yazılır. Cədvəl 3-də P_S və P_N kəmiyyətlərini təyin edən əmsalların qiymətləri verilmişdir. Şəkil 4-də P_S kəmiyyətinin kükürd birləşmələrinin və P_N kəmiyyətinin azot birləşmələrinin kütlə payından qrafik asılılığı göstərilmişdir. Hər iki qrafikdən görüldüyü kimi kükürd və azot çöküntülərinin

düşməsi su səthi üzərində daha intensiv baş verir və bir tərtib fərqlənə bilər. Havanın təmizlənməsində yağıntılara ən güclü faktor kimi baxılır. Şəkil 4-də yağıntuların təsiri eyni götürülmüşdür.

Cədvəl 3. Kükürd və azot birləşmələrinin atmosferdən xaric olunma sürətinin əmsalları

Proses	SO_2	H_2SO_4	NO_x	HNO_3
Quru				
Çökmə	$k_1=0,015$	$k_2=0,005$	$k'_1=0,01$	$k'_2=0,01$
Yuyulma	$k_3=0,01$	$k_4=0,012$	$k'_3=0,01$	$k'_4=0,012$
Su hövzəsi				
Çökmə	$k_5=0,02$	$k_6=0,012$	$=0,02$	$k'_6=0,018$
Yuyulma	$k_7=0,01$	$k_8=0,012$	$k'_7=0,01$	$k'_8=0,012$

Şəkil 4-də hesablamalar əsas çirkləndirici maddələrin kükürd və azot birləşmələrinin atmosfer sütununda m_s və m_n kütlələrinin geniş intervalda dəyişməsinə uyğun aparılmışdır. Sanitar-gigiyenik normalara görə əsas çirkləndirici maddələrin kükürd qazının qatılığı $50 \text{ mkq}/\text{m}^3$, NO_x birləşməsinin qatılığı ($(\text{NO}_2/\text{NO}=2)$ olduqda) $20 \text{ mkq}/\text{m}^3$ bərabərdir. Onda

Şəkil 4. Kükürd və azot çöküntülərinin gərginliyi

hündürlüyü 10^3 m olan atmosfer sütununda $m_s=25 \text{ mq}$ və $m_n=7 \text{ mq}$ olur. Bu qiymətləri şəkil 4-də verilən m_s və m_n kəmiyyətlərinin qiymətləri ilə müqayisə etdikdə alırıq ki, həmin şəkildə kükürd və azot çöküntülərinin asılılığı ağır ekoiqlim şəraitinin yaranmasına aid olunur.

Nəticə

- Göstərilmişdir ki, Yer bir planet kimi radiasiya balansını yer səthinin albedosunun 0,3 orta qiymətindən çox olduqda (məsələn, səhrələşmə zamanı) və atmosferin albedosu 0,1 qiymətindən yuxarı olduqda (aerosol – qaz qarışığının qatılığı artdıqda) kəskin azalır. Atmosferin çirklilik vəziyyəti artdıqda Yer radiasiya balansını Azərbaycan ərazisinin coğrafi enliyində $\sim (0,02 \div 0,15) \text{ kVt}/\text{m}^2$ geniş intervalında dəyişir. Hər iki halda ətraf mühitin ekoiqlim şəraiti pisləşir;
- Ekoiqlim şəraitinin pisləşməsinə təsir edən ağır metalların artımı qiymətləndirilmişdir;
- Antropogen təsiri ilə əlaqədar əsas atmosfer çirkləndiriciləri hesab edilən - kükürd və azot birləşmələrinin çöküntülərinin gərginliyinin iqlim və eləcə də ekoloji şəraitə təsiri qiymətləndirilmişdir. Təyin edilmişdir ki, su hövzəsi tərəfindən bu çöküntülərinin udulması daha intensiv baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Будыко М. И. Климат в прошлом и будущем.-Л.: Гидрометеиздат, 1980 с. 350.
2. Kito protokolu. FSSS/SR, 1997/7, Add1.
3. Brasseur, G.P., Schultz M., Granier C., Saunio M., Diehl T., Botzet M., Roechner E. and Walters S. Impact of climate change on the future chemical composition of the global troposphere.- J. Climate, 2006, 19, p. 3932–3951.
4. Головкин В.А., Кондратин Т.В. Изучение радиационного баланса Земли по данным космического мониторинга: Учебное пособие.- М.:МФТИ, 2007.- с. 175.
5. Tebaldi C. and Knutti R., 2007. The use of the multimodel ensemble in probabilistic climate projections, Phil. Trans. Roy. Soc. A, vol. 365, pp. 2053–2075, doi:10.1098/rsta.2007.2076.
6. Аэрозоль и климат /под ред. К.Я. Кондратьева.-Л.: Гидрометеиздат, 1991. с. 191.
7. Израэль Ю. А. Экология и контроль природной среды. - Л.: Гидрометеиздат, 1979. с. 104.
8. Мəmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi.-Bakı, «ELM», 2005, s. 109.
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik informasiyaların məlumat bazası. Ətraf mühitin mühafizəsi, 2010-2013.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ НА ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ

Б.М. Азизов, Г.Ю. Мехтиева, Р.Г. Рамазанов

В статье исследуется влияние основных климатических показателей – радиационного баланса Земли, антропогенных выбросов тяжёлых элементов в окружающую среду, повышенный рост концентраций основных загрязнителей атмосферного воздуха SO_2 , H_2SO_4 , NO_x , HNO_3 и интенсивности их выпадения, как основных факторов, на экологическое состояние окружающей природной среды.

Проведены оценки возможного влияния эффективного альbedo Земли на её радиационный баланс, которые могут быть обусловлены антропогенными факторами. Для оценки загрязнения окружающей среды тяжёлыми металлами введён коэффициент их относительного фракционирования. Проведены подробные расчёты оценки выпадения сульфатов и нитратов над сушей и водной поверхностью при неблагоприятных эоклиматических условиях.

Ключевые слова: альbedo, аэрозоль, азота, серы, эоклиматических, соединения азота, солнечная радиация, радиационный баланс, падающего пучка

INFLUENCE OF GLOBAL CHANGES TO THE ECOLOGICAL FACTORS

B.M. Azizov, G.Y. Mekhtiyeva, R.G. Ramazanov

This article examines the impact of major climatic parameters - the radiation balance of the Earth, anthropogenic emissions of heavy elements in the environment, increased concentrations of the major growth of air pollutants SO_2 , H_2SO_4 , NO_x , HNO_3 and intensity of their loss, as the main factors on the ecological state of the environment.

The estimations of the possible impact of the effective albedo of the Earth on its radiation balance, which may be caused by anthropogenic factors. For evaluating the environmental pollution by heavy metals is introduced the coefficient of their relative fractionating. Are carried out detailed rasschety of the estimation of precipitation of sulfates and nitrates above the land and the aqueous surface with the unfavorable ecoclimatic conditions.

Keywords: albedo, aerosols, nitrogen, sulfur, eco-climatic, nitrogen compounds, solar radiation, radiation balance of the incident beam, the light returns.

ATMOSFERDƏ DAYANIQSIZLIQ ENERJISİNİN HESABLANMASININ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ METODU

N.Ş.Hüseynov, L.N.Əhmədov, A.A.Ağayeva

Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalədə Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda ildırımın proqnozu üçün atmosferin dayanıqsızlıq indekslərinin müəyyən edilməsi məqsədilə "Delphi" dilində hazırlanmış proqramın istifadəsinin effektivliyi qiymətləndirilmişdir.

Praktikada Showalter (SI) və Lifted (LI) indekslərinin qrafik və riyazi metodları tətbiq olunur. Qrafik üsul aeroloji diaqram üzərində stratifikasiya və hal ayrılmasının standart adiabat və rütubətlik ayrılmasına nəzərən keçirilməsinə əsasən hesablanır. Məsələn, SI və LI-nin qrafik üsulla qiymətləri aşağıdakı qayda üzrə müəyyənləşdirilir. Aeroloji diaqram üzərində stratifikasiya ayrısı və depeqram qurulduqdan sonra müvafiq olaraq temperatur və şəh nöqtəsinin 950 və ya 850 hPa səviyyədəki başlanğıc qiymətindən xüsusi rütubətlik tutumu (çəhrayı qırıq-qırıq xətlər) və quru adiabat (düz yaşıl xətlər) xətlərinə paralel qaldırılaraq onların kəsişmə nöqtəsində baxılan səthlərin kondensasiya səviyyələri (LCL – Lifted Condensation Level) tapılır. Kondensasiya səviyyəsindən başlayaraq rütubətlik adiabatına (səlis çəhrayı xətlər) paralel hal ayrısı qaldırılır və 500 hPa izobarik səviyyədə ətraf mühit və hissəciyin temperaturları fərqinə əsasən SI və ya LI indekslərinin qiymətləri hesablanır. Aşağıda (1) və (2) düsturlarının köməyi ilə hər iki indeks hesablanır.

$$SI = T_{500} - T_{p850} \quad (1)$$

$$LI = T_{500} - T_{p950} \quad (2)$$

Burada T_{500} - 500 hPa izobarik səviyyədə ətraf mühitin temperaturu, T_p isə müvafiq olaraq 850 hPa və 950 hPa səviyyələrdən 500 hPa səviyyəyə rütubətli adiabat üzrə qaldırılmış hava hissəciyinin temperaturudur [2].

Göründüyü kimi hər iki kəmiyyətin hesablanması hədlərdən biri 500 hPa səviyyədə ətraf mühitin temperaturunun qiyməti dəyişməz qalır. Dəyişən hədd 850 və ya 950 hPa izobarik səviyyələrdən 500 hPa səthə adiabatik qalxan hava hissəciyinin temperaturudur (T_p) ki, bu kəmiyyətləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi qrafik və ya riyazi üsulla müəyyənləşdirmək olar. Alınan nəticələrin dəqiqliyini yoxlamaq məqsədilə qrafik və riyazi üsulla əldə edilmiş kəmiyyətləri müqayisə etmək. Bunun üçün bizə yalnız T_p -nin qiymətini hesablamaq lazımdır, çünki T_e -nin radiozond vasitəsilə ölçülmüş qiyməti məlumdur [1].

Aşağıda təklif olunan empirik düsturlar qalxan hava hissəciyinin mərhələlər üzrə hesablanması zamanı daha etibarlı nəticələrin əldə olunmasına imkan verir.

1. Hava hissəciyinin quru adiabat üzrə qalxdığı CL kondensasiya səviyyəsi hesablanır:

$$CL = 122 * (ST - SDP) \quad (3)$$

Burada: ST- yer səthi yaxınlığında havanın Kelvinlə temperaturu, SDP- şəh nöqtəsi temperaturudur (K).

2. CL kondensasiya səviyyəsində təzyiq (PCL) hesablanır:

$$PCL = P_0 * \left(\frac{ST - 0.0098 * CL}{ST} \right)^{\frac{9.8}{287.039 * 0.0098}} \quad (4)$$

Burada: P_0 başlanğıc səviyyədə təzyiqin qiyməti,

3. Kondensasiya səviyyəsində təzyiqin qiyməti ilə 500 hPa təzyiq arasında fərqi (PD) müəyyənləşdiririk:

$$PD = PCL - 500 \quad (5)$$

4. CL səviyyəsində havanın temperaturu TCL hesablanır:

$$TCL = ST - 0.0098 * CL \quad (6)$$

5. Qeyri-sabit stratifikasiya təbəqəsinin dərinliyini (DZ) müəyyənəndiririk:

$$DZ=PD*100/9.8 \quad (7)$$

6. 500 hPa səviyyədə hissəciyin temperaturunu hesablayırıq

$$T_{p500}=TCL-0.0065*DZ \quad (8)$$

Yuxarıdakı düsturların istifadə olunduğu hesablama alqoritmi əsasında proqram tərtib etmək üçün Delphi proqramlaşdırma sistemindən istifadə olunmuşdur. Bu proqram vasitəsilə Lifted və Showalter indekslərinin hesablanması üçün bizə 950 və 850 hPa-dakı havanın və şəh nöqtəsi temperaturu (K) və 500 hPa-dakı havanın temperaturu (K) lazımdır.

Delphi, proqramlaşdırma sahəsində ən effektiv alətlərdən biri olmaqla yanaşı eyni zamanda mürəkkəb proqramlaşdırma strukturuna malikdir [3,4]. O Windows əməliyyat sistemində ən geniş yayılmış proqramlaşdırma mühitlərindən biridir. Delphi obyekt yönümlü struktura malikdir və əsasən Object Pascal dilində proqram qurulması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun köməyi ilə nəinki Windows üçün, eyni zamanda digər əməliyyat sistemləri üçün proqramlar yaratmaq olar. Delphi-nin belə geniş yayılmasının əsas səbəbi onun vizual proqramlaşdırma sahəsində yüksək sürətə malik olması və ondan istifadə olunmasının sadəliyidir. Məhz bu səbəbdən SI və LI indekslərinin hesablanması üçün Delphi dilindən istifadə edilmişdir. Proqramın interfeysinin ümumi görünüşü şəkil 1-də göstərilmişdir.

CAVAB		KRITERİYALAR		
500 hPa-da havanın temperaturu	266.45	K	0.14	Showalter
950 hPa-da havanın temperaturu	258.75	K		Lifted
950 hPa-da şəh nöqtəsi temperaturu	282.05	K		proqnoz
HESABLA				11-dən hündür
				hərsiz dayanıqlı
				8-dən 11-e
				cox dayanıqlı
				4-dən 7-e
				dayanıqlı
				0-dan 3-e
				adətən dayanıqlı
				-3-dən -1-e
				az dayanıqlı
				-5-dən -4-e
				dayanıqsız
				-7-dən -6-ya
				yüksək dayanıqsız
				-7-dən aşağı
				hədsiz dayanıqsız

Şəkil 1. Showalter və Lifted indekslərinin hesablanması proqramının ümumi görünüşü

Hazırlanmış proqramın tətbiqi nəticəsində SI və LI indekslərinin aeroloji diaqramla işlənməsinə ehtiyac qalmır. Proqramdan istifadə proqnozların operativliyinin artırılmasına və vaxta qənaət etməyə imkan verir ki, bu da sinoptiklər üçün əlavə köməkçi vasitə rolunu oynayır. T_{p500} -ün verilmiş üsulla alınmış qiymətlərlə riyazi və qrafik hesablamaların nəticələrinə görə əldə olunmuş qiymətlər arasındakı orta fərq kifayət qədər kiçik (təxminən 0.8°C) alınmışdır. Tərtib olunmuş proqramdan həmçinin ildırımların proqnozu üçün daha effektiv diaqnostik parametrlərin müəyyənəndirilməsində istifadə etmək olar.

Hər hansı bir dayanıqsızlıq indeksinin operativ praktikada ildırımın proqnozlaşdırılmasında tətbiqi sinoptik şəraitə əsasən qiymətləndirilməlidir. Yəni verilmiş ərazi üçün ildırımın diaqnostik parametri daxil edilmiş proqnozun standart proqnozla müqayisəsi yaxın statistik korrelyasiya verirsə, onda həmin diaqnostik parametri effektiv hesab etmək olar.

Yuxarıda qeyd edilən proqramdan Heydər Əliyev aerodromunda ildırımların proqnozu üçün daha effektiv diaqnostik parametrlərin müəyyənəndirilməsində istifadə edək. Bunun üçün Lifted və Showalter indekslərinin Heydər Əliyev aerodromunda ildırımın proqnozlaşdırıldığı günlər üzrə qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı cədvəldə (cədv. 1) göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda ildırımlı günlər ərzində dayanıqsızlıq indekslərinin hesablanması nəticələri

№	Tarix	Vaytinq	LI	S	SI	SWEAT	Thompson	TT
1.	02.06.2011	34,9	2,40	45,9	-2,29	114,457	32,5	50,1
2.	16.09.2011	12,3	2,71	23,4	2,66	11,559	9,59	39,4
3.	19.09.2011	35,7	2,50	50,7	-2,43	206,192	33,2	50,7
4.	25.10.2011	20,3	4,12	35,2	1,95	35,607	16,18	41,9
5.	28.10.2011	19,7	3,46	35,4	1,82	21,148	16,24	42,6
6.	03.11.2011	35,9	-2,21	46,3	-1,69	142,09	38,11	49,3
7.	05.11.2011	11	3,23	24,9	4,88	-185,079	7,77	36,5
8.	27.11.2011	16,8	1,63	44,3	-0,56	56,711	15,17	47,1
9.	06.12.2011	1,3	1,88	18,8	0,18	-0,856	0,58	44
10.	08.01.2012	8,9	6,41	27,6	6,01	-176,985	2,49	34,4
11.	05.03.2012	9,4	1,98	33,1	2,65	-138,721	7,42	40,2
12.	17.03.2012	10,4	2,26	33,7	2,52	-259,308	8,14	40,8
13.	07.05.2012	33,6	-1,29	49,3	-2,77	165,403	34,89	51
14.	16.05.2012	31,1	-2,19	47,8	-3,49	160,034	33,29	51,8
15.	19.05.2012	40	-1,34	53,5	-6,41	490,098	41,34	58,4
16.	22.05.2012	30,3	-3,73	44,6	-3,04	237,263	34,03	51,2
17.	25.05.2012	30,8	-2,64	44,7	-2,04	266,399	33,44	49,7
18.	28.05.2012	32,6	1,49	47,3	-1,74	242,399	31,11	49,1
19.	31.05.2012	37	0,36	46,5	-3,55	378,346	36,64	52,5
20.	18.07.2012	32,3	-0,14	39	-0,39	153,82	32,44	46

Hesablama üçün 2011-2012- ci illər ərzində Maştağa aeroloji stansiyasından alınmış radiozond məlumatlarından istifadə edilmişdir. Müxtəlif dayanıqsız indekslərinin, ildırımın proqnozunda özünü doğrultmasının qiymətləndirilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, 2011-ci ildə 89% -lə və 2012-ci ildə 72% -lə SWEAT indeksi daha yararlı olmuşdur. Bu hesablamalar aerodromda müxtəlif intensivlikli konveksiya hadisələri üzrə indekslərin müvafiq kriterial qiymətlərinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə yerinə yetirilmişdir. Proqnozların hesablanmasında bir neçə proqnostik parametrlərin tətbiq olunması onların özünü doğrultmasını artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гусейнов Н.Ш., Меликов Б.М. Оценка индексов неустойчивости стратификации атмосферы.//Труды Географического Общества Азербайджана XIV том, Географические проблемы обеспечения экологической безопасности природно-хозяйственных систем, стр. 409-415.
2. Меликов Б.М. Статистический анализ случаев гроз в районе аэродрома Г. Алиев/Баку.// Научные записки НАА, №2, Баку, 2007.
3. Əhmədov L.N., Xurşudov Ş.Ə. İnformasiya texnologiyaları. – Bakı: 2008, 128 s.
4. Vəliyev Namiq Nəcəf oğlu. Turbo Pascal Windows. Bakı, 2003.
5. <http://www.scs.netai.net>
6. <http://freemeteo.com>
7. <http://www.gismeteo.ru>
8. <http://www.goldweather.com>

АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ МЕТОД РАСЧЕТА НЕУСТОЙЧИВОСТИ АТМОСФЕРЫ

Гусейнов Н.Ш., Ахмедов Л.Н., А.А.Агаева

В данной статье оценена эффективность применения программы, расчета значений индексов неустойчивости атмосферы, разработанной на языке программирования «DELPHI», оправданность прогнозов гроз в Международном Аэропорту Гейдар Алиев.

AUTOMATED METHOD FOR CALCULATING ATMOSPHERIC INSTABILITY

N.Sh. Huseynov, L.N. Akhmedov, A.A. Agayeva

In this article the effectiveness of automatic calculation of the atmospheric instability indices were considered. In the Heydar Aliyev International Airport some of diagnostic parameters of thunderstorm were verified via software developed in the programming language «DELPHI».

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

HİDROSFER OBYEKTŁƏRİNİN NEFTLƏ ÇİRKŁƏNMƏSİNİN LAZER ÜSULU İLƏ TƏYİNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

B.M.Əzizov, C.S.Mehdiyev, R.A.Fərhadov

Milli Aviasiya Akademiyası

Təqdim olunan məqalədə hidrosfer obyektlərinin neftlə çirklənməsinin lazer üsulunun təbiiqi ilə müxtəlif aspekt və fiziki əsaslarına baxılıb. Neft çirklənmələrinin lazer üsulu ilə təyini zamanı bu prosesin xüsusiyyətləri öyrənilib və bəzi təsir edici amilləri nəzərdən keçirilib.

Hidrosferin, əsasən də dəniz və okean səthlərinin neft çirklənmələrinin plyonka, pərdə və ləkələrlə örtülməsinin öyrənilməsi məqsədi neftin ildən-ilə artan istehsalı, dənizdən neft çıxarmada sızmaların baş verməsi, neft əldə olunandan sonra onun emalı, nəqlə hazırlanması, neft boru kəmərləri və tanker donanması ilə bağlıdır. Neftlə yanaşı neftdən alınan geniş çeşidli məhsullar (mazut, dizel yanacağı, benzin, maşın və sürtkü yağları, hermetik və s.) da həmin nəql vasitələri ilə uzaq məsafələrə çatdırılır. İstehsal-və-nəql zamanı yaranan problem və qəzaların nəticəsində neft və neft məhsulları dağılır, və bu zaman baş verdiyi iri miqyaslı itkilərlə yanaşı ətraf mühitin kəskin çirklənməsinə səbəb olur. Nəticədə dəniz və okean flora və faunası böyük ziyanlarla üzləşir və onların bərpası üçün uzun müddət tələb olunur [1,2.]

Ümumiyyətlə neftlə su əkvatoriyalarının çirklənməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün geniş şəkildə müxtəlif növ kontakt və məsafədən aparılan tədqiqatlardan istifadə olunur.

Lazer üsulu ilə dəniz səthində neft məhsulları ilə çirklənmələrinin qeydə alınmasının fiziki əsası lazer şüalanması nəticəsində təmiz və neft pərdəsi ilə örtülmüş suyun spektral təzadlığının qiymətləndirilməsidir [3].

Bu da hidrosfer obyektlərinin su səthinin-lazer üsulu ilə əldə olunan spektral təzadlığının qiymətləndirilməsi nəticəsində mümkün olur.

Təzadlığın səbəbləri isə aşağıdakılardır:

- spektrin görünən, yaxın və orta infra-qırmızı diapazonlarında (bəzi istisnalarla) neft təbəqəsinin əks olunma əmsalı "hava - su" səthindən əks olunma əmsalını üstələyir. Yəni,

$$V_1^2 = R_{neft} > R_{hava-su} = V_2^2;$$

- suyun neft məhsulları ilə örtülmüş pərdəsi su səthinin dalğalanmasının intensivliyini müxtəlif dərəcələrdə azaldır. Belə ki, məsələn, neft pərdəsi ilə örtülmüş dəniz səthinin dispersiya və mailliyi neft pərdəsi olmayan, yəni təmiz dəniz suyunun dispersiya və mailliyinə nisbətən az olur.

Lazer sisteminin vasitəsi ilə spektral təzadlığın qeydə alınması dəniz səthindən (təmiz və çirklənmiş səthlərdən) əks olunan lokasiya siqnalının emal alqoritmlərindən asılı olur [2-5.]. Səthdən əks olunmuş lokasiya siqnalının maksimal amplitudalarının müqayisəsi zamanı "neft təbəqəsi - təmiz su" sistemindən alınan lokasiya təzadlığı aşağıdakı kimi təyin oluna bilər:

$$K_1 = \frac{P_{neft}}{P}$$

və yaxud

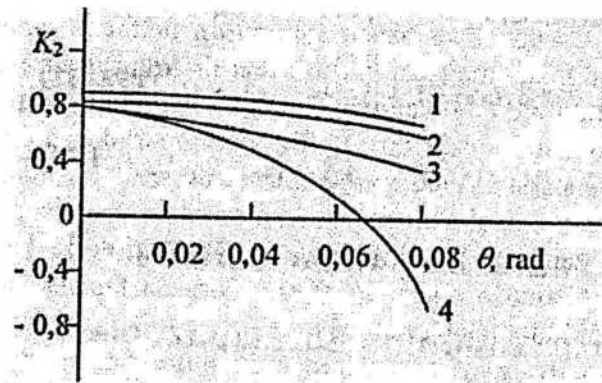
$$K_2 = \frac{P_{neft} - P}{P_{neft} + P} = \frac{K_1 - 1}{K_1 + 1}$$

burada K_1, K_2 - uyğun olaraq "neft təbəqəsi - təmiz su" səthinin müəyyən üsullarla təyin olunmuş təzadlığıdır; P_{neft}, P - uyğun olaraq neft təbəqəsi və təmiz sudan əks olunan əks-səda - lokasiya siqnalının gücüdür. Bu güc siqnalın maksimal aperturasına uyğun olan gücdür.

Neft çirklənmələrinin qeydə alınması üçün R təzadlığının K qiyməti hər hansı istənilən qiymətindən böyük olmalıdır. Müəyyən olunub ki, su səthində neft çirklənmələrinin ehtibarlı qeydə alınması üçün lazer zondlamalarında $K_1 \geq 1,5$ və yaxud $K_2 \geq 0,2$ olmalıdır.

Təmiz sudan və neft məhsulları ilə çirklənmiş suların əks olunan lazer əks-səda siqnalının maksimal qiymətlərinin nisbətində əsasən təzadlığın qiymətləndirilməsi mümkün olur.

Çoxsaylı təcrübələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, K_2 təzadlığının qiyməti vizirləmə bucağının (θ) qiymətindən asılı olaraq dəyişir. Şək. 1-də qeyd olunan parametrlərdən asılı olaraq K_2 - nin dəyişmə qrafiki göstərilmişdir.

Şək. 1. "Neft pərdəsi - təmiz dəniz" səthinin K_2 təzadlığının (θ)- bucağından asılılığı

Bu asılılıq küləyin elə sürətinə uyğundur ki, dəniz səthində köpük əmələ gəlmir.

1 - $U = 7$ m/san; 2 - $U = 5$ m/san; 3 - $U = 3$ m/san; 4 - $U = 1$ m/san.

Təzadlığın hesablanması 1,064 mkm dalğa uzunluğunda aparılmışdır. Bu halda hesablama nəticələrinə təsir göstərən parametrlərin qiyməti aşağıdakı kimi olmuşlar:

$$V_1^2 = R_1 = 0,02; \quad V_2^2 = R_2 = 0,04; \quad L = 1 \text{ km}; \quad \tau_\lambda = 10 \text{ san}; \quad \theta = 1 \text{ mrad}.$$

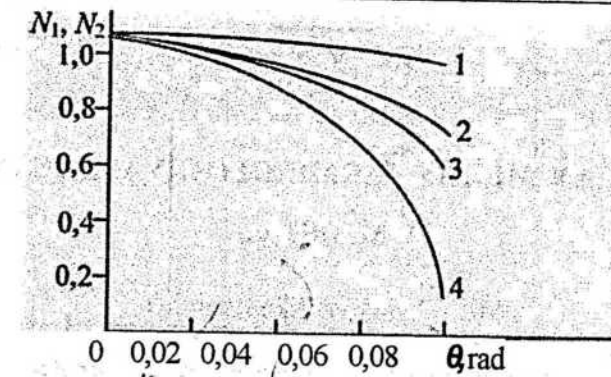
Maraq kəsb edən məsələlərdən biri də normallaşdırılmış əks olunan exo siqnalın gücünün vizirləmə bucağının qiymətindən asılılığıdır. Şək. 2 - də əks olunmuş exo siqnalın gücünün vizirləmə bucağından asılılığı göstərilmişdir.

Qrafikdə N_1 ayrılıqları (şəkildə 1 və 2 ayrılıqları) təmiz su və neft təbəqəsi ilə örtülmüş su səthinin maksimal əks-səda siqnalının qiyməti; N_2 - isə (3 və 4 ayrılıqları) qəbuledici tərəfindən qəbul edilmiş - uyğun olaraq təmiz və çirklənmiş su səthindən qəbul edilmiş siqnalların gücünü göstərir. Hesablama nəticəsində qurulmuş qrafiklər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- lazer lokasiya təzadlığının qiyməti ("təmiz su və neftlə çirklənmiş su səthi") kəskin olaraq küləyin sürətindən asılıdır.

- əks-səda siqnalın təzadlığı və gücü lazerin optik oxunun nadirdən uzaqlaşdıqca azalması müşahidə olunur.

- küləyin sürətinin artması nəticəsində əks olunan siqnalın gücünün lazer zondlama bucağının qiymətindən asılı olaraq zəifləyir. Bu xüsusiyyət təzadlığa da aid edilir.

Şək. 2. Əks-səda siqnalının normallaşdırılmış gücünün θ -bucağından asılılığı

Neft təbəqəsinin su səthi üzərində olması və bunu lazer sistemi vasitəsilə qeydə alınması təmiz və çirklənmiş səthlərdən əks olunan lokasiya siqnallarının emal alqoritmlərindən bir mənalı asılı olur. Qeyd etmək lazımdır ki, küləkli havada neftlə çirklənmiş hidrosfer səthlərində lazer sistemi ilə çirklənmiş əzazirlərin qeydə alınması çətinləşir, küləyin sürəti çox olduqda isə bunu tamamilə mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev A.Ş., Əzizov B.M., Mehdiyev C.S., Aerokosmik monitoring. Bakı - 2005. "Elm", s. 220.
2. Богородский В.В., Кропоткин М.А. Дистанционное обнаружение нефтяных загрязнений вод ИК лазером. Л. Гидрометеоиздат. 1995. s. 256.
3. Межерис Г.М. Лазерное дистанционное зондирование. Мир. М., 1989. s. 194.
4. Оптико-электронные системы экономического мониторинга природной среды. Под редакцией В.Н. Рождествина. М., 2010. с. 312.
5. Лазерная аналитическая спектроскопия. Под редакцией В.Е. Антонова. М., 2001. с. 238.

ОСОБЕННОСТИ ЛАЗЕРНОГО ОБНАРУЖЕНИЯ ЗАГРЯЗНЕНИЯ НЕФТЬЮ ОБЪЕКТОВ ГИДРОСФЕРЫ

Б.М.Азизов, Д.С.Мехтиева, Р.А. Фархадов

В предложенной статье рассмотрены различные аспекты, а также физические основы лазерного обнаружения загрязнения нефтью объектов гидросферы. Изучены некоторые особенности и виды воздействия при применении лазерного метода обнаружения загрязнений водной среды нефтью.

FEATURES LASER DETECTION OF OBJECTS OF OIL POLLUTION HYDROSPHERE

B.M.Azizov, D.S.Mekhtiev, R.A.Farkhadov

The proposed article discusses various aspects, as well as the physical basis of laser detection of oil pollution of the hydrosphere objects. Some specific features and impacts of the application of laser detection method of water pollution by oil.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASININ İNKİŞAFI

S.M. Əliyeva

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə azərbaycan dilinin terminoloji məsələləri, müasir Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasındakı alınma terminlərin inkişafından bəhs olunur.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi çox zəngin və rəngarəngdir.

Əsrimiz elmi-texniki tərəqqi əsridir. Kosmosun fəthi, istehsal proseslərin avtomatlaşdırılması, elektronikanın geniş tətbiqi, elmin, texnikanın başqa böyük nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq bəşəriyyət ən böyük elmi-texniki çevriliş dövrünə qədəm qoymuşdur.

İctimai həyatda, elm və texnika aləmində baş verən bütün dəyişikliklər dildə, xüsusən onun terminoloji leksikasında öz əksini tapır. Saysız-hesabsız terminlər yaranır, mövcud terminoloji sistemlər təkmilləşir, zənginləşir.

Terminoloji leksika dilin ümumişlək leksikasıdan fərqli olaraq kənardan məqsədyönlü müdaxilə tələb etməsi, spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Terminlər öz-özünə meydana gəlmir, ehtiyacla əlaqədar olaraq elmin, texnikanın, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər tərəfindən yaradılır. Yeni terminlər ali məktəb kafedralarında, elmi-tədqiqat institutlarının laboratoriyalarında, konstruktor bürolarında, nəşriyyatlarda, qəzet-jurnal redaksiyalarında yaranır, sonra isə tədricən həyata vəsiqə alır.

İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrindəki tərəqqi, irəliləyiş, terminoloji sistemlərin də fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Çünki bəzən bir terminin belə dəqiq olmaması və yerində işlədilməməsi böyük texniki xəta ilə, elmi yanlışlıqla nəticələnə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi dilin əsasını təşkil edən terminlərin yaradılmasında və işlədilməsində səhvlərə yol verilməsi elmin, texnikanın nailiyyətlərinin mənimsənilməsinə, təbliğini çətinləşdirir, mütəxəssislər arasında ünsiyyəti pozur, informasiya xidmətini ləngidir.

Müasir Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasındakı alınmaların əksəriyyətini Qərbi Avropa dillərinə məxsus terminlər təşkil edir. Bir çox başqa terminlər kimi, texniki terminlər də dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir və təbii ki, onun fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini də özü ilə dilimizə gətirmişdir.

Qərbi Avropa mənşəli terminlər deyildikdə, əsasən, yunan, latın, ingilis, fransız, alman, italyan dillərinə məxsus terminlər nəzərdə tutulur. Texniki dilimizə daxil olmuş yeni terminlər kompüterlərin, robotların, texniki avadanlığın, texnoloji proseslərin adlarını, işlənmə məqamını, bir sözlə, yeni texnikanın sirlərini öyrənməkdə bizə yaxından kömək edir. Çünki hər bir yeni aparat, cihaz, dəzgah, texniki proses yeni ad, yeni termin deməkdir.

Qərbi Avropa mənşəli terminlərin bir qismi dilimizin spesifik fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənbə dildəki, yaxud da rus dilindəki formasını qoruyub saxlamışdır. Lakin hər halda rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərinin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Bir çox texniki avadanlığı adlandırmaq üçün dilimizin daxili imkanları əsasında müvafiq termin yaratmaq mümkün deyildir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan dilində onlarca alınma texniki termin işlənməkdədir. Yunan dilinə məxsus atom, katalizator, kosmos, polimer, mexanika, texnika latın dilinə məxsus aqreqat, akkumulyator, kamera, kommutator, fransız dilinə məxsus fara, frezer, amortizator, reaktor, ingilis dilinə məxsus blok, kombayn, rels, lazer, lift, alman dilinə məxsus

dizel, zummer, sement, linza, şlaqbaum terminləri və s. buna misal ola bilər. Həmin terminlər eyni ilə, ya da ki, dilimizin fonetik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq texnoloji proses və avadanlıqların, maşın və dəzgahların, onların ayrı-ayrı hissələrinin adları kimi işlədilir.

Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bir çox texniki terminlər elə mənbə dildə olduğu şəkildə də götürülüb işlədilmişdir. Məsələn kompüter, karbürator, kaset, manjet, hidrometr terminlər bu qəbildəndir. Əlbəttə, belə terminlərin sayı azdır.

Rus dili vasitəsilə dilimizə keçən texniki terminlər isə çoxluq təşkil edir. Texnikanın demək olar ki, bütün sahələrində bu cür terminlər vardır. Rus dili başqa dillərdən Azərbaycan dilinə texniki terminlərin keçməsi yolunda sanki bir körpüdür.

Qərbi Avropa dillərinə məxsus terminlər texniki dilimizə əsasən iki yolla daxil edilmişdir:

a) bilavasitə mənbə dilin özündən götürülmüşdür; b) rus dili vasitəsilə alınmışdır.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasındakı Qərbi Avropa mənşəli alınmaların bir qismi dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Lakin elə terminlər də vardır ki, onlar heç bir dəyişikliyə məruz qalmır və istər rus dilində, istər Azərbaycan dilində mənbə dildəki kimi işlənir. Beləliklə də, onlar öz orijinallığını tam mühafizə etmiş olurlar.

Texniki dilimizdəki alınma sözləri dəyişikliyə məruz qalıb-qalmaması baxımından iki əsas qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa hər üç dildə vahid şəkildə işlənən, dəyişikliyə uğramamış terminlər daxildir. Bu qəbildən olan terminlər həm mənbə dildə, həm də vasitəçi dil kimi çıxış edən rus dilində, həm də Azərbaycan dilində şəkildə eynidir.

Mənbə dildə	rus dilində	azərbaycan dilində
Aqreqat	aqreqat	aqreqat
Lazer	lazer	lazer
Blok	blok	blok
Konveyer	konveyer	konveyer
Mexanik	mexanik	mexanik

İkinci qrupa isə mənbə dildən fərqli olaraq rus dilində və Azərbaycan dilində müəyyən dəyişikliklə işlədilən alınmalar daxildir. Belə sözlərin özlərini də dəyişikliyin xarakterinə görə müəyyən qruplara ayırmaq mümkündür.

1. Mənbə dildən fərqli olaraq rus və Azərbaycan dilində dəyişikliyə uğramış terminlər.

Mənbə dildə	rus dilində	azərbaycan dilində
Lamp (fr)	lampa	lampa
Far (fran)	fara	fara
Konstruktion (fr)	konstruksiya	konstruksiya
Amortizasion (fr)	amortizasiya	amortizasiya

2. Mənbə dildən və vasitəçi dil olan rus dilindən fərqli olaraq ancaq Azərbaycan dilində fonetik və qrammatik dəyişikliyə uğramış terminlər.

Mənbə dildə	rus dilində	azərbaycan dilində
Registr (ing)	registr	registr
Kabin (fr)	kabina	kabina
Mashine (fr)	maşına	maşın
Generator (fr)	generator	generator

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa dillərinə məxsus texniki terminlərin əksəriyyəti dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Həmin terminlərin müəyyən qismi isə son vaxtlarda dilimizə birbaşa daxil olmağa başlamışdır. Şübhəsiz, bu, Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə olan elmi-texniki, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin nəticəsidir. Qərbi Avropa dillərindən

alınan texniki terminlər Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasını təkmilləşdirməklə bərabər, ümumiyyətlə, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ş. Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. – Bakı, 1973, s. 153.
2. Ə.Ə. Orucov. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. – Bakı, Azərbaycan, EA nəşriyyatı, 1965.
3. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.
4. Ə. Həsənova, Dilimizin terminologiyasının zənginləşməsi yolları, Bakı, Elm, 1990.
5. R. Cəfərov. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları, Bakı, Elm, 1990.

РАЗВИТИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

С.М. Алиева

В статье говорится о проблемах в терминологии азербайджанского языка, о развитии технической терминологии современного азербайджанского языка и терминов в других языках.

THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN LANGUAGE TERMINOLOGY

S.M. Aliyeva

The article analyses the terminology problems of Azerbaijan language, and the development of technical terminology of modern Azerbaijan language and terms from other languages.

Новые печатные издания Национальной Академии авиации!

1. Авиационное материаловедение

Конспект лекций

Наджафов Т.А., Сафарзаде А.А., Алиев А.А.

Наш адрес:

АЗ.1045, г.Баку, Бина 25 км

Национальная Академия Авиации

Тел. 497-26-00, доп.21-85

E-mail hasanov@naa.edu.az

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FELİN NÖV KATEQORİYASININ TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Z.N. Abdullayeva

Milli Avviyasiya Akademiyası

Məqalədə hər iki dildə felin növ kateqoriyası müqayisəli şəkildə araşdırılır və müxtəlif dilçilərin bu mövzuya baxışları qeyd olunur.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də məlum növdə fel obyektin işin icrasında fəal iştirak etdiyini bildirir. Subyekt cümlənin mübtədası funksiyasında çıxış edir. Məlum növdə həm təsirli, həm də təsirsiz fellər eyni olaraq işlənir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məlum növün özünəməxsus şəkil əlaməti yoxdur, cümlədə işlənən felin məlum və ya məchul növdə olması ancaq oppozisiya vasitəsilə, yəni həmin felin məchul növ şəkli vasitəsilə aşkar edilir, məsələn: “yazdı – yazıldı”, “wrote – was written”.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məlum növdə felin xəbər şəklinin müxtəlif zaman formaları vardır. Bu zaman formalar dörd qrupa bölünür: 1) Qeyri-müəyyən zaman formaları (The Indefinite Tense Forms). 2) Davamedici zaman formaları (The Continuous Tense Forms). 3) Bitmiş zaman formaları (The Perfect Tense Forms). 4) Davam edib bitmiş zaman formaları (The Perfect Continuous Tense Forms).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də felin məchul növü hərəkətin subyekt üzərində icra edildiyini bildirir. Müasir ingilis dilində felin məchul növünün aşağıdakı zaman formaları vardır: 1) indiki zamanın qeyri-müəyyən formasının məchul növü; 2) keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının məchul növü; 3) gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasının məchul növü; 4) indiki zamanın bitmiş formasının məchul növü; 5) keçmiş zamanın bitmiş formasının məchul növü; 6) gələcək zamanın bitmiş formasının məchul növü; 7) indiki zamanın davamedici formasının məchul növü; 8) keçmiş zamanın davamedici formasının məchul növü.

Məchul növdə felin zaman formaları “to be” köməkçi felinin müvafiq zaman forması və əsas felin keçmiş zaman feli sifətlə düzəldir.

Bildiyimiz kimi, müasir ingilis dilində şəxs, kəmiyyət, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, şəkil kimi ismi kateqoriyalar, sifətin müqayisə dərəcəli kateqoriyası ilə yanaşı müxtəlif feli kateqoriyalar mövcuddur. Bura zaman, tərz, ardıcılıq, bitkinlik, şəxs, kəmiyyət, növ kateqoriyaları aiddir. Bu kateqoriyalardan yalnız üçünə felin təsriflənməyən formalarında rast gəlmək olur. Növ və ardıcılıq kateqoriyaları onların hər üçündə (məsdər, cerund və feli sifətdə), tərz isə yalnız məsdərdə görülür.

Müasir ingilis dilində felin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. İngilis dilində felin bu kateqoriyasını ifadə edəcək müstəqil qrammatik vasitə yoxdur. Ancaq indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında, üçüncü şəxs təkdə şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək bircə suffiks “-s / -es” suffiksi işlənir. Qalan hallarda müasir ingilis dili felinin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası, müstəqil nitq hissəsi hesab edilən şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə edilir, yəni felin hansı əxsdə olması onun təkdə və ya cəmdə işlənməsi şəxs əvəzlilikləri ilə müəyyənləşdirilir, məsələn: “I work. We work. They work.” cümlələrində hərəkətin icrasının neçənci şəxsin təkli və ya cəmi olmasını ancaq şəxs əvəzliyini nəzərə almaqla bilmək olar.

Ümumiyyətlə, felin növ kateqoriyası işin subyekt tərəfindən görüldüyünü və ya obyektin üzərində icra olunduğunu göstərir. Buna baxmayaraq alimlər növ kateqoriyasına müxtəlif təriflər vermişlər. V.S.Xaimoviç və İ.Roqovskayanın fikrinə görə, növ kateqoriyası iki cüt oppozisiyaların qarşılaşdırılan sözlərin sistemidir. Misal: “love – is loved, loving – being loved, to love – to be loved, has loved – has been loved”, və s. Onlar qeyd edirlər ki, bu sistem hərəkətin ya subyekt tərəfindən icra edilən kimi, ya da obyekt tərəfindən həyata keçirilən kimi təqdim edildiyini göstərir (1, s. 67). İ.S.Barxudarov və D.A.Ştelling isə hesab edirlər ki, qrammatik növ kateqoriyası hərəkətin öz daşıyıcısına olan münasibətdə hərəkətin müxtəlif istiqamətlərini bildirir (2, s. 138). E.M.Qordon, İ.P.Krılovanın fikrinə görə, növ felin formasıdır və bu forma cümlənin mübtədasının hərəkətin icraçısı, yaxud hərəkətin obyektini olduğunu göstərir (3, s. 85). O.İ.Musayev qeyd edir ki, felin növ kateqoriyası icra olunan hərəkətin obyektə və subyektə münasibətini bildirir (4, s.280).

Bu təsnifatlardan hər hansı birini növ kateqoriyasının tərfi kimi vermək düzgün deyil. Müxtəlif tədqiqatçıların təsnifatlarının ümumiləşdirilməsi əsasında növün məna ilə felin formasının dialektik vəhdəti olub, aşağıdakıları ifadə etdiyini demək daha düzgün olar: 1) mübtədə və tamamlığa xəbərin münasibəti; 2) subyektə və obyektə hərəkətin münasibəti; 3) hərəkətin onun icra edilməsinə və predmetə münasibəti; 4) hərəkəti onunla müəyyən olunan şəxsin, predmetin hərəkətdə iştirak etmə xarakterinə olan münasibət; 5) hərəkətin şəxsi və predmeti nöqteyi-nəzərindən ona olan münasibətinin xüsusiyyətləri; 6) hərəkətin onun icraçısına, predmetə yönəlməsi; 7) mübtədə hərəkəti icra edir, yəni hərəkətin icraçısı olur (məlum növ), yaxud hərəkət onun üzərində icra edilir (məchul növ), hərəkətin icra olunduğunu göstərir. Buradakı birinci və ikinci təriflər eynidir, sadəcə fərq ondan ibarətdir ki, birinci tərif sintaktik əlamətlərə, ikinci semantik əlamətlərə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar bəzi hallarda qrammatik, bəzi hallarda leksik-semantik əlamətlərə əsaslanaraq müasir ingilis dilində felin müxtəlif miqdarda növlərini müəyyənləşdirirlər. Belə ki, müxtəlif tədqiqatçılar ingilis dilində məchul və məlum növdən başqa qayıdış, qarşılıq və ya orta növü də növ kateqoriyasının təsnifatına daxil edirlər. Bu məsələyə müəyyən qədər aydınlıq gətirmək məqsədilə həmin mövzuya bir daha qayıtmışıq.

Zəngin bir dil kimi, Azərbaycan dilində də fellərdə növ kateqoriyası mövcuddur. Fellərdə olan bu növ müxtəlifliyi subyekt, obyekt və fel arasındakı münasibətlərdən irəli gəlir: "hərəkətin icrasında subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektini və obyektin subyektini əvəz etməsi və sairədən təzahür edir" (5, s.157). Bunun nəticəsində felin mənasında müəyyən dəyişikliklər yaranır və bu dəyişikliklər ya xüsusi şəkli əlamətləri əlavəsi ilə, ya da fəldə heç bir şəkli dəyişiklik əmələ gətirmədən meydana çıxır.

Türkojoloji ədəbiyyatda növlərin yaranma səbəbi müxtəlif prinsiplərdə öz əksini tapıb. Bunlar aşağıdakılardır: 1) hərəkətlə obyekt arasındakı münasibətə görə; 2) hərəkətlə subyekt arasındakı münasibətə görə; 3) hərəkətlə subyekt və obyekt arasındakı münasibətə görə; 4) hərəkətin subyektini və obyektini arasındakı münasibətə görə.

Lakin bu bölgünü heç də bütün dilçilər bir mənalı şəkildə qarşılamamışlar. Felin növlərinin hansı prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsi bir çox fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarmışdır. Növləri müəyyənləşdirərkən bəzi dilçilər fellə obyektin münasibətini nəzərdən qaçıraraq subyektin işin icrasında iştirakını əsas götürürlər, bəzi dilçilər isə hərəkətin subyekt və obyektə və yaxud obyekt və subyektə olan münasibətini əsas götürürlər. Bir qrup dilçilər isə növ kateqoriyasının subyektə obyekt arasında olan müxtəlif münasibət bildirdiyini göstərir. Bu fikirlər öz əksini türk dilinin qrammatikasında aid yazılmış ayrı-ayrı kitablarda tapmışdır.

Yuxarıda göstərilən bölgülərin ayrı-ayrı işlədilməməsi fikrini N.A.Baskakov və M.Hüseynzadə nəzərə almışlar və mövcud bölgülərin hamısını və bütün növlərin xüsusiyyətlərini əsas götürmüşlər (6, 21).

Müasir Azərbaycan dilində felin altı növ kateqoriyaları vardır: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıqlı-birgəlik, şəxssiz və icbar.

Məlum növdə felin cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq işin icrasında subyektin fəal rolu olur, işi görən subyekt ya zahirdə olur, ya da istənilən vaxt zahirə çıxarıla bilər. Subyekt məlum və ya müstəqil olsa belə cümlədə göstərilməyə bilər. Amma onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

Məchul növ fellərdə işin kim tərəfindən görüldüyü bilinmir, buna görə obyekt subyektini əvəz edir və ya görən özünü deyil onun gördüyü işi daha vacib olur. Sözsüz ki, işin icrasında subyektin iştirakı vardır, amma məqsəd subyektin iştirakını deyil onun gördüyü işi nəzərə çatdırmaqdır. Buna görə subyekt üzə çıxarılmır və məchul olaraq qalır. Məhz subyektin bilinmədiyinə - məchul olduğuna görə bu növ fellər məchul fellər adlanır.

Qayıdış növ cümlələrdə subyekt obyektini əvəz edərək həm də obyekt olur və hərəkət subyektin özünün üzərində icra edilir. "Burada nəinki müstəqim obyektin, hətta qeyri-müstəqim obyektin də suallarını verib, onları zahirə çıxarmaq mümkün deyildir" (7, s.161).

Qarşılıqlı-birgəlik növ cümlələrdə *üzərində* iş icra olunan əşya olmur və hərəkət bir neçə subyekt tərəfindən icra edilir, yəni subyektin heç bir obyekt üzərində təsiri olmur. İş isə iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı icra edilir.

Şəxssiz növ fellər icraçısının müəyyənləşdirilməsi qeyri-mümkün olan ümumi bir hərəkəti bildirir. Şəxssiz növ fellər, əsasən, hərəkət, təfəkkür, eşitmə prosesi ilə bağlı olan felləri əhatə edir.

İcbar növ fellərdə hərəkət birinci subyekt tərəfindən deyil, birinci subyektin xahişi, əmri, ya da tapşırığı ilə başqası tərəfindən icra edilir, "lakin işin həqiqi icraçısı subyekt kimi zahirə çıxa bilmir" (7, s.166).

Məchul növ dilin bütün funksional üslublarında istifadə oluna bilər. Məchul növə istər dövlət əhəmiyyətli görüşlərdə, istər ən məşhur yazıçı və şairlərin əsərlərində, istərsə də gündəlik danışq dilində rast gəlinə bilər. Növ kateqoriyasının belə geniş sferada istifadə imkanı bu mövzunu daim aktual saxlayır.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində felin növ kateqoriyasının tipoloji təhlili nəticəsində aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə nail olduq:

1. Növ kateqoriyası nəticədə məna ilə felin formasının dialektik vəhdəti olub, müxtəlif dilçilərin fikirlərinə görə aşağıdakı münasibətləri bildirə bilər, məsələn, mübtədə və tamamlığa xəbərin münasibəti; subyektə və obyektə hərəkətin münasibəti; hərəkətin onun icra edilməsinə və predmetə münasibəti; hərəkətin onunla müəyyən olunan şəxsin, predmetin həmin hərəkətdə iştirak etmə xarakterinə olan münasibəti; hərəkətin, onun icrasına, predmetə yönəlməsi; mübtədə hərəkəti icra edir, yəni hərəkətin icraçısı olur (məlum növ), yaxud hərəkət onun üzərində icra edilir (məchul növü), hərəkətin icra olunduğunu göstərir.

2. Müasir ingilis dilində felin iki növü, Azərbaycan dilində isə altı növü geniş işlənməkdədir.

3. Hər iki dildə məlum fellərin subyektini həmişə cümlənin mübtədəsi olur.

4. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də məlum növün özünəməxsus şəkli əlaməti yoxdur.

5. Felin məchul növü ingilis dilində analitik, Azərbaycan dilində isə sintetik üsulla düzəli.

6. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində təsirsiz fellər xüsusi şəkilçilər vasitəsilə təsirli fel şəklinə salındıqdan sonra məchul növdə işləne bilər.

7. Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq, subyekt müstəqil söz şəklinə cümlədə iştirak etmədən fəldən məlum ola bilər.

8. Müasir Azərbaycan dilində "qapı açıldı" tipli cümlələr məchul növə aid edildiyi halda, ingilis dilində "the door is open" tipli cümlələr məlum növə aid edilir.

9. Müasir ingilis dilində felin məchul növünün nitqdə işlənmə miqyası Azərbaycan dilində işlənmə miqyasından daha genişdir. Belə ki, ingilis dilində məchul növün çox geniş yayılması ingilis dilinin qrammatik quruluşunun ümumi xarakteri ilə və eyni zamanda işin icraçısının isminin halları ilə ifadə olunmasının qeyri-mümkünlüyünü ilə əlaqədardır.

10. Müasir ingilis dilində təsirsiz tərkibli fellər məchul növdə işləne bilər.

11. Müasir ingilis dilində məchul növün iki qrupu vardır: "Common Actional Passive" və "New Passive Actional". "New Passive Actional" özü isə yarımqruplara bölünür, məsələn, get - passive, become - passive, come to - passive, get to - passive.

12. Azərbaycan dilində felin digər növlərindən fərqli olaraq, qarşılıqlı-birgəlik növ həm təsirli, həm də təsirsiz məlum fellərə xüsusi şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir: icbar, məchul, şəxssiz və qayıdış fellərdən qarşılıqlı-birgəlik düzəlmir.

13. Müasir ingilis dilində bəzən şəxsi emfatik şəkildə nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə məchul növün belə formaları ilə rastlaşdıq, məsələn, "I was given a book" əvəzinə "A book was given to me" və s.

14. Müasir Azərbaycan dilində qayıdış növ fellər həm ayrılıqda, həm də "öz" qayıdış əvəzliyinin köməkliliyi ilə konstruksiya əmələ gətirir.

Hər iki dildə növ kateqoriyasının tipoloji tədqiqinin həm praktik, həm də nəzəri əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, danışq dilində praktik şəkildə müxtəlif zaman formalarında istifadə olunan məchul növün nitqin səlis olmasında müstəsna rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, I c., Bakı ADU, 1959 s.157.
2. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка, М., В. ш., 1967, с. 67.
3. Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973, с. 138.
4. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986, p. 85.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996, s.280.
6. Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., Изд-во восточной литературы, 1960, № 2, с.161.
7. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, II c., Bakı, ADU, 1962, s.161,166.

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ СРАВНЕНИЕ КАТЕГОРИЙ ГЛАГОЛА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

З.Н. Абдуллаева

В статье рассматриваются вопросы по типологическому сравнению одной из интереснейших категорий глагола в разносистемных языках (азербайджанском и английском языках)

ANALYSES TYPOLOGY OF THE CATEGORY OF THE VERB IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Z.N. Abdullaeva

This article is analysed the category of the verb which is one of the most interesting categories in the languages of different systems the Azerbaijani and Modern English Languages on the ground of typological comparison.

Diqqət!

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

МЕТОДИКА МНОГОБОРЬЯ В ПРЕПОДАВАНИИ РУКОПАШНОГО БОЯ

Т.Г.Берзигияров

Национальная Академия Aviации

Рассмотрена структура рукопашного боя. На примере армейского рукопашного боя выяснено, что обучение носит разноплановый характер. Указано, что распределение приоритетов в индивидуальных программах обучения и комплексных учебных задачах позволяет достичь ощутимого прогресса именно за счёт разделения разноплановых видов на тематические составляющие.

Основной ошибкой большинства методик является защитная доминанта, то есть схема изучения раздела рукопашного боя: защита - контратака.

Опыт работы с группами контактного каратэ, курсантами НАА, специалистами для бодигардинга и самообороны позволяет утверждать, что для уяснения способов защиты абсолютно необходимо умение жёстко атаковать. Только поняв технику и динамику удара, можно проанализировать предполагаемые защитные действия. Рукопашный бой (РБ) - самый субъективный раздел. Дело в том, что, обладая индивидуальной биомеханической моделью, имея (или не имея) собственный прикладной или практический боевой опыт, обучаемый обязан опираться на него. То есть, нет универсальной техники на все случаи жизни, есть лишь «универсальные» условные рефлексy, позволяющие адекватно реагировать на изменения обстановки.

Цель рукопашной подготовки - выработать и закрепить верное тактическое поведение применительно к поставленной задаче. Обучаемый обязан уяснить для себя индивидуальность своих технических действий. Учитывая высокие травмирующие свойства рукопашного боя, следует вводить в тренинг следующие ограничения:

- уменьшение скорости;
- ослабление силы удара;
- работа только руками;
- работа только ногами;
- использование протекторов.

Ограничения необходимы для понижения травматизма, но крайне вредны при создании стереотипов поведения. В особенности негативно сказывается ослабление ударов и использование протекторов, так как искажает восприятие опасности, исходящей от противника, и не позволяет объективно оценить свои технические действия. Введение ограничений на тренировке ведет к бессознательному повторению искажённой техники в реальной боевой обстановке, что недопустимо.

Темы по рукопашной подготовке для каждой группы выбираются в связи с ее тактической задачей.

Стратегия же всегда одна - начинать следует первым и подавлять противника неожиданно, с максимальной жестокостью.

Что отличает спортивную тактику от специальной?

1. В спорте противник всегда явный.
2. Поединок ограничен правилами.
3. Как правило, противники физически тождественны (вес, спортивный опыт).

Специальная тактика не подразумевает никаких ограничений и есть возможность для внезапной атаки.

Любой качественно выполненный удар имеет минимум две из трех составляющих:

1. Сила.
2. Скорость.
3. Внезапность.

Исходя из составляющих, удары классифицируются на:

- быстрый и сильный (явный);

- быстрый и внезапный (без приложения всей силы);
- мощный и внезапный (без достаточной скорости, но с приложением максимальной силы и специфической техники (траектории).

Это разделение по типам ударов достаточно относительно и всегда оппонируется индивидуальной техникой, но оно позволяет определить различия между спортивной и специальной тактикой, которые сводятся к тому, что:

1. В боевых условиях нет ограничений или они крайне несущественны.
2. Физически противник может быть и гораздо крупнее, и более опытным.
3. Поставленная задача требует выполнения вплоть до уничтожения противника, включая тактические особенности (без оружия, в закрытом пространстве и т. д.). Исходя из вышесказанного, предполагаем, что явное противостояние в боевой обстановке либо при выполнении служебных обязанностей негативно, потому что потеря элемента внезапности ведет за собой исключительно силовое единоборство, и нет гарантии, что ваш противник слабее вас физически или неопытнее.

Поэтому тактику рукопашного боя устраивают два типа ударов:

- скорость + внезапность;
- сила + внезапность.

Тактическая схема боя имеет следующую последовательность:

1. Оценка ситуации (тем короче по времени, чем выше квалификация исполнителя).
2. Неявное сближение на критическую дистанцию, контроль (прикосновение).
3. Шокирующий удар.
4. Захват и выведение из равновесия.
5. Добивание или задержание.
6. Обыск, конвоирование (исходя из тактической задачи).

Самое главное - это понять, что рукопашный бой - это всего лишь пауза перед тем, как вынуть оружие, если, конечно, не стоит других задач. Отдельной темой должен проходить курс работы с холодным оружием. Тактика при этом остается типичной для данной группы.

Внезапность - это всегда половина победы. Дальнейшие действия всего лишь проявление профессионализма либо его отсутствие.

В зависимости от тактического назначения, современные системы рукопашного боя структурно состоят из нескольких разделов. Так, например, рукопашный бой (РБ) состоит из следующих составляющих:

- Атакующие действия с холодным оружием;
- Ударная техника;
- Защита от холодного оружия;
- Броски, самостраховка;
- Болевые приемы;
- Типичные тактические задачи (снятие часового, связывание, обыск и т. д.).

На примере РБ видно, что обучение носит разноплановый характер. Учитывая эту разноплановость, напрашивается вывод:

Преподаватель этой системы либо очень одаренный человек;

Либо освоение этой системы отняло у специалиста долгие годы жизни;

А скорее всего, он умеет делать на «отлично» что-то одно, а всё остальное может прилично продемонстрировать.

Как правило, преподаватель РБ либо боксёр, либо борец, что сразу проясняет, какие тема и техника будут доминировать при обучении личного состава.

Подобное положение существует не только и не столько в армии и флоте, любая разноплановая система требует:

Разносторонне развитого (в рамках системы) преподавателя высочайшей квалификации;

Отлично и стабильно стрелял;

Прилично бежал и неплохо разбирался в беге;

Очень средне плыл, и как, следствие, плавание преподавалось методически слабо.

Это не могло не отразиться на планах тренировок, а значит, и на результатах спортсменов. Те из участников команды, кто имел плавательный опыт или когда-то занимался бегом, значительно поднимали личные результаты именно за счёт предыдущей базы и стрельбы. За четыре месяца перед соревнованиями, о которых пойдёт речь, автор разделил тренировочный процесс на четыре составляющие и определил процентное соотношение нагрузок:

1. ОФП - 10%.
2. СТРЕЛЬБА - 30%.
3. БЕГ - 20%.
4. ПЛАВАНИЕ - 40%.

Исходя из индивидуальных особенностей, приоритетными видами были определены плавание и стрельба, потому что стрельба на тот момент была самым результативным для него видом, а плавание - самым проблематичным.

Для стабилизации результатов по стрельбе было решено поменять тренировочную базу, а главное - найти тренера по стрельбе именно из крупнокалиберного пистолета.

Учитывая собственный низкий уровень плавания, спортсмен обратился за помощью к тренеру юношеской группы по плаванию.

Эти шаги позволили составить грамотные программы обучения для индивидуальной отработки. В итоге норматив был превышен более чем на 200 очков. В этом примере элемент индивидуальной подготовки сыграл роль связующего фактора, потому что тренировочные программы писались специалистами без учёта суммарных нагрузок, это могло привести к перетренированности, но, основываясь на анализе самочувствия и длительном спортивном опыте, спортсмен самостоятельно выбирал оптимальный режим тренировок.

На этом, не совсем «прикладном», примере видно, как распределение приоритетов в индивидуальных программах обучения и комплексных учебных задачах позволяет достичь осязаемого прогресса именно за счёт разделения разноплановых видов на тематические составляющие, причём обучением каждой субтемы должен, по возможности, заниматься узкий специалист, а вот синтезом и общим руководством — руководитель учебной программы. Для спортивного РБ, боевых видов каратэ и прикладных систем можно посоветовать следующий недельный план тренировок на татами:

- ПОНЕДЕЛЬНИК - после воскресного отдыха, БОРЬБА с учётом правил и традиций, принятых в избранном виде спорта, но под руководством специалиста в борьбе, причём выбор вида борьбы (и тренера) должен происходить с учётом предполагаемых правил соревнований.

- ВТОРНИК - кросс.

- СРЕДА - БОКС, КАРАТЭ ДО, ТХЭКВОНДО и т. д., в зависимости от принятых приоритетов в избранном виде РБ.

- ЧЕТВЕРГ - футбол, баня.

- ПЯТНИЦА - ИТОГОВАЯ ТРЕНИРОВКА с элементами борьбы, ударной техникой и обязательно условными и свободными спаррингами под руководством главного наставника (старшего тренера).

- СУББОТА - общая физическая подготовка либо специальная физическая подготовка в зависимости от общего плана.

Подобный график тренировок не означает, что главный наставник появляется в зале по пятницам, контроль руководителя должен быть на протяжении всего учебного процесса, но в отличие от пятницы в другие дни он занимает вторичную позицию по отношению к «узкому специалисту». Данная методика хороша для подготовительного периода обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кадачников А.А. Боевая механика армейского рукопашного боя. М.: Изд-во Феникс, 2006.-480 с.
2. Волков В.М. Восстановительные процессы в спорте. М.: Физкультура и спорт, 1977.
3. Волков Н.И. Биоэнергетика напряженной мышечной деятельности человека и способы повышения работоспособности спортсменов: Автореф. дис. д-ра биолог. наук. М.: 1990.

ƏLBƏYAXA DÖYÜŞÜN TƏDRISİNDƏ ÇOXNÖVÇÜLÜK METODİKASI
T.Q.Berzigiyarov

Əlbəyaxa döyüşün strukturuna baxılmışdır. Ordu əlbəyaxa döyüşünün təmsalında aydınlaşdırılmışdır ki, öyrətmə çoxplanlı xarakter daşıyır. Göstərilmişdir ki, fərdi öyrətmə proqramlarında və kompleks tədris məsələlərində prioritetlərin paylanması məhz çoxplanlı növlərin tematik təşkilətilərə ayrılması hesabına hissolunacaq irəliləyiş əldə etmək olur.

TEACHING METHODS DECATHLON MELEE
T.Q.Berzigiyarov

The structure of unarmed combat was examined. On the example of the army melee revealed that training is versatile character. Indicated that the distribution of priorities in individual training programs and comprehensive training tasks allows to achieve a tangible progress due to the separation of multi-faceted types on thematic components.

Milli Aviasiya Akademiyasının yeni çap məhsulları!

1. Beynəlxalq yük aviadaşımalarının satışı və təşkili. Əliyev S.İ.
Dərs vəsaiti.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
 Milli Aviasiya Akademiyası.
 Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
 E-mail hasanov@naa.edu.az

İQTİSADİYYAT, MENECMENT VƏ HÜQUQ

ОСОБЕННОСТИ LOW-COST-АВИАКОМПАНИЙ И ИХ РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ РОСТА ЦЕН НА АВИАТОПЛИВО

С.Г. Пурхани, Р.Э. Кулиев*

Национальная Авиационная Академия
 ЗАО «Azərbaycan Hava Yolları» Управление ГСМ «AZALOIL»*

В статье раскрыты особенности и способы сокращения издержек low-cost-авиакомпаний (лоу-кост), проанализирована динамика спроса пассажира на перевозки при подорожании авиатоплива и повышении тарифов, рассмотрен механизм хеджирования стоимости авиатоплива.

Ключевые слова: лоу-кост-авиакомпания, авиационные топлива, авиаперевозки, хеджирование.

В последние годы в условиях жесткой конкуренции на рынке авиаперевозок бурно развивается новый тип авиакомпаний – низкотарифные авиакомпании, или так называемые лоу-кост-авиакомпании.

Лоу-кост-авиакомпания (англ. low-cost carrier, low-cost airline, также англ. no-frills carrier, discount carrier, budget carrier) — низкотарифная авиакомпания, которая предлагает крайне низкую плату за проезд в обмен на отказ от большинства традиционных пассажирских услуг. Это авиакомпании нового типа, ставшие популярными во всем мире в последние годы. Они принесли новый подход к бизнесу авиаперевозок, выраженный формулой «низкие расходы – низкие тарифы – высокий спрос – высокие доходы» [1].

Главная особенность формата деятельности таких компаний – низкая ценовая политика. Причем динамика цен на билеты отражает изменения потребительского спроса вплоть до конкретного часа: в периоды бума стоимость перелета в один конец может опуститься ниже 10 евро. Это отличает лоу-кост-авиакомпании от традиционных, предоставляющих, например, систему скидок. Если даже ценообразование последних и будет прозрачно для пассажиров, то угадать время покупки наиболее дешевого билета в лоу-кост-авиакомпаниях практически невозможно [2].

Родина концепции лоу-кост — США, откуда она распространилась в Европе в начале 1990-х и, в дальнейшем, во многих странах мира. Термин лоу-кост заимствован во многие языки мира из английского языка, где первоначально относился ко всем авиакомпаниям с более низкой структурой эксплуатационных расходов чем у их конкурентов. В то время как термин лоу-кост нередко применяется к любым авиакомпаниям с низкими ценами на билеты и ограниченным набором услуг, независимо от их операционных моделей, лоу-кост авиакомпании не стоит смешивать с региональными авиакомпаниями, которые работают на «коротких» рейсах без сервиса или с авиалиниями с полным сервисом, но с ограниченным набором услуг [1,3]. При этом можно выделить следующие типы лоу-кост-авиакомпаний [3]

1. Ультра-лоу-кост

Классическая бизнес-модель лоу-кост-авиакомпаний – это концентрация усилий на снижении расходов всеми возможными средствами. Полеты во второстепенные аэропорты, полное отсутствие бесплатного сервиса в воздухе и на земле, уменьшенный «шаг кресел» в салоне самолета и т.п.

К таким авиакомпаниям применяется определение "no frills" (без излишеств). При полете с ними нужно быть готовым к тому, что Вам придется носить с собой багаж в самолет,

платить за воду, не получить ни копейки при отказе от полета. Но зато и цены на авиабилеты в таких авиакомпаниях - самые низкие.

К лоу-кост-авиакомпаниям, использующим такую модель относятся – американская Southwest, европейская Ryanair, азиатская AirAsia. Близка к этой модели и первая российская авиакомпания-дискаунтер Sky Express.

2. Мидл-лоу-кост

Некоторые бюджетные авиакомпании находят, что выгоднее предложить некоторый сервис, чтобы привлечь также более состоятельные и требовательные категории пассажиров. Такие авиакомпании могут летать из крупных известных аэропортов, выдавать бесплатно воду и легкие закуски, предлагать транзитные перелеты через хабовые аэропорты и т.п.

Примеры таких перевозчиков – британская EasyJet, германская Air Berlin, американская Frontier.

3. Супер-лоу-кост

Ряд бюджетных авиакомпаний даже при минимуме перечня сервиса, предлагают своим пассажирам высочайший уровень комфорта в полете – новые самолеты, кожаные кресла, сверхсовременная система развлечений на борту, включающая индивидуальные мониторы в каждом кресле, телевидение и интернет. Авиабилеты на рейсы таких авиакомпаний дороже, но зато комфорт в полете даже выше, чем у большинства традиционных перевозчиков.

К таким авиакомпаниям относятся – американская JetBlue, канадская WestJet.

4. Бизнес-лоу-кост

В середине 2000-х годов появилось несколько авиакомпаний-дискаунтеров нового типа, предлагавших дешевые перелеты в салоне бизнес-класса. Авиакомпании MaxJet, Silverjet, Oasis Hong Kong осуществляли полеты на дальние расстояния (Европа-США, Европа-Азия, Азия-США) на самолетах, оснащенных салонами бизнес-класса. Иногда также использовались самолеты, имеющие только бизнес-класс на борту.

Принцип такой модели заключался в привлечении "деловых" пассажиров, которым предлагался многочасовой перелет в бизнес-классе на 30-50% дешевле, чем у крупных национальных авиакомпаний. Однако первые авиакомпании такого типа не выдержали конкуренции с традиционными перевозчиками и были вынуждены одна за другой прекратить свою деятельность. В настоящее время полеты по данному типу продолжает выполнять лишь французская авиакомпания L'Avion.

5. Дальнемагистральный-лоу-кост

Последние эксперименты с бюджетной моделью перевозок – привели к появлению специализированных лоу-кост-авиакомпаний для дальнемагистральных маршрутов. Такие перевозчики предлагают низкие тарифы на популярных межконтинентальных авиалиниях, при минимуме бесплатного сервиса. Низкие эксплуатационные расходы обеспечиваются за счет однотипности используемых самолетов, высокой производительности и одновременно сокращения издержек на продажу авиабилетов.

Первые авиакомпании такого типа появились в Юго-Восточной Азии и Австралии – AirAsia, Jetstar.

Особый интерес представляет устойчивость лоу-кост-авиакомпаний к изменению условий на рынке перевозок. По данным официальной отчетности ведущих зарубежных авиакомпаний, низкотарифные компании перенесли подорожание горюче-смазочных материалов (ГСМ) гораздо лучше, чем традиционные перевозчики. Абсолютные показатели и доля низкотарифных компаний на мировом рынке авиаперевозок (в особенности, в развитых странах мира – США, объединенной Европе), несмотря на общеотраслевые проблемы (глобальное замедление роста спроса на авиаперевозки, резкое подорожание авиатоплива, и т.п.) продолжают расти.

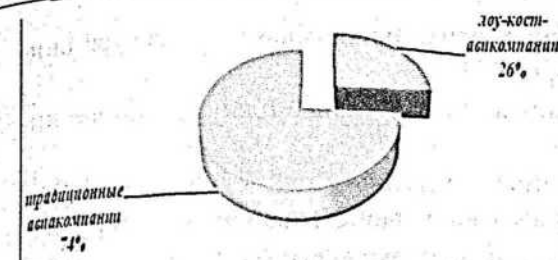

Рис.1 Доля лоу-кост и традиционных авиакомпаний на международном

Вхождение новых стран из Восточной Европы в Европейский союз и изменение законодательства ЕС по отношению к тем, кто ещё не присоединился, привело к соглашениям об «открытом небе». Это привело к дальнейшему развитию концепции лоу-кост в Европе и появлению новых лоу-кост-авиакомпаний. По данным The International Air Transport Association (IATA), на долю лоу-кост-авиакомпаний приходится 26% мирового рынка авиаперевозок – 700 млн человек в год, в то время как число традиционных авиакомпаний, или, как их называют, flag carriers, на планете в 12 раз больше. При этом за прошедшие 20 лет количество пассажиров, перевезенных лоу-кост-авиакомпаниями, выросло более чем в 230 раз (рис 1).

Ниже в таблице представлены рейтинги некоторых наиболее крупных мировых лоу-кост-авиакомпаний по итогам 2011 года (табл.1) [4].

Таблица 1. Рейтинг лоу-кост-авиакомпаний мира (итоги 2011 года)

№	Авиакомпания	Страна	Кол-во пасс (млн.)	Пасс/оборот, млн. пасс/км	Кол-во самолетов
1.	Southwest Airlines	США	135.3	167 154	698
2.	Ryanair	Ирландия	76.0		293
3.	EasyJet	Великобритания	54.5	61 347	204
4.	Gol	Бразилия	36.2	33 266	101
5.	Air Berlin	Германия	35.3	52 140	124
6.	JetBlue Airways	США	26.4	49 403	172
7.	Lion Airlines	Индонезия	25.9		75
8.	AirAsia	Малайзия	18.0	21 307	57
9.	WestJet Airlines	Канада	16.0	27 183	98
10.	Norwegian	Норвегия	15.7	17 421	65
11.	Frontier Airlines	США	14.9	20 759	59
12.	Jetstar Airways	Австралия	13.8	23 304	63
13.	Vueling Airlines	Испания	12.3	10 820	46
14.	IndiGo	Индия	12.0	13 675	51
15.	Cebu Pacific Air	Филиппины	11.9		40
16.	Pegasus Airlines	Турция	11.3		37
17.	Wizz Air	Венгрия	11.2		35
18.	Thomson Airways	Великобритания	10.6	30 732	51
19.	SpiceJet	Индия	9.0	9 816	39
20.	Spirit Airlines	США	8.3	12 889	40
21.	Germanwings	Германия	7.5	6 793	32
22.	Azul	Бразилия	7.3	7 037	52
23.	Spring Airlines	Китай	7.0		30
24.	Thai AirAsia	Таиланд	6.9	7 389	24
25.	Interjet	Мексика	6.4		34
26.	Skymark Airlines	Япония	6.3		25
27.	Allegiant Air	США	6.2	9 079	56
28.	Anadolu Jet	Турция	5.9	4 014	28
29.	Tiger Airways	Сингапур	5.8		21
30.	Volaris	Мексика	5.6		34
31.	Transavia Airlines	Нидерланды	5.4	10 738	21
32.	Webjet	Бразилия	5.3	4 506	28
33.	Indonesia AirAsia	Индонезия	5.0	6 664	19
34.	Virgin America	США	5.0	12 917	51
35.	JetLite	Индия	4.7	4 558	19

Теперь рассмотрим способы, с помощью которых этим авиакомпаниям удается снижать свои издержки и тем самым привлекать пассажиров [5].

Практически все лоу-кост-авиакомпании составляют свой бизнес план на основе нижеприведенных стандартов и принципов подхода:

1. Использование однотипного парка современных воздушных судов. Обычно Airbus 320 или Boeing 737, что позволяет сокращать издержки на горюче-смазочные материалы, подготовку персонала и обслуживание техники: если во всем парке всего один тип самолета, нет необходимости закупать детали на разные типы ВС, оборудование для ремонтного обслуживания и обучать или нанимать персонал с разной квалификацией. В большинстве случаев компания не владеет самолетами, а берет их в лизинг, не имеет никаких непрофильных активов, получая все необходимые услуги на основе аутсорсинга;

2. Быстрый оборот самолётов (с целью его максимальной загрузки) и выбор упрощенных маршрутов полетов, маршруты строятся по принципу из точки в точку (point-to-point). Используются прямые рейсы между аэропортами вместо промежуточных посадок в «хабах» с целью максимального использования самолёта и избежания задержек, связанных с опозданием транзитных пассажиров и потерь багажа между рейсами.

Использование дешевых, менее заполненных вторичных аэропортов и отправление рано утром или поздно вечером, что позволяет сократить издержки, связанные с загрузкой воздушного трафика, а также с целью экономии за счёт более низких аэропортовых сборов.

Отсутствие указания мест в посадочных талонах, то есть поощрение пассажиров быстрее подняться на борт и занять места. Это позволяет избежать задержек рейсов из-за опоздания пассажиров, а также исключить потерю времени и расходы, которыми сопровождается снятие кого-либо с рейса и поиск его багажа.

Единый пассажирский класс, как правило, экономичный, причем, используется максимально плотная компоновка кресел, что снижает расходы на пассажиро-километр. Для обслуживания пассажиров бизнес-класса необходимо дополнительное оборудование: отдельные стойки регистрации, залы ожидания, транспорт до самолета, салон повышенной комфортности, услуги на борту, меню премиум класса и т.д. Все это ведет к огромным расходам, которые просто не отвечают начальной концепции создания авиакомпании такого типа и не окупают себя.

Прямые продажи билетов, особенно через Интернет с целью уменьшения выплат комиссионных агентам и системам резервирования (расходы традиционной авиакомпании на комиссионное вознаграждение или содержание городских авиакасс составляют около 10% стоимости билета);

3. Увеличение цены билета по мере заполнения самолёта с целью поощрения раннего резервирования. Перевозчик заранее может оценить заполняемость самолета на определенный рейс, и в случае низкой занятости кресел, объединить несколько рейсов, что также может сократить издержки и не отправлять полупустые ВС.

Сокращение набора услуг, предоставляемых пассажирам на борту самолета, исключение из этого набора услуг, которые в других авиакомпаниях являются стандартными, например, раздача пассажирам прохладительных напитков и питания, перевод таких услуг в разряд платных. Это позволяет перевозчику не возить с собой огромный запас воды и пищи из расчета на всех пассажиров, тем самым убирая лишний вес и уменьшая расход топлива, а это все выливается, как минимум, в получение дополнительного дохода от продажи услуг и товаров на борту самолёта.

Уменьшение роли особых сервисов, например, повышение возраста детей, начиная с которого можно лететь самостоятельно, следствием чего является снижение затрат на их транспортировку;

4. Минимальный набор дополнительного оборудования в самолёте, отсутствие развлекательных видеопанелей, систем цифровой связи пилотов с землей, автоторможения и т.д., что делает стоимость машины ниже и уменьшает ее вес, а значит, и расход топлива.

5. Высвободившийся вес отдается на платный багаж пассажиров, который приносит дополнительную прибыль.

Персонал выполняет сразу несколько функций, например бортпроводники, кроме прямых обязанностей, также занимаются уборкой салона, регистрируют пассажиров на рейс. В результате достигается уменьшение фонда оплаты труда и всех расходов, связанных с большим штатом сотрудников. В этом случае и производительность каждого работника растет;

6. Агрессивные программы хеджирования стоимости топлива. С постоянным ростом цен на топливо небольшим авиакомпаниям, которые только начинают свое развитие, необходимо сотрудничать и заключать выгодные договоры на доставку и заправку топливом, т.к. это является большой статьей расходов при авиаперевозках. Чтобы обезопасить себя от резких скачков стоимости топлива, компании вынуждены оформлять фьючерсные топливные контракты и договоры на хеджирование рисков. Целью хеджирования является не извлечение дополнительной прибыли, а снижение риска потенциальных потерь.

Наряду с этим авиакомпания, с целью застраховаться от возможного роста цен на авиатопливо и, как следствие, необходимости повышения цен на билеты заключает с банком SWAP с привязкой на JET Fuel сроком на определенный срок и фиксирует для себя цену покупки топлива. Физическое топливо компания продолжает покупать у своих поставщиков по ценам, актуальным на момент покупки, в течение всего договорного периода.

В случае повышения цен банк в конце расчетного периода компенсирует компании разницу в ценах, исходя из расчетов по формуле. Однако, в нормальных рыночных условиях, в течение периода сделки физическое топливо также будет обходиться дешевле, поэтому итоговая стоимость будет примерно равна фиксированной в начале периода – что и было целью хеджирования.

Если компания использует специализированное топливо, на которое не существует производных финансовых инструментов, то может быть произведен «приблизительный хедж», например, при помощи чистой нефти или похожего топлива. В данном случае у компании возникает риск неблагоприятного расхождения цен (изменения спреда) между реально используемым топливом и продуктом, используемым в хеджировании.

Эта нехитрая схема позволяет отладить деятельность авиакомпании и снизить издержки до минимума.

Лоу-кост-авиакомпания не столько генерируют новые потоки пассажиров, сколько перераспределяют в свою пользу существующие, отнимая их, с одной стороны, у наземного транспорта, а с другой – у традиционных авиаперевозчиков. В условиях увеличения цен на нефть и сопутствующего повышения тарифов обоих типов авиакомпаний, спрос на услуги лоу-кост-авиакомпаний может расти за счет «переключения» части пассажиров традиционных авиакомпаний, (рис.2). Данный эффект подобен эффекту Гиффина, известному в экономической теории спроса («парадокса Гиффина» противоречит классической постановке закона спроса – при росте цены на товар объём приобретаемого товара должен уменьшаться, а он увеличивается).

В итоге, даже на фоне общеотраслевого кризиса у лоу-кост-авиакомпаний может наблюдаться рост спроса и существенно более высокий коэффициент заполнения кресел, по сравнению с традиционными. В свою очередь, это приводит к более эффективному использованию авиатехники, дополнительно сокращает себестоимость перевозок и позволяет авиакомпаниям удерживать низкие тарифы, оставаясь безубыточной и конкурентоспособной [6].

На сегодняшний день лоу-кост-авиакомпания широко распространены на территории стран США, Европы и Азии. На территории стран СНГ в том числе и в Азербайджане лоу-кост-авиакомпания фактически не развиваются.

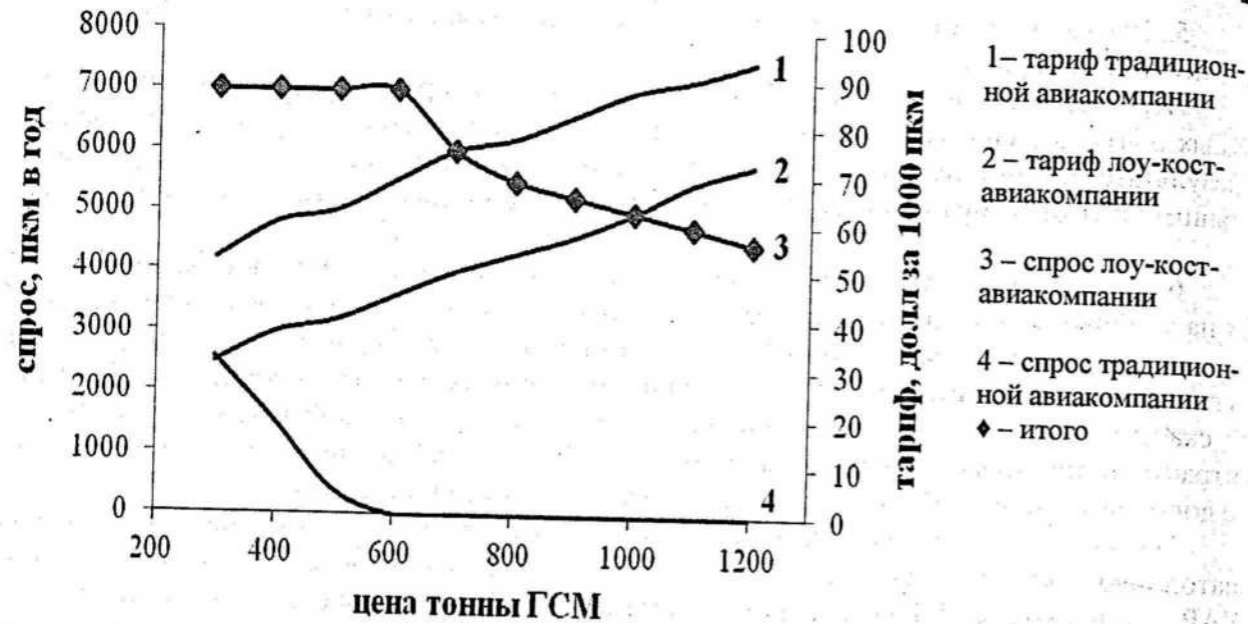

Рис.2 Динамика спроса пассажира на перевозки при подорожании авиатоплива и повышении тарифов

Что касается В основном это связано с мобильностью населения и в то время как средний американец летает 7-8 раз в год, европеец 4-5 раз в год, житель стран СНГ летает в среднем всего лишь 1 раз в 2 года.

Лоу-кост-авиакомпания произвели революцию в индустрии путешествий. Эти авиакомпании дали значительный толчок развитию туризма и второстепенным давно забытым аэропортам, создали десятки тысяч новых рабочих мест в Европе. Построив совершенно новую модель бизнеса, в основе которой лежит высокая производительность труда и низкие расходы, эти авиакомпании предоставили населению возможность летать по очень низким ценам, невероятно низким для традиционных перевозчиков. Во многих странах мира на всех континентах миллионы людей, даже не думавших ранее о путешествиях, стали летать, посещать родных, смотреть другие города и страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Википедия – свободная энциклопедия.
2. Интернет ресурс www.lowcosts.ru.
3. Интернет ресурс www.aviaport.ru
4. Пресс-релиз IATA за 2012 год.
5. Пять приемов удержания издержек // Секрет фирмы. - № 32 (119). – 29 августа. – 2005.
6. Артамонов Б. В. Маркетинг: учеб. пособие. Маркетинг как концепция современного бизнеса. – М.: МГТУ ГА, 2007. – Ч. I.
7. Комаристый Е.Н. «Информационно-модельный комплекс для исследования рынка гражданских авиаперевозок», Новосибирск 2006.

AVIAYANACAQ QIYMƏTLƏRİNİN ARTMASI ŞƏRAİTİNDƏ LOW-COST-AVIAŞİRKƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI VƏ XÜSİYYƏTLƏRİ

S.G. Pürhani, R.E. Quliyev

Məqalədə low-cost-aviaşirkətlərinin xüsusiyyətləri və xərclərin azaldılması üsulları göstərilmişdir. Burada tariflərin qalxması və aviayanacaq qiymətlərinin artması zamanı sənişinlərin daşınmaya tələbatının dəyişməsi təhlil edilmişdir, aviayanacaq qiymətinin hetcing mexanizminə baxılmışdır.

Açar sözlər: low-cost-aviaşirkəti, aviasiya yanacağı, aviadaşınma, hetcing.

THE CHARACTERISTICS OF THE LOW-COST AIRLINES AND THEIR DEVELOPMENT UNDER THE CONDITION OF AVIATION FUEL PRICE GROWTH

S.G. Purhani, R.E. Guliyev

The article discusses the methods of cost reduction in low-cost airlines, analyzes the dynamics of the demand on-services under the condition of aviation fuel price growth and an increase in tariffs, and examines the hedging mechanism of aviation fuel prices.

Keywords: low-cost-airline, aviation fuel, aviatransportation, hedging.

Diqqət!

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21-85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN XƏRCLƏRİ VƏ TURİZM MƏHSULU

İ.H. İsmayılov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə turizmin mahiyyəti, növləri araşdırılır. Azərbaycanda turizm müəssisələrinin dinamik inkişafı, turizm fəaliyyəti ilə əldə edilən gəlirlə, sərf edilən xərclər təhlil edilir, həmçinin 1 manata düşən gəlir hesablanır. "Direct-costing" üsulu ilə gəlir təyin edilir. Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri təhlil edilir. Aparılan təhlillər əsasında turizmin inkişafı istiqamətində təkliflər verilir.

Turizim – müasir dünya iqtisadiyyatının ən geniş xidmət sahələrindəndir. Turizm iqtisadiyyatın ən geniş, daha yüksək gəlirli, iqtisadi cəhətdən səmərəli və yüksək sürətlə inkişaf edən sahəsi hesab edilir.

Dünya xalqlarının bir-birini başa düşmələrində, bir-birinə yaxınlaşmasında, iqtisadi və mədəni münasibətlərin inkişafında turizmin rolu böyükdür. Buna görə də turizmin inkişaf etdirilməsi müasir dövrümüzün mühüm məsələlərindən biridir. Beləliklə turist dedikdə - istirahət, əyləncə və özünün hər şeyi daha geniş bilməsi həvəsini yerinə yetirilməsi üçün səyahət edərək turizmle məşğul olan şəxs nəzərdə tutulur. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq turizmin üç əsas növü fərqləndirilir:

- ✓ Sakinlərin öz ölkəsində səyahəti
- ✓ Xaricilərin ölkə daxilində səyahəti
- ✓ Sakinlərin başqa ölkələrdə səyahəti

Bugün beynəlxalq turizm iqtisadi-sosial kompleksin ayrılmaz bir hissəsi olaraq bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın yüksək inkişaf edən sahəsinə çevrilmişdir. Beynəlxalq turizm təşkilatlarının məlumatlarına görə 2020-ci ildə turizmdən əldə edilən gəlir 2000-ci ilə nisbətən 3 dəfə artaraq 106 milyard dollara çatacaqdır. Azərbaycanda turizmin inkişafı ildən-ilə genişlənir və turizm müəssisələrinin sayı artır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

illər/ göstəricilər	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Artım tempi %-lə
Müəssisələrin sayı	81	117	123	124	126	141	170	204
İşçilərin sayı(kənar əvəzçilər də daxil edilməklə) nəfər	646	1115	1174	1393	1418	1451	1730	267
Onlardan turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin sayı nəfər	564	745	749	1136	1159	1279	1473	262

Azərbaycanda iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi turizm sahəsində də həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində uğurlu nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Belə ki, həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayı ilbəl artmaqda davam etmiş, həmin müəssisələrin turizm sahəsində fəaliyyəti daha da genişlənməmişdir. 2010-cu ildə turizm fəaliyyəti ilə 2005-ci ilə nisbətən 45, 2012-ci ildə 89 müəssisə çox məşğul olmuşdur. Kənar əvəzçilər də daxil edilməklə işçilərin sayı 2005-ci ildə 646 nəfər olmuşdursa 2010-cu ildə 1418 nəfər, 2012-ci ildə isə bu 1730 nəfər təşkil etmişdir, yəni 2005-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 772 nəfər, 2012-ci ildə isə 1084 nəfər artmışdır. Göstərilən dövrdə turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayının artım tempi 204%, işçilərin sayının artım tempi isə 262% təşkil etmişdir. Ümumi işçilərdən turizm fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 2005-ci ildə 564 nəfərə qarşı 2010-cu ildə 1159 nəfər, 2012-ci ildə isə bu 1473 nəfər təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin sayı 2012-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 2.6 dəfə çoxalmışdır.

Beynəlxalq biznes Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan kompleksdir. Bununla əlaqədar daimi bazara yeni turist fəaliyyəti növlərini təqdim edir, qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması yollarını axtarırlar. Ölkənin turizminin inkişafı yeni yolların, nəqliyyat vasitələrinin, xarici sahibkarların bölgəyə marağını artırmaqla, gələn turistlərin qarşılınması, yerləşdirilməsi, onlar üçün gəzinti tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi kimi bir çox fəaliyyət komplekslərinin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Həmçinin turizmin inkişafı ölkənin regionlarının da inkişafına səbəb olur, yüzlərlə iş yerinin açılmasına və son nəticədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz bəhrələrini verir.

Beynəlxalq turizm özünün ən çox inkişaf səviyyəsinə Qərbi Avropada çatmışdır. Dünya turizm bazarının 70%-i və valyuta daxil olmalarının 60%-i bu regionun payına düşür.

Asiya-Sakit okean regionu ölkələrinin çoxu müstəmləkə və ya yarımmüstəmləkə quruluşuna malik olduqlarına görə bu ölkələrin iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmişdir. Hazırda bu ölkələrdə turizm bugün sürətlə inkişaf etməkdədir. Buna səbəb ölkələrin azad olması, asudə vaxtın çoxalması, turizmin çevik modelinin yaranması və turizm sferasına investisiyanın istiqamətləndirilməsidir.

Hər bir turizm-müəssisəsi fəaliyyət göstərərək məhsul istehsal edir və ya xidmət göstərir və bunun müqabilində onun əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət olur. Mənfəət iki amildən aslı olur:

1. Turizm müəssisəsinin fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi gəlir.
2. Turizm fəaliyyəti nəticəsində edilən xərclər, yəni sərf olunmuş maliyyə, maddi və əmək ehtiyatları.

İstehsal xərcləri müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin necə həyata keçirilməsindən aslıdır. Daha doğrusu müəssisə öz ehtiyatlarından nə qədər düzgün istifadə edərsə, onun gəliri də bir o qədər yüksək olar. Qeydə alınmış gəlir hər bir müəssisənin mühasibat hesablarında əks etdirilir. Ancaq bəzi hallarda əldən çıxmış gəlirlər də olur. Məsələn, işçilər tərəfindən müştərilərə xidmətin hərtərəfli göstərilməməsi və yaxud aşağı səviyyədə göstərilməsi və nəticə etibarilə müştərilərin itirilməsilə gəlirin azalması halları da olur.

Turizm müəssisəsinin turizm məhsulunun istehsalına çəkdiyi xərclər aşağıdakı elementlərdən ibarət olur:

- ✓ Maddi xərclər (alınmış, materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi və s.);
- ✓ Yerləşdirmə xərcləri;
- ✓ Qidalanma xərcləri;
- ✓ Nəqliyyat xərcləri;
- ✓ Əmək haqqının ödənilməsi;
- ✓ Sosial sığorta xərcləri;
- ✓ Əsas vəsaitlərin amortizasiyası (aşınması);
- ✓ Sair xərclər (rabitə, ezamiyyə, dəftərxana, bank)
- ✓ Marşrutun hazırlanması üzrə xərclər.

Turizm müəssisəsinin sərf etdiyi xərclər sabit-daimi və dəyişən xərclərə bölünür. Beləliklə Azərbaycanda turizm fəaliyyəti ilə əlaqədar əldə edilən gəlirlərlə sərf edilən xərcləri aşağıdakı cədvəldən görmək olar (cədvəl 2. 2006-2012-ci illər)

Cədvəl 2-nin məlumatlarından göründüyü kimi müəssisələrin əldə etdiyi gəlirlər 2006-cı ilə nisbətən 3.2 dəfə artaraq 27121.5 min manat təşkil etmişdir. Bu 2010-cu ilə nisbətən isə 1.4 dəfə artmışdır. 2006-cı və 2012-ci illərdə müəssisələrin əldə etdiyi gəlirlərin artım tempi 320% təşkil etmişdir. Turizm fəaliyyətindən əldə edilən gəlir isə 2006-cı ildə 4788.1 min manat təşkil etmişdirsə 2012-ci ildə 21597.1 min manat olmuş və həmin müddətdə artım tempi 451% təşkil etmişdir.

Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər 2006-cı ildə 7054.4 min manat olmuşdursa 2012-ci ildə 23540.8 min manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 2

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Artım tempi %-lə
müəssisələrin əldə etdiyi gəlir min manat	8480.0	15966.6	17120.5	17839.5	19065.3	22634.8	27121.5	320
ondan turizm fəaliyyətinin-dən	4788.1	11646.1	12987.6	14033.6	14755.5	17804.7	21597.1	451
məhsul(xidmət)istehsalına çəkilən xərclər min manat	7054.4	13843.0	15612.1	16907.9	17811.3	20662.1	23540.8	333
onlardan turizm fəaliyyəti-nə	4094.3	9763.1	11909.5	13220.7	13805.7	16065.6	18903.1	461
o cümlədən material xərc-ləri	295.3	865.6	1255.0	1393.7	1423.2	1845.6	1521.0	515
əmək haqqına	595.5	1552.2	2213.2	4116.9	4532.3	5634.6	6884.6	1156
bütün növ sığortalar üzrə sosial ayırmalar	123.3	368.8	484.8	600.0	615.9	709.6	1535.8	1245
əsas fondların amortizasi-yasına	258.3	491.7	637.7	798.9	823.0	944.4	686.2	265
sair xərclər	2821.9	6484.8	7318.8	6311.2	6411.3	6931.3	8275.5	127

Turizm fəaliyyətinə çəkilən xərclər 2006-cı ildə 4094.3 min manat olduğu halda 2012-ci ildə bu 18903.1 min manat təşkil etmiş və artım tempi bu dövrdə 461% olmuşdur. Turizm fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclərdən material xərcləri 2006-cı ildə 295.3 min manat olmuşdursa 2012-ci ildə 1521 min manat təşkil etmişdir. Əmək haqqı xərcləri 2006-cı ildə 595.5 min manat, 2012-ci ildə isə 6884.6 min manat olmuşdur. Əmək haqqına çəkilən xərclərin 2006-cı il və 2012-ci illərdə artım tempi 1156% təşkil etmişdir.

Turizm fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclərdən biri də əsas fondların amortizasiyasıdır. Bu xərclər 2006-cı ildə 258.3 min manat olmuşdursa, 2012-ci ildə 686.2 min manat təşkil etmiş və bu müddətdə artım tempi 265% təşkil etmişdir. Şübhəsiz ki, sərf edilən xərclər göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan vermişdir. Beləliklə, təhlil göstərir ki, müəssisələrin əldə etdiyi gəlir 2006-cı ildə 8480 min manat olmuş və 2012-ci ildə isə 27121.5 min manat təşkil etmişdir. Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər həmin dövrlərdə müvafiq olaraq 7054.4 min manat və 23590.8 min manat olmuşdur. Bu halda 2006-cı ildə və 2012-ci ildə müvafiq olaraq məhsul (xidmət) istehsalına sərf edilən 1 manat xərcə düşən gəlir aşağıdakı kimi olar:

2006-cı ildə $\frac{8480000}{7054400} = 1.2$ manat, 2012-ci ildə $\frac{27121500}{23590800} = 1.15$ manat
Turizm fəaliyyətinə sərf edilən 1 manat xərcə düşən turizm fəaliyyətindən əldə edilən gəlir isə aşağıdakı kimidir:

2006-cı ildə $\frac{4788100}{4094300} = 1.17$ manat, 2012-ci ildə $\frac{21597100}{18903100} = 1.14$ manat
Göründüyü kimi 1 manata düşən gəlir 2012-ci ildə 2006-cı ilə müqayisədə azalmışdır.

Sabit-daimi xərclər - istehsalın həcmindən, strukturundan və məhsulun satışından birbaşa aslı deyil. Sabit-daimi xərclərə əsas və köməkçi heyətin maaşı və müvafiq ayırmalar, icarə haqqı, əsas fondların amortizasiyası, kommunal xidmətləri, telefon abunə haqqları, lisenziya və sertifikatlaşdırma xərcləri və s.

Dəyişən (şərti dəyişən) xərclər - istehsal və realizasiyanın həcmindən aslıdır. Bu xərclərə daxildir - material, yanacaq xərcləri, telefon danışıq xərcləri, işçilərə verilən mükafatlar, agentlərə verilən ödənişlər və müvafiq ayırmalar və s.

Sabit xərclərin özləri də müxtəlif dövrlərdə dəyişir. Belə sabit xərclərdən aşağıdakıları göstərmək olar.

✓ Tam sabit: Belə xərclər hətta müəssisənin fəaliyyəti olmadıqda da olur. Buraya daxildir - icarə haqqı əsas fondların amortizasiyası, rabitə və dövrü mətbuat, abunə haqqı.

✓ Fəaliyyəti təmin etmək üçün tələb olunan xərclər: elektrik enerjisi xərcləri, ofisdə daimi olan işçilərin maaşı

✓ Vaxtaşırı sabit olan xərclər: müəyyən dövrlərdə istehsal sabit qaldıqca bu xərclərdə sabit olur. Sonra isə istehsal artıqda bu xərclər də artır və istehsalın müəyyən səviyyəsinədək sabit qalır. Bu halda əlavə işçilər qəbul olunur.

Turizm və sosial mədəni servis müəssisələrində xərclərin sistemləşdirilməsi iki üsulla yerinə yetirilir.

1. Bütün xərclər hesablanaraq cəmlənir

2. Xərclər sabit və dəyişən xərclərə bölüşdürülür. Bu üsul "direct-costinq" adlanır.

Xərcləri sabit və dəyişən xərclərə bölməklə sabit xərcləri dəyişmədən bir qrupda cəmləndirilir. Dəyişən xərclər isə sərf edilmiş xərclərə uyğun olaraq uçota alınır. Bu halda realizasiyadan əldə edilmiş gəlirdən dəyişən xərcləri çıxmaqla marjinal gəlir müəyyən edilir.

Tutaq ki, xidmətlərin realizasiyasından gəlir (R_g) - 14 milyon 600 min manat təşkil edir.

Dəyişən xərclər (D_x) - 6870 min manat təşkil edir. Bu halda marjinal gəliri belə hesablamaq olar:
 $R_g - D_x = 14600 - 6870 = 7730$ min manat.

Əgər sabit xərclər S_x - 5640 min manat təşkil edərsə bu zaman mənfəəti hesablamaq üçün marjinal gəlirdən sabit xərcləri çıxmaq lazımdır. Yəni $M = M_{gəl} - S_x = 7730$ min manat - 5640 min manat = 2090 min manat

Bu gəlirin hesablanmasının "direct-costinq" üsulu adlanır.

Turizm məhsulu turistlərə göstərilən xidmətlərin məcmusudur. Bu anlayışa bunlar daxildir: *turistlərin daşınması, yerləşdirilməsi, yeməyi üzrə xidmətlərin cəmi, ekskursiya, bələdçi xidmətləri və həyata keçirilən səfərin məqsədindən aslı olaraq göstərilən başqa xidmətlər.*

Göstərilən anlayışa aşağıdakı kimi aydınlıq gətirmək olar.

Daşıyıcılar - buraya daxildir: təyyarə, dəniz nəqliyyatı, avtomobil, qeyri-ənənəvi nəqliyyat və s.

Yerləşmə - buraya daxildir: otellər, motellər, qonaq evləri, villalar, istirahət evləri və s.

Qida - buraya daxildir: restoran, kafe, bar, nəqliyyat vasitələrinin restoranları, yerləşmə vasitələrindəki müxtəlif işə obyektləri və s.

Görməli yerlər - buraya daxildir: tarixi abidələr, muzeylər, bədii qalereyalar, zooparklar, tematik parklar, istirahət zonaları, çimərliklər, iri mağazalar və s.

Müxtəlif xidmətlər - buraya daxildir: əyləncə, istirahət, idman, mağaza, transfer, bank və s.

Bundan əlavə turizm məhsulunun satışı ilə məşğul olan turizm şirkətləri və turoperatorların fəaliyyətini də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Çünki turizm məhsulu insanlara turizm-ekskursiya təşkilatları tərəfindən təqdim olunan kompleks xidmətdir. Yəni onlar tərəfindən turizm məhsulu turpanat və turlar şəklində hazırlanaraq turistlərə verilir. Ona görə də turizm məhsulunun müəyyən xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Beləki, turistin maddi vəziyyətinə müvafiq olaraq, ona 4 və ya 5 ulduzlu mehmanxanada yerləşdirilməsi təklif oluna bilər. Bundan başqa turistlərin yaşaması və gecələməsi məqsədi ilə yaradılan mehmanxanalar, turist bazaları, motellər və s. aid edilir. Həmçinin marşrut zamanı qrupların bir gecəlik dayanacaqları üçün turist bazalarının və ya turist firmalarının nəzdində düşərgələr axud sığınacaqlar da yerləşdirmə obyektinə ola bilər. Beləliklə yerləşdirmə turizmin ən mühüm elementidir. Yerləşdirmə yoxdursa turizm də yoxdur.

ÜTT-nin tövsiyələrinə görə bütün yerləşdirmə vasitələrini iki yerə ayırmaq olar:

1. Kollektiv surətdə yerləşmə;

2. Fərdi surətdə yerləşmə.

Kollektiv surətdə yerləşmə vasitələrinə daxildir: mehmanxanalar və ona müvafiq müəssisələr, ixtisaslaşmış müəssisələr. Yəni sağlamlıq müəssisələri, ictimai nəqliyyat vasitələri, əmək və istirahət düşərgələri, yerləşdirməyə imkan olan müəssisələr.

Fərdi surətdə yerləşmə vasitələrinə - şəxsi yaşayış evləri, kirayə edilən otaqlar, qohum və tanışlar tərəfindən təmənnaşız verilən yerləşmə vasitələri və s. aiddir.

Bir çox ölkələrdə mehmanxanaların komfortluq dərəcələri göstərilir. Dərəcələr "ulduz" anlayışı ilə ifadə edilir. Mehmanxanaları dərəcələrə ayırmaq barədə ümumdünya turizm təşkilatlarının kriteriyaları mövcud olsa da təəssüf ki, hər bir ölkə bunu özünəməxsus şəkildə şərh edir. Mehmanxananın dərəcəsi anlayışında onun özündə göstərilən xidmətlərin cəmi və digər infrastrukturun inkişaf səviyyəsi nəzərdə tutulur.

Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər öz fəaliyyətinin daimi etmək üçün müxtəlif əmək vasitələrinə malik olmalıdırlar. İstifadə olunan əmək vasitələrinin məcmusu turizmin maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edir. Maddi-texniki baza mütəşəkkil turizmin inkişafının əsasını təşkil edir. Turizmin maddi-texniki bazası turistlərin tələbatına uyğun olmalıdır. Əks halda göstərilən xidmətin səviyyəsi və keyfiyyəti kəskin sürətdə pisləşər ki, bu da turizm məhsulunun satışının azalmasına səbəb olar.

Turizm fəaliyyətinin səmərəliliyi ölkədə olan mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin vəziyyətindən və onun turistlərin bütün tələblərinə cavab verməsindən aslıdır.

Göründüyü kimi Azərbaycan respublikasında mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı ilbəil artmışdır. Beləki, 2006-cı ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 285 vahid olmuşdursa 2010-cu ildə bu 499 və 2012-ci ildə isə 514 vahid təşkil etmişdir. Deməli 2006-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə bu müəssisələrin sayı 299 vahid çoxalmışdır. Bununla əlaqədar olaraq mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə işçilərin sayı da artmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə bu müəssisələrdə işləyənlərin sayı 4338 nəfər olmuşdursa 2012-ci ildə 7321 nəfər təşkil etmişdir. Göstərilən müddətdə müəssisələrdə işləyənlərin artım tempi 168% olmuşdur. Bu da həmin dövrdə yeni iş yerlərinin açıldığını bir daha təsdiq edir.

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə nömrələrin sayı da nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə nömrələrin sayı 11403 vahid olmuşdursa 2012-ci ildə 15898 vahid təşkil etmişdir. Artım tempi isə 197% təşkil etmişdir.

Gecələmələr üçün təqdim edilmiş çarpayı-sutka 2006-cı ildə 1115013 vahid olmuşdursa 2012-ci ildə 1640863 vahid təşkil etmişdir, o cümlədən ölkə vətəndaşlarına müvafiq olaraq 557698 vahid və 837774 vahid; xarici vətəndaşlara yenə müvafiq olaraq 557315 vahid və 803089 vahid təşkil etmişdir.

Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 2006-cı ildə cəmi 291617 nəfər, 2012-ci ildə isə 624924 nəfər olmuşdur. Artım tempi 214% təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə səfərlərin məqsədinə görə turizm məqsədilə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 2012-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 2.5 dəfə artaraq 209398 nəfərə qarşı 520958 nəfər təşkil etmişdir. Həmin müddətdə artım tempi 248% olmuşdur. İstirahət, əyləncə turizmi məqsədilə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 2005-ci ildəkinə nisbətən 2012-ci ildə 134977 nəfər artıq olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, qeyd olunan müddətdə yeni mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin istifadəyə verilməsi, istirahət, əyləncə və işgüzar məqsədlər üçün turistlərin sayı çoxalmış, həmçinin yerləşdirilmənin səviyyəsi də müvafiq olaraq artmışdır.

Respublikada turizm sahəsində yerləşmə növlərinə görə turistlərin sayının da araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumatlardan görünür ki, qonaq evlərində, mehmanxanalarda yerləşdirilmiş turistlərin sayı 2005-ci ildə 33058 nəfər olduğu halda 2012-ci ildə bu artaraq 65138 nəfər olmuşdur. Pansionatlarda, istirahət evləri və sanatoriyalarda yerləşdirilmiş turistlərin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə yerləşdirilən turistlərin sayı 1622 nəfər olduğu halda bu 9443 nəfər artaraq 11065 nəfər, yəni 6.8 dəfə çoxalmışdır. Turist bazalarında yerləşdirilən turistlərin sayı 2005-ci ildə 4958 nəfər təşkil etdiyi halda 2012-ci ildə bu sürətlə artaraq 23266 nəfər təşkil etmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşmə növlərinə görə turistlərin sayının artması respublikada turizm fəaliyyətinin dinamik inkişafını göstərir.

Respublikada əlverişli şərait, göstərilən xidmətin yüksək olması Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların ölkələr üzrə sayının çoxalmasına da imkan vermişdir.

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Artım tempi %-lə
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı (vahid)	285	320	370	452	499	508	514	180
Birdəfəlik tutum(yer)	24706	25483	28286	30571	30798	31979	32834	132
Nömrələrin sayı (vahid)	11403	11829	12789	13964	14158	14815	15898	139
Gecələmələr üçün çarpayı-sutka təqdim edilmişdir (vahid)	1115013	1131442	1360252	1315135	1358286	1504312	1640863	147
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	557698	558352	723974	753792	790230	830501	837774	150
Xarici vətəndaşlara	557315	573090	636678	561343	568056	673811	803089	144
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı-cəmi (nəfər)	291617	305483	431574	424237	438479	510162	624924	214
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	141081	152430	207462	215369	226123	252175	252807	392
Xarici vətəndaşlara	150536	153053	224112	208868	212356	257987	372117	247
İstirahət, əyləncə məqsədilə	100132	104893	148189	145670	150832	172797	225646	225
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	74020	77540	109545	107683	111503	124150	125079	169
Xarici vətəndaşlara	26112	27353	38644	37987	39329	48647	100567	385
İşgüzar məqsədlə	100363	105136	148531	146006	151012	185094	247304	246
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	35328	37008	52283	51394	53201	60830	74298	210
Xarici vətəndaşlara	65036	68128	96248	94612	94811	124264	173006	266
Müalicə məqsədilə	15118	7719	24541	30992	28424	27533	15145	100
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	1048	5352	17014	21486	19706	19408	8468	808
Xarici vətəndaşlara	4637	2367	7527	9506	8718	8125	6677	144
Digər turizm məqsədilə	15639	24500	20977	13752	17704	40242	32863	210
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	9577	15660	12671	7693	10310	17682	11206	117
Xarici vətəndaşlara	6062	8840	8306	6058	7394	22560	21657	357
Digər məqsədlə	60365	63235	89336	87817	90507	84496	103966	172
O cümlədən ölkə vətəndaşlarına	11675	16870	15949	27112	31403	30105	33756	289
Xarici vətəndaşlara	48690	46365	73387	60705	59104	54391	70210	144
Müəssisələrin istismarından daxili olan gəlir (min manat)	74342.4	89785.3	98584.2	97002.9	105888.8	114686.1	15390.9	207
Müəssisələrin istismar xərcləri (min manat)	50012	80020.3	91707.8	82302.9	87879.9	88680.4	110684	221
İşçilərin sayı (nəfər)	4338	4739	5616	5987	6021	6198	7321	168

Cədvəl 4

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin səfərlərin məqsədinə görə sayı (nəfər)

Şəxslərin məqsədi	2005	2009	2010	2011	2012	Artım tempi %-lə
Turizm məqsədilə	209398	336420	347972	425666	520958	248
İstirahət, əyləncə turizmi	90669	145670	150837	172797	225646	249
İşgüzar turizm	90879	146006	151012	185094	247304	272
Müalicə turizmi	17701	30992	28424	27533	115145	650
Digər turizm məqsədilə	10149	13572	17704	40242	32863	324
Digər məqsədlə	54660	87817	90507	84496	103966	190

Cədvəl 5

Yerləşmə növlərinə görə turistlərin sayı

	2005	2009	2010	2011	2012	Artım tempi %-lə
Yerləşdirilmiş turistlərin sayı	40008	59700	69923	83620	101431	253
Qonaq evlərində, mehmanxanalarda	33058	34835	53468	66584	65138	197
Pansionatlarda, istirahət evləri və sanatoriyalarda	1622	10046	4366	4185	11065	682
Turist bazalarında	4958	-	10349	12441	23266	469
Şəxsi evlərdə	450	-	-	-	480	-
Gəmilərdə	-	-	16	22	-	-
Digər yerlərdə	325	14819	1593	310	1482	456

Cədvəl 6

Ölkələr	2007	2009	2010	2011	2012	Artım tempi %-lə
Avstraliya	769	1109	1122	1129	1296	168
Avstriya	767	1801	2513	3021	3499	456
İslandiya	748	219	170	384	651	87
İrlandiya	602	757	961	919	969	160.9
Danimarka	560	688	754	870	1099	196
Bolqarıstan	552	1351	1638	1984	2231	404
Portuqaliya	477	976	948	414	512	107
Çexiya respubl.	459	948	1013	1025	1279	278
Litva	426	1133	1372	1557	1698	398
Estonya	409	606	566	559	791	193
Finlandiya	399	1098	1041	599	902	226
Əfqanıstan	372	303	194	270	393	105
İspaniya	367	936	1074	1388	1685	459
Macarıstan	858	597	737	910	950	110
Tacikistan	350	675	742	1009	1264	361
İraq	330	476	549	679	917	272
Yunanıstan	325	736	729	832	1213	373
Sinqapur	317	246	316	203	315	99
İndoneziya	282	314	353	440	577	204
Xorvatiya	276	415	497	730	1092	395

Cədvəldən də göründüyü kimi xarici ölkələrdən Azərbaycana gələn turistlərin sayı demək olar ki, ildən-ilə artmışdır.

Belə ki, Avstriyadan Azərbaycana gələnlərin sayı 2007-ci ildə 767 nəfər olmuşdursa 2012-ci ildə 3499 nəfər təşkil etmişdir. Bu ölkələrdən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2007-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə 4.5 dəfə artmışdır.

Mövsümünə görə Azərbaycana səyahətlərin ən fəal dövrü yay, ən zəif dövrü isə yanvar-mart aylarıdır. Ölkəmizdə şübhəsiz ki, yay turizmi üçün əlverişli şərait var, lakin respublikanın geniş ərazisində qış turizmi növlərinin də daha geniş inkişafı öz həllini gözləyir.

Tədqiqatlar göstərir ki, mədəni-tarix və əlverişli təbii şəraitə malik olan Azərbaycanda turizmin əksər növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bunları nəzərə alaraq turizm sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycanda turizmin daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmaq, dünyada ölkənin milli-tarixi və mənəvi irsinin təbliğ etmək və turistlərə göstərilən xidmətin keyfiyyətini dünya standartları səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarət olmalıdır. Bunun üçün turizmin inkişaf strategiyasında mövcud olan problemlər nəzərə alınmalıdır ki, ölkədə rəqabət qabiliyyətli turizm məhsulu və xidmətlər yaradılsın.

ƏDƏBİYYAT

1. "Turizmin əsasları" - İ.Hüseynov, N.Əfəndiyev, Bakı - 2007.
2. "Turizmin əsasları" - Soltanova H.B.; Hüseynova Ş.H. "Mütərqim", Bakı - 2007.
3. Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri - F.İ.Qurbanov, Bakı - 2007.
4. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi - Bahadır Bilalov, Bakı - 2006.
5. "Turizm və ekskursiya işinin təşkili və idarə edilməsi" - Sabir Rəhimov, Bakı - 2004.
6. Гуляев В.Г. Организация туристической деятельности. М.: 1996.

РАСХОДЫ ТУРИСТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ И ПРОДУКЦИЯ ТУРИЗМА

И.Г. Исмаилов

В статье рассматривается сущность и виды туризма. Анализируется динамика развития предприятий туризма в Азербайджане, доходы и расходы от туристической деятельности, а также рассчитывается доход, приходящийся на 1 манат затрат, определяется маржинальная прибыль предприятия с использованием метода «Direct-costing». В работе осуществлен анализ основных показателей функционирования гостиниц и предприятий гостиничного типа. В результате исследования даны предложения по развитию туризма в Республике.

THE COST OF TOURIST ENTERPRISES AND TOURISM PRODUCTS

I.G. Ismailov

The article is devoted to the discussion of the concept and types of the tourism. And also analyzes the dynamic of tourism enterprises development in Azerbaijan, revenues and expenditures from tourism activity; also presented calculation of income from 1 manat costs and contribution margin of the enterprise by using direct-costing method. This paper analyzes the key parameters of hotels and hotel type enterprises functioning. In the conclusion of this scientific work presented some suggestion of development of the tourism in the republic.

TƏBİİ FƏLAKƏTLƏRİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TURİZM TƏSƏRRÜFATININ ƏRAZİ TƏŞKİLİNƏ TƏSİRİ

N.Ə.Paşayev, G.R.Ağakışiyeva

AMEA, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında turizmin ərazi təşkili və bu sahəyə təbii fəlakətin təsiri məsələləri təhlil edilmişdir. Respublika ilə yanaşı, hər bir regionun turizm potensialı müəyyənləşdirilmiş, təbii fəlakət riski altında fəaliyyət göstərən turizm müəssisələri dəqiqləşdirilmiş və onların təbii fəlakətdən mühafizə olunması üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Dünya bazarında turizmin rolu durmadan artır. Nəhəng, yüksəkgəlirli və daha dinamik sahə olan turizm, gəlirlərinin ümumi həcminə görə yalnız neft hasilatı və neft emalı sahələrindən geri qalır. ÜTT-nin məlumatına görə planetin istehsal-xidmət bazarının 10% dövrüyyəsini turizm təmin edir. Dünyada ÜDM-nin 6%-i, investisiyanın 7%-i, hər 16 iş yerindən 1-i, istehlak gəlirinin 11%-i, vergi daxilolmalarının 5%-i turizmin payına düşür.

Müəlliflərin əksəriyyəti turizmin 4 təsir sahəsini – iqtisadi, sosial, ekoloji və humanitar istiqamətləri ayırırlar. Turizmin iqtisadi əhəmiyyəti turistin tələb və təklifi sahəsində özünü göstərir. Turizmin humanitar əhəmiyyəti dedikdə hərtərəfli inkişaf edən şəxsiyyətin formalaşması üçün turizmin imkanlarından istifadə başa düşülür. Turizmin sosial əhəmiyyəti cəmiyyətin psixofizioloji ehtiyatlarının və insanların əmək qabiliyyətinin bərpasından (asudə vaxtın səmərəli istifadəsi, iş yerlərinin yaradılması və əhalinin məşğulluğunun artırılması, yerli əhalinin mədəni səviyyəsinə təsir edilməsi, müəssisələrdə çalışanlar və xüsusi mülkiyyətçilərin gəlirlərinin təmin edilməsi, turizmin ekoloji təhlükəsizliyinə, ətraf mühitin mühafizəsinə nail olunması) ibarətdir.

Turizmin ekoloji əhəmiyyəti dedikdə onun ekoloji şəraitə ikitərəfli təsiri başa düşülür. Turizm ətraf mühitə ziyan vuraraq, insan, eləcə də fauna və floranın təbii həyat şəraitini dəyişdirir. Turizmin ətraf mühitə mənfi təsirləri arasında nəqliyyat vasitələri ilə atmosfer havasının çirkləndirilməsi və torpaqların həddən artıq səviyyədə istifadəsi xüsusilə fərqlənir.

Turizmin ətraf mühitə müsbət təsiri kimi onun təbiətin mühafizəsində maraqlı olması çıxış edir. Təbii və mədəni-tarixi obyektlərin istismarı zamanı turizm onlara ziyan dəyməməsi üçün olduqca maraqlıdır. Qulluq olunan park və meydanlar, təbiət qoruqları yaxşı istirahətə xidmət edir və turizm müəssisələrinin reytinginin yüksəlməsini şərtləndirir.

Turizm təbii tarazlığı əksər hallarda pozduğundan, təbii və tarixi-mədəni obyektlərin göstərişi onların saxlanması və bərpasını tələb edir. Ona görə də yerli vergi formasında turfirmadan götürülən vəsaiti ümumilikdə səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. Belə ki, həmin vəsaitin regionun təbii obyektləri, tarixi abidələri, park və meydan komplekslərinin saxlanması üçün istifadəsi daha məqsədəuyğundur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi turizm təsərrüfatında da müəyyən inkişaf və böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Belə bir şəraitdə respublikanın təsərrüfat quruluşunun təkmilləşdirilməsi, bazar münasibətlərinin dərinləşməsi turizm sahəsinin də dayanıqlı inkişafının təmin edilməsini tələb edir. Respublika ərazisində turizm təsərrüfatının inkişafını təmin etmək və əhalinin sosial həyat şəraitini yüksəltmək üçün bu sahəni təbii fəlakətdən daim mühafizə etmək günün aktual problemlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bu kontekstdə təbii fəlakətlərin Azərbaycanın turizm təsərrüfatının ərazi təşkilinə mənfi təsirinin iqtisadi və sosial-coğrafi baxımdan tədqiqi böyük elmi aktuallığa malikdir.

Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 514, nömrələrin (otaqların) sayı 15898, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 32834, orada gecələmələrin sayı 1640863 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 624924 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 252807 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 70805 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 301312 nəfər təşkil edir [1, s. 7].

Respublikanın əlverişli təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi və geosiyasi mövqeyinin üstünlükləri, şimal, cənub və qərb istiqamətində gedən mühüm nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin buradan keçməsi, dəniz-düzənlik-dağ kimi əsrarəngiz landsaft kompleksinə malik olması onun ərazisində kurort-turizm təsərrüfatının hərtərəfli inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ərazisi təbii turizm ehtiyatları, tarixi mədəniyyət abidələri ilə zəngin və daha cəlbedici olan bu ölkədə turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Lakin, Respublika ərazisində Xəzər dənizi sahilindən başlayaraq Bazardüzü zirvəsinə qədər olan sahədə turizm təsərrüfatının inkişaf imkanları ilə yanaşı, təbii fəlakətin bu sahənin ərazi təşkilində yaratdığı problemlər də diqqəti cəlb edir.

Müəyyən etmişik ki, Respublika ərazisində turizmin inkişafına təsir göstərən bütün müsbət göstəricilərlə yanaşı, ərazinin hipsometrik hündürlüyünün -26,5 m və 4466 m arasında dəyişməsi, təsərrüfat sistemindən düzgün istifadə olunmaması, antropogen yüklənmənin həddindən çox artması burada bir çox təbii fəlakətlərin intensivləşməsinə şərait yaratmışdır. Əslində düzənlikdən dağlıq sahəyə doğru ərazidə son 50-ildə antropogen yüklənmənin 1,5-2 dəfə artması, bitki örtüyünün kütləvi surətdə məhv edilməsi burada bir sıra təbii fəlakət yaradan prosesləri hərəkətə gətirməklə, bütün təsərrüfatlarla yanaşı, turizm sahəsinin də stabil inkişafında böyük problemlər yaratmışdır.

Hal-hazırda ölkə ərazisində 300-dən çox yaşayış məntəqəsi sürüşmə, 561 yaşayış məntəqəsi və 13 şəhər sel, 8 yaşayış məntəqəsi sürüşmə-uçqun kimi təbii fəlakət riskli ərazilərdə yerləşir və burada 500-dən çox turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Əgər son 30 ilin statistik göstəricilərinə istinad etsək, onda Azərbaycanın turizm təsərrüfatının inkişaf dinamikasındakı dəyişikliklərlə yanaşı, təbii fəlakətin bu sahəyə təsirini də aydın görmək olur. Belə ki, ümumi respublikada və onun ayrı-ayrı regionlarında turizm ehtiyatlarının mənimsənilməsi və inkişafı bir-birindən fərqləndiyi kimi, bu ərazilərdə təbii fəlakət risklərinin təzahürü və idarə olunması da tam müxtəlifdir.

Abşeron iqtisadi rayonu hazırda Azərbaycan əhalisinin-daha sıx məskunlaşdığı, Bakı şəhər aqlomerasiyasını, Sumqayıt və Xırdalan şəhərlərini, Abşeron və Xızı inzibati rayonlarını, Bakı və Abşeron arxipelaqlarını özündə birləşdirməklə, müxtəlif təbii hadisə və proseslərin müşahidə olunduğu bir məkan kimi ölkədə turizm təsərrüfatından əldə olunan gəlirin 90%-dən çoxunu verir. İqtisadi rayon əlverişli iqlim şəraitinə, 200-ə yaxın gölə, 200-dən çox palçıq vulkanına, Şıx isti suyu, Suraxanı, Buzovna, Bilgəh, Mərdəkan qəsəbələrində də mineral sular, Altıağac soyuq bulaqları, müalicə əhəmiyyətli palçıqlar, qumlu sahillər, xarici turistləri cəlb edən zəngin arxitektura və tarixi abidələrə, muzey və görməli yerlərə, bol əmək ehtiyatlarına malik olmaqla, burada turizm təsərrüfatının inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Palçıq vulkanları əsasən eyni ərazidə cəmlənməklə, təqribən Bakı şəhəri ətrafından 100 km radiusu əhatə edir. Ona görə də bir çox hallarda palçıq vulkanları yalnız canlı turizm obyektini deyil, eləcə də onların güclü püskürəcəyi təqdirdə, fəlakət törədəbiləcək təbiət abidəsi kimi fəaliyyəti nəzərə alınmalıdır.

Abşeron iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 22, nömrələrin (otaqların) sayı 837, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 1626, orada gecələmələrin sayı 64956 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 49098 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 11478 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 3927 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 33693 nəfər təşkil edir. Bakıda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 122, nömrələrin (otaqların) sayı 6386, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 10217, orada gecələmələrin sayı 939466 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 363623 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 86450 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 54539 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 222634 nəfər təşkil edir [1, s. 7-11].

Son 10 ildə Bakı şəhərində və onun ətrafında aparılan sosial infrastruktur işləri, avtomobil yollarının və kommunikasiya sisteminin yenidən qurulması, kütləvi yaşıllaşdırma tədbirləri, neftlə çirklənmiş ərazilərdə rekultivasiya tədbirlərinin aparılması, təbii fəlakətlərin idarə olunması sahəsində yerinə yetirilən ardıcıl mühafizə işlərinin həyata keçirilməsi və digər islahatlar Abşeron iqtisadi rayonunun turizm sənayesinin inkişafına və ətraf mühitinə təsirsiz ötürməyib. Hazırda iqtisadi rayonda təbii fəlakətləri düzgün idarə etməklə, buradakı tarix, mədəniyyət və dəniz turizm potensialını daha da genişləndirmək olar. Regionda hökm sürən təbii fəlakətləri idarə etməklə, Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus Çilov, Pirallahı, Xərə-Zirə, Zənbil, Gil, Daş Zirə, Nargin və Qum adalarında turizm, şəhər turları, balıqçı restoranları yaratmaq, 200-dən çox palçıq vulkanlarına

səyahətlər təşkil etməklə, Abşeronu neftdən sonra ikinci böyük maliyyə tutumlu turizm layihələrinin gerçəkləşdiyi əraziyə çevirmək və buraya daha çox turist cəlb etmək olar.

Quba-Xaçmaz regionu təbii turizm ehtiyatlarına görə respublikada Abşeron iqtisadi rayonundan sonra ikinci yeri tutmasına baxmayaraq, bir çox göstəricilərinə görə ondan xeyli geri qalır. İqtisadi rayon ərazisində kənd yaşayış məskənləri -26,5 m-lə (Xaçmaz rayonunda Nord kəndi) dəniz səviyyəsindən 2200 m (Quba rayonunda Xınalıq kəndi) yüksəklik arasında yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iqtisadi rayon nəinki respublikada, eləcə də Cənubi Qafqazda yaşayış məntəqələri ən yüksək qurşaqlarda yerləşən ərazilərdəndir. Buraya əsasən Quba rayonunun əksər kəndləri, Qusar rayonunun 55% ərazisi, Şabranın isə 25-30%-i daxildir. İqtisadi rayon Xəzərsahili Yalama-Nabran düzənlik turizm zonasından dağ turizminə qədər bir çox sahələrin inkişafını özündə birləşdirir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 100, nömrələrin (otaqların) sayı 2990, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 8119, orada gecələmələrin sayı 279439 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 42262 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 35436 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 525 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 6301 nəfər təşkil edir [1, s. 21].

İqtisadi rayonda gücü 15 m/san-dən çox olan güclü küləklərin təkrarlanması daha çox Yaşma, Giləzi və dənizə yaxın digər yaşayış məntəqələrində müşahidə olunur. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun səth axımı zəif olsa da, ərazidən axan Ataçay, Qaraçay və Gilgilçay sahəsində sel yaranmasına şərait yaradır. Regionun su təminatında Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çayları və Samur-Abşeron kanalı, şərq hissəsini əhatə edən Xəzər dənizinin suları ümumi təsərrüfat baxımından əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, müxtəlif növ təbii fəlakətlərin baş verməsinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində ərazidən turizm məqsədləri üçün istifadə zamanı böyük problemlərə yol açır. İqtisadi rayonun dağətəyi və alçaq dağlıq qurşağı tarixi-mədəni abidələrlə zəngindir və onlar müxtəlif növ təbii fəlakət təhlükəsi altındadır ki, bu da belə ərazilərdən daim və müvəqqəti turizm məqsədi üçün istifadə etməkdə müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, regionda yerləşən müxtəlif tarixi abidələr sel, sürüşmə və uçqun təhlükəsi altında fəaliyyət göstərilir. Burada, həmçinin rayonun özünəməxsus landşaft rəngarəngliyi və təbii turizm ehtiyatları ilə seçilən Dübrar dağları və meşəlikləri, dəniz sahilindən orta dağlığa doğru geniş "dəniz-dağ" rekreasiya-turizm kompleksi yaratmaqla, Dübrar dağının ətəkləri, Beşbarmaq, Çıraqqala dağlıq sahəsi fəal sürüşmə zonasında yerləşir. Son 10 ildə burada turizm təsərrüfatının yerləşməsinə və inkişafına mənfi təsir göstərən 10-12 sürüşmə hadisəsi qeydə alınmışdır.

Azərbaycanda təbii fəlakət riski altında olan turizm regionlarından biri də Dağlıq Şirvanıdır. Bu regionun oroqrafiyasında Şamaxı-Qobustan alçaqdağlığının ən görkəmli elementləri qərbdə Gidimançaydan Mərəzəyə qədər geniş yaylalar – Gürcüvan, Şamaxı, Mərəzə yaylaları və Meysəri alçaq tirəsi əsas yer tutur. Şamaxı yaylasından şimalda isə daha sel təhlükəli, geniş və terraslı çay dərələri ilə kəsilmiş Qızılmeydan yaylası (1000-1400 m) yerləşir. Şərqdə bu oroqrafik sahələri Qobustan əvəz edir. Ərazinin relyefi çoxsaylı yarıq və qobularla intensiv kəsilib parçalanmışdır. Qobustan ərazisi sinklinal quruluşlu platoların (Böyükdaş, Donuzluq, Kiçikdaş, Kicəki), çoxsaylı sönmüş və fəaliyyətdə olan palçıq vulkanlarının inkişafı və onların yaratdığı relyef formaları ilə səciyyəvidir. Əsas palçıq vulkanlarına Torağay, Böyük Kənizə, Kiçik Kənizə, Osman, Bozdağ, Ayrıntökən, Daşmərdaş, Qodukqıran və.s. misal göstərmək olar [4, s. 15].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 47, nömrələrin (otaqların) sayı 589, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 1339, orada gecələmələrin sayı 18376 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 8315 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 8202 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 98 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 15 nəfər təşkil edir [1, s. 29].

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonundakı tarixi-memarlıq abidələri respublikada təbii fəlakətə daha çox məruz qalan və onun təsirindən dəfələrlə dağılıb, yenidən bərpa olunmaqla, daim xarici və yerli turistlərin diqqətini cəlb edən unikal mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılmışdır. Regionda lisenziyalı 325 nömrəsi və 962 yeri olan 17 turizm müəssisəsinin 10-u və ya 58,8%-i, lisenziyasız 28 obyektədən 12-i və ya 43%-i əsasən zəlzələ, sel, sürüşmə və qismən palçıq vulkanı riski altında

fəaliyyət göstərir. O cümlədən, İsmayilli rayonunda qeydə alınmış 23 turizm müəssisəsindən 13-ü sürüşmə və 10-u sel, Şamaxı rayonundakı 20 turizm obyektindən 9-u sel və sürüşmə riskli ərazilərdə yerləşir. Belə ki, Şamaxı rayonunun Avaxıl kəndində Dağlar Qoynunda, Dədə Qorqud, Çənlibel, Qoşabulaq, Qızıldaş qışda 25-30 gün şiddətli şaxtalardan və yolların tamamilə buz bağlamasından, Dədəgünəş kəndində Göy Qurşağı, Nağaraxana kəndində Fortuna, Şərədil kəndində Şərədil, Məlhəm kəndində Məlhəm, Pirqulu kəndində Pirqulu, Şehirli Həyat (Magic Life), Çuxuryurd kəndində Şirvan Saray, Şamaxı-Pirqulu yolunda Xarı bülbül istirahət mərkəzləri, Şamaxı-Ağsu yolunda Şamaxı motelləri sürüşmə və sel hadisələrinin təsirinə məruz qalır. Bakı-Şamaxı avtomobil yolunun çəkilişində yol verilmiş səhvlər hər ilin yaz və payız aylarında burada bir neçə yerdə sürüşmə prosesinin aktivləşməsi ilə bütün təsərrüfatlarla yanaşı, turizmin ərazi təşkilinə də mənfi təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, İsmayilli bölgəsində 23 turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunun da 18-i bilavasitə sürüşmə təhlükəli ərazilərdə yerləşir. Xüsusilə, Basqal kəndində Basqal, Piknik, Teliba, Talıstan kəndində Cavanşir qalası, Şahbulaq, Aşağı Cüryan kəndində Cənnət Bulağı, Tircan kəndində Həsənoğullar, Qaraqaya kəndində Kələmərç, Qaya, Qızıldərə, İsmayilli-Qəbələ avtomobil yolunun üstündə Orman, Rizvan, Zərgəran kəndində Zərgəran, Cülyan kəndində Cülyan, Diyallı kəndində Qızılpaya, Xanəgah kəndində Qız Qalası, Şəlalə, Hacıhətəmli kəndində Şato Monolit istirahət mərkəzləri, Ərəgət kəndində Eyim mehmanxanası və Qobustan rayonunda Bakı-Şamaxı şossesində Gülüstan istirahət mərkəzi sürüşmə riski altında fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda turizmin inkişaf etdiyi Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu sellərin yayılmasına, inkişafına və təkrarlanmasına görə təkcə Azərbaycanda deyil, eləcə də dünyada klassik təbii fəlakət təhlükəli ərazilərdən biri sayılır. Ərazinin ümumi geoloji, geomorfoloji quruluşu, hidroloji xüsusiyyətləri sellərin baş verməsində mühüm yer tutur. Böyük Qafqazın cənub yamacından baş götürən Mazımçaydan başlayaraq Balakənçay, Katexçay, Qaraçay, Muxaxçay, Kürmükçay, Talaçay, Kişçay, Şinçay, Vəndamçay, Daşagilçay, Dəmiraparançay və s. hövzələri mühüm turizm sahələri olmaqla yanaşı, yazda qar, yayda və payızda yağış sularından sel və daşqın əmələ gətirir, təsərrüfat sahələrinə vaxtaşırı olaraq güclü ziyan yetirir. Çay vadiləri mənzərəli olmaqla, çoxsaylı istirahət həvəskarlarını və turistləri cəlb edir. Daha iri çaylar qayıq sürmək və su idmanı mərkəzləri yaratmaq, dağ çayları isə raftinq üçün çox əlverişlidir.

Region ərazisində turistləri cəlb edəcək çoxlu xırda göllər vardır. Onlar əsasən buzlaq, sürüşmə, uçqun və qalıq mənşəli göllərdir. Dünyanın ən gursulu və selli çayları olan Kişçay, Katexçay, Şinçay, Dəmiraparançay, Gürmükçay, Mazımçay, Muxaxçay və Balakənçay kimi böyük su sisteminin və Qanıx-Əyriçay artesian hövzəsinin iqtisadi rayon ərazisində yerləşməsi, bu çaylardan turizm təsərrüfatında daha səmərəli istifadə etməyi tələb edir. İqtisadi rayonun ərazisində yüksək debitli 20-dən çox mineral su yatağı aşkar edilmişdir. Çimçimax mineral bulağı istisna olmaqla, digər bulaqlar temperaturuna görə əsasən soyuq hesab olunur. Zaqatala rayonunda 2 böyük və 20-dən çox kiçik debitə malik olan mineral su yatağı aşkar edilmişdir. Qax rayonunda yüksək debitli 4 mineral bulaq qeydə alınmışdır ki, bunlardan Oğlanbulaq-Qızbulaq və Hamambulaq İlisu kəndindən 6 km şimal-şərqdə, 2 bulaq isə Əlibəyli və Suskən kəndləri yaxınlığında yerləşir. Qəbələ rayonundan 12 km və Qəmərvan kəndindən 5 km aralıda, Bum çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1388 m hündürlükdə eyni adlı 3 mineral bulaq qeydə alınmışdır. Oğuz rayonu ərazisində bir neçə mineral sular vardır ki, bunlardan 3-ü – Xalxal, Buquşşor və Ağbulaq daha əhəmiyyətlidir. Balakən rayonunda bir neçə mineral su yataqları qeydə alınsa da, onların debiti dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Şəki rayonu ərazisində isə cəmi bir mineral su yatağı qeydə alınmışdır. Bütün bu qeyd olunan mineral su mənbələri turizmin inkişafı üçün böyük imkanlara malik olmaqla yanaşı, əsasən sel təhlükəli ərazilərdədir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 46, nömrələrin (otaqların) sayı 905, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 2203, orada gecələmələrin sayı 62751 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 29388 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 27260 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 213 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 1915 nəfər təşkil edir [1, s. 16].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu turizmin inkişaf etdirilməsi üçün tarixi-memarlıq abidələri və

digər görməli yerləri ilə də diqqəti cəlb edir. Bu sahədə hər bir bölgənin özünəməxsus özəllikləri vardır. Buradakı tarixi abidələr beynəlxalq turizmin inkişafına təsir göstərə bilən amillərdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun gözəl təbiəti onu Azərbaycanın mühüm istirahət-turizm regionuna çevirmişdir. Ərazidən Gürcüstana beynəlxalq turizm marşrutu keçir. İqtisadi rayon inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinə malikdir. Bundan başqa, Zaqataladakı hava limanının əsaslı təmirdən sonra 2008-ci ildən yenidən fəaliyyətə başlaması turizmin inkişafına təkan verir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun turizm təsərrüfatının səmərəli ərazi təşkili üçün burada baş verən təbii fəlakətlərin idarə olunmasına böyük ehtiyac duyulur. Ona görə ki, bu regionda fəaliyyət göstərən 64 turizm müəssisəsinin 27-si və ya 42,2%-i birbaşa, 37-si və ya 57,8%-i isə dolayı yolla sel və daşqından ziyan görür. Xüsusilə, Zaqatala rayonunun Yuxarı Tala kəndində Göyçə moteli, Aşağı Tala kəndində Karvan istirahət mərkəzi, Qax rayonunda Çınarlı kəndində Ballı Bulaq, İlisu kəndində Ulu, Ulu Dağ, Alma Bağı, Yaşıl Park istirahət mərkəzləri, Eden Park mehmanxanası, İlisu pansionatı, Şəki rayonunun Kiş kəndində Cənnət Bağı, Narın qala, Ümid, Gələrsən-Görərsən, Kiş adası, Məkan, Şam Bağı, Baş Küngüt kəndində Küngüt istirahət mərkəzləri, Oğuz rayonunun Baş Daşaqıl kəndində Saf Təbiət, Qəbələ rayonunun Vəndam qəsəbəsində Duyma, Selbasar, Xəzər, Semerana, Selbasar, Qafqaz Yeddi Gözəl istirahət mərkəzləri sel və daşqından ziyan çəkir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 75 turizm müəssisəsindən 45-i və ya 60%-i birbaşa, 30-u və ya 40%-i dolayı yolla sürüşmə və seldən ziyan çəkir. İqtisadi rayonun çox mənzərəli Talış dağları, onun enliyarpaqlı meşələri, çəmənlikləri vardır ki, bu da təbiətə qeyri-adi gözəllik bəxş edir və regionu xarici turistlər üçün cəzbedici edir. Onun rütubətli subtropik iqlimi, ekoloji cəhətdən təmiz havası, Xəzər sahili qumlu çimərliyi, zəngin bitki növləri, çay, fəraş tərəvəz və sitrus meyvəçiliyinə malik olması, heyvandarlıq məhsulları istehsalının təzəliyi və çox çeşidliyi, ərazi üçün xarakterik sayılan təbii fəlakət yaradan proseslərin idarə olunması gələcəkdə bu ərazini inkişaf etmiş turizm regionuna çevirməyə imkan yaradır. Böyük İpək Yolunun keçdiyi regionda nəqliyyat şəbəkəsi, sosial infrastruktur yaxşı inkişaf etsə də, hələlik xarici turistlərin kütləvi şəkildə qəbulu üçün kifayət etmir. Bu turizm regionu subtropik iqlim, mineral müalicəvi sular və digər mənbələr kimi zəngin təbii resurslar əsasında yaradılmışdır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 73, nömrələrin (otaqların) sayı 1125, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 2783, orada gecələmələrin sayı 76855 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 20399 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 19157 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 387 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 855 nəfər təşkil edir [1, s. 19].

Bütün bunlarla yanaşı, Lənkəran rayonunun Rvo kəndində Bəşəru, Xanbulan qəsəbəsində Xanbulan istirahət mərkəzləri, Gərmətürk qəsəbəsində Şah, Sahil küçəsində Dalğa mehmanxanaları, Xanbulan qəsəbəsində Hirkan moteli sel, sürüşmə və Xəzərin səviyyə qalxması təhlükəsi altında fəaliyyət göstərir. Masallı rayonunun Qəriblər kəndində Nağıl dünyası, Dəmirəgac, Dostluq, Gülüstan, Nil bağı, Olimp, Şahin, Turist-1, Turist-2, Udman qalası, Ulduz, Yeddi Bulaq və Zirvə istirahət mərkəzləri, Masallı-Yardımlı şossesində Masallı istirahət və sağlamlıq düşərgəsi, Yanar dağ, Çənlibel, Gölüstü park, Viləş-STV Turizm İstirahət Mərkəzi, İstisu yolunda Beş qardaş, Sarcəfərli kəndində Dəniz, Miankü kəndində Qamu istirahət mərkəzləri yerli və xarici turistlər üçün cəzbedici olmaqla yanaşı, sürüşmə və sel təhlükəli ərazilərdə yerləşir. Lerik rayonunda Lənkəran-Lerik yolunda Ağgöl, Altun (Həyat), Çənlibel, Qala, Təbəssüm, Yaşıl bağ (Antalya), Cənub, Relax, Meşəbəyi istirahət mərkəzləri və Xəyal moteli, Yardımlı rayonunun Yardımlı-Masallı yolunda fəaliyyət göstərən Deman, İki qardaş, Şəlalə istirahət mərkəzləri də yerli və xarici turistləri qəbul edən əsas müəssisələr olmaqla, potensial sürüşmə və sel təhlükəli ərazilərdə yaradılmışdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 41, nömrələrin (otaqların) sayı 1430, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 2842, orada gecələmələrin sayı 82231 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 32499 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 26850 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 3927 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 1722 nəfər təşkil edir [1, s. 12].

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda qeydə alınan 47 turizm müəssisəsinin 12-si müxtəlif təbii fəlakət təhlükəsi altında fəaliyyət göstərir. Regionun əlverişli təbii şəraiti, saf iqlimi, mənzərəli dağ-

meşə landşaftı, müalicəvi əhəmiyyətli mineral suları beynəlxalq əhəmiyyətli istirahət-müalicə müəssisələrinin yaradılmasına imkan verir. Burada dəniz səviyyəsindən 1566 m yüksəklikdə Göyöl və Hacıkənd istirahət guşələri və dünya əhəmiyyətli Naftalan istirahət-müalicə kompleksi salınmışdır. Bu yaxınlarda turistlər üçün bir mehmanxana və ikisi "Şirvan" və "Çınar" olmaqla altı sanatoriya tikilmişdir. Qədim tarixə və bir çox tarixi abidələrə malik olan Gəncədən 30 km aralıda 300 nəfərlik "Hacıkənd" istirahət evi və 200 nəfərlik turist bazası yaradılmışdır. Bu yerlərin təbiətinin gözəlliyi, Göygöl, Maralgöl, Ağgöl, dağ yamacları, çiçəklənən çəmənliklər, təmiz hava təkcə regiondaxili turistləri cəlb etmirdir. Lakin son 22 ildə Gəncə-Qazax regionunun ölkənin qərbində Ermənistanla böyük məsafədə sərhəddə malik olması, digər tərəfdən isə təbii fəlakətlərin geniş yayılması burada turizmin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Naxçıvan MR zəngin təbiət və memarlıq abidələrinə malik olmaqla, burada 15 turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Regionda mövcud olan turizm müəssisəsinin 5-i birbaşa, yerdə qalanları isə dolayı yolla təbii fəlakətdən ziyan çəkir. Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə Naxçıvan MR-in turizm ehtiyatları daha zəngin olmasına baxmayaraq, burada turizm obyektləri az və onların da əksəriyyəti şəhərdə, rayon mərkəzlərində yerləşib. Regionda turizm olduqca zəif inkişaf edib və turist marşrutlarının çoxu təbii fəlakət riskli ərazilərdən keçir. Lakin, Naxçıvan MR-in 80 yaşayış məntəqəsində 400-dən çox qədim kəhrizin, insanların müxtəlif xəstəliklərinin müalicəsi üçün 200-dən çox mineral və termal suların və 17 bol sulu, selli və 20-yə qədər kiçik çayın, Ordubad rayonu ərazisindəki, okean səviyyəsindən 2161 metr hündürlükdə yerləşən Pəzməri şlaləsinin, 20-dən çox təbii və süni gölün, Batabat gölündəki üzən adamın, 30-a yaxın qədim məhəllənin, bir neçə təbiət və geoloji abidənin, onlarla tarixi və memarlıq abidəsinin yerləşdiyini nəzərə alıb, burada hökm sürən təbii fəlakət yaradan prosesləri düzgün idarə etməklə, regionu ölkənin ən aparıcı turizm sənayesinin inkişaf etdiyi sahəyə çevirmək olar.

Naxçıvan MR iqtisadi rayonunda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 23, nömrələrin (otaqların) sayı 661, yerlərin sayı (birdəfəlik tutum) 1522, orada gecələmələrin sayı 84420 adam-gecə, yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 59061 nəfər, Azərbaycan vətəndaşları 18796 nəfər, MDB ölkələrinin vətəndaşları 6645 nəfər, digər xarici ölkələrin vətəndaşları 33620 nəfər təşkil edir [1, s. 30].

Naxçıvanın əhalisi arasında hələ qədimdən təbiətin və tanrının möcüzəsi kimi müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan müxtəlif mineral tərkibli qazlı sular müasir şəraitdə regionun turizminin inkişaf etdirilməsi baxımından hələ öz lazımı qiymətini almamış və onun perspektivliyi həllini tapmamışdır. Naxçıvan MR-in müasir blokada şəraitində onun turizm sənayesini dünyanın qabaqcıl ölkələrindəki kimi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırmaq üçün, regionu xarici təcavüzdən və təbii fəlakət riskindən azad etməklə bir sıra mənbələrdən istifadə olunmalıdır. Bu sahədə təkcə turizm deyil, balneoloji baxımdan da buradakı mineral sular düzgün qiymətləndirilməli və regiona aid olan yaşayış məntəqələrindən tutmuş bölgələrə qədər ərazinin pasportlaşması aparılmalı, ərazidəki hər bir təbii fəlakət riskinin təhlükəlilik dərəcəsi nəzərə alınmaqla, əvvəlcədən onların zərərsizləşdirilməsi üçün konkret tədbirlər görülməlidir.

Hazırda Azərbaycanın işğal altında olan Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın regionları da turizm ehtiyatları ilə zəngin ərazilərdən biri sayılır. Kəlbəcər-Laçın regionu zəngin turizm-rekreasiya resurslarına, həmçinin çoxlu sayda mədəni-tarixi abidələrə malikdir. "İsti-su" kurortu ərazidə müalicəvi mineral suların mövcudluğuna əsasən salınmışdır. Əvvəlcə kurort yalnız yerli əhəmiyyət kəsb edirdi, lakin müalicəvi mineral suların bir çox xəstəliklərin müalicəsində əhəmiyyəti aşkar edildikdən sonra, Kəlbəcər rayonunun yüksək dağlıq ərazisində 1000 nəfərlik "İsti-su" müalicəvi sanatoriyası tikilmişdir. Bu müəssisə mövsümü əhəmiyyət daşıyırdı və əsasən yay dövründə fəaliyyət göstərirdi. Burada həmçinin, 20-yə qədər müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə oluna bilən mineral su mənbələri müəyyənləşdirilmişdir. Lakin, hazırda Kəlbəcər-Laçın regionu və oradakı turizm obyektləri erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunduğundan, onlardan hələlik istifadə edilmir.

Yuxarı Qarabağ regionu öz qədimliyi, zəngin təbiət və tarixi-mədəni abidələri, mineral su mənbələri ilə bütün dövrlərdə nəinki yerli, həm də xarici turistləri cəlb edən əsas ərazilərdən biri olmuşdur. Ətrafında qədim kurqanlar və yaşayış məskənləri aşkar olunmuş Ağdam da Qarabağın

turizm mərkəzlərindədir. Burada Bozdağın şimal ətəyində və 300 m yüksəklikdə yerləşən mağara, qədim abidələrdən Xanoğlan məqbərəsi, Qarabağ xanı Pənahəli xanın imarəti və məqbərəsi, həmçinin məscid, Kəngərli kəndində türbə, Xaçintürbətli kəndində Qutlu Musa oğlu türbəsi, Papravənd kəndində iki türbə və məscid, Ağdam şəhərindən 10 km qərbdə - Şahbulaq adlanan yerdə karvansara və qüllə turistləri cəlb edən yerlərdir. Ağdam şəhərindən 3 km məsafədə və Gülablı dağının mənzərəli yamacında istirahət zonası yaradılmışdır. Şahbulaqda eyni adlı turbaza səyahət edənlərə xidmət göstərirdi. Bu turbaza, Qarabağın cins atlarının yetişdirildiyi Ağdam atçılıq zavodunun yaxınlığında yerləşirdi. Yuxarıda qeyd edilən obyekt və abidələrin əksəriyyəti, həmçinin Ağdam şəhəri, 1993-cü ildə erməni yaraqlıları tərəfindən zəbt olunaraq dağıdılmışdır.

Şuşa şəhərinin də Qarabağın turizm mərkəzləri içərisində xüsusi yeri vardır. Şuşa şəhəri 1750-ci ildə Pənah xanın göstərişi ilə yüksək dağlıq ərazidə (1800 m) tikilmiş qalanın yerində salınmışdır. Turizm baxımından Şuşa həm də dağ-iqlim kurortudur. Saf dağ havası, "Turş su" mineral suyu, İsa bulağı, Səkinə bulağı, İsti bulaq, Saxsı bulaq, Qırx bulaq, Yüz bulaq və s. Şuşada istirahət və sanatoriya-kurort müalicəsinin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Burada çoxlu tarixi-memarlıq abidələri ("Gəncə darvazası" və qala divarları, İbrahim Xəlil xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın qəsrləri, Qarabağ xanlarının imarəti, şairə Xurşudbanu Natavanın evi, iki minarəli Gövhərağa məscidi, Hacıqulular sarayı, karvansara, qala qüllələri, qədim "Şirinsu" şərq hamamı), həmçinin Daşaltı uçurumlu dərəsi, sıldırımlı, dik "qırx pilləkən" olan Cıdır düzü və s. xüsusilə seçilir. Qeyd edək ki, Şuşa şəhəri və buradakı çoxsaylı tarixi-memarlıq abidələri, sanatoriya-kurort və turist-ekskursiya obyektləri ermənilərin işğal etdikləri ərazidə qalmışdır.

Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın regionlarının hazırda erməni işğalçıların nəzarəti altında olması nəinki bu ərazilərin, eləcə də bütün ölkəmizin turizm təsərrüfatı və buraya turist axınlarına daima mənfi təsir göstərən amillərdən birinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası ərazisində turizm təsərrüfatının təbii fəlakətdən mühafizəsi və səmərəli ərazi təşkili üçün aşağıda göstərilənlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

- Yeni turizm müəssisələri layihələşdirilən zaman ərazi düzgün seçilməli və hər hansı təbii fəlakət ehtimal olunan sahələrdə qabaqcadan təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməli;

- hazırda mövcud olan və fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin təbii fəlakət riski baxımından pasportlaşdırılması aparılmalı;

- ərazinin təbii fəlakət riskliyi nəzərə alınmaqla, turizmin daimi, mövsümi və müvəqqəti fəaliyyəti tənzimlənməli;

- Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, İcra Hakimiyyətləri və digər səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən turizmlə məşğul olan iş adamlarına və ya hər hansı özəl təşkilatlara kurort-iqlim, balneoloji-müalicə, kütləvi istirahət və digər sahələr üzrə turizm işini təşkil etmək üçün lisenziyalar verilən zaman bütün xitmətlərlə yanaşı, ərazinin təbii fəlakət riskliyi də düzgün qiymətləndirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2012-ci ildə Mehmanxanalarnın fəaliyyətinə dair əsas göstəricilər. B., 2013
2. Babaxanov N.A, Payayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi. B., 2004
3. Bilalov B. Turizmin tarixi. B., 2008.
4. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. B., 1998.
5. Yeqanlı S., Hacıyev E. Turizm. B., 2006.

ВЛИЯНИЕ СТИХИЙНЫХ ЯВЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ ТУРИСТИЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Н.А. Пашаев, Г.Р. Агакишиева

В статье рассматриваются вопросы территориальной организации туризма и влияние стихийных явлений на эту сферу в Азербайджанской Республике. Был выявлен туристический потенциал, как регионов, так и в целом по республике, уточнены туристические предприятия, действующие под риском стихийных явлений, и даны соответствующие рекомендации по их защите.

EFFECT OF NATURAL DISASTERS OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF TOURISM INDUSTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC

N.A. Pashayev, G.R. Agakishieva

The article deals with the study of problems of territorial organization of tourism and the impact of natural disasters on this area in the Republic of Azerbaijan. Tourism potential of the regions and the country is determined. Recreational facilities, operating under the risk of natural disasters are revealed, and the appropriate recommendations on their protection are given.

Уважаемые читатели!

По вопросам подписки или приобретения отдельных номеров журнала «Elmi Məcmuələr» обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес:

АЗ. 1045, г. Баку 25-ый км
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп. 21-85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

**VALYUTA ANLAYIŞI. NOMİNAL VALYUTA MƏZƏNNƏSİ 2006-2013-CÜ İLLƏRDƏ
AZƏRBAYCAN MANATININ DÜNYANIN ƏSAS VALUTALARI İLƏ NOMİNAL
MÜBADİLƏ MƏZƏNNƏSİ**

M.T. Səfərov

ORION –E

Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti

Bu məqalədə müəllif Valyuta anlayışının qısa məzmununu və nominal valyuta məzənnəsi anlayışı haqqında qısa məlumat vermiş və Azərbaycan manatının 2006-2013-cü illər ərzində dünyanın əsas valyutalarına nominal mübadilə məzənnəsini interpretasiya etmişdir.

Valyuta məzənnəsi bir ölkənin valyutasının (pul vahidinin, məsələn, dollar) digər ölkənin valyuta vahidində (məsələn manat) ifadə edilmiş qiymətidir. Göründüyü kimi valyuta məzənnəsi bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidində nisbi qiymətidir və mübadilə nisbətlerini göstərir. Məsələn,

$$1 \text{ ABŞ dolları (USD) / 1 AZN} = 0,8 \text{ USD / 1 AZN}$$

Bu tənəsüblərdən alınır ki,

$$1 \text{ AZN} = 1,25 \text{ USD}$$

Valyuta məzənnəsinin zəruriliyinin əmtəələrin (xidmətlərin, kapitalın) beynəlxalq ticarəti və hər bir ölkənin milli pul vahidinə (milli valyutaya) malik olması şərtləndirir. Belə ki, əmtəə idxal edənlər milli valyutayı həmin əmtəəni aldıkları ölkənin valyutasına (və ya beynəlxalq valyutaya) dəyişdirirlər. Əmtəə ixrac edənlər isə aldıkları xarici valyutayı milli valyutaya mübadilə edirlər. Xarici investorlar bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatına investisiya qoyduqda öz ölkələrinin valyutasını investisiya qoyduqları ölkənin valyutasına çevirirlər. Ümumiyyətlə xarici iqtisadi əlaqələrin coğrafiyasının genişlənməsi və intensivliyinin artması valyuta məzənnəsinin zəruriliyini və əhəmiyyətini daha da artırır.

Valyuta mübadiləsi anlayışı valyutanın dönərliyi ilə xarakterizə olunur. Valyutanın dönərlik səviyyəsi valyuta əməliyyatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmləri ilə təyin edilir. Əgər sabit inkişaf edən açıq iqtisadiyyatda rezidentlərə və qeyri-rezidentlərə valyuta sövdəsmələrinin həyata keçirilməsində heç bir məhdudiyyət qoyulmursa, onda həmin valyuta sərbəst dönərli valyuta adlandırılır. Hal-hazırda manat sərbəst dönərli valyuta hesab edilir. Lakin, valyutanın sərbəst dönərliyə malik olması yalnız qanunla müəyyən edilmir. Milli valyuta o zaman real sərbəst konvertasiya oluna bilər ki, onun stabilliyinə həm rezidentlər və həm də qeyri-rezidentlər etibar etsinlər. Başqa sözlə desək, milli valyutanın dönərliyi ölkənin iqtisadi inkişafının stabilliyindən asılıdır.

Dünya valyuta bazarlarında sərbəst sürətdə alınan və satılan valyutalar tam dönərli valyutalar hesab olunur. Ölkə daxili, tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabı və kapital hərəkəti üzrə valyuta konvertasiyası bir-birindən fərqləndirilir. Ölkə daxili konvertasiya əməliyyatları əsasən əhalinin nəgd xarici valyutaya, habelə "dollarlaşmış" dövriyyədə nəgd vəsaitlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün həyata keçirilir.

Cari əməliyyatlar hesabında əks olunan valyuta köçürmələrinin aparılması üçün ölkədə sabit valyuta dönərliyi sistemi mövcud olmalıdır.

Kapitalın hərəkəti hesabı üzrə valyutanın dönərliyi isə kapitalın ölkənin gömürük sərhədlərini maneəsiz (vergi və rüsumlar bütün hallarda qalır və dövlət tərəfindən müəyyən olunur) keçməsinə tələb edir. Bu hesab üzrə konvertasiyalar da milli valyutaya olan tələb və təklifə də təsir edir. Valyuta məzənnəsinə regional valyuta bazarındakı tələb və təklifdə təsir edə bilər.

Dünya valyuta bazarlarında sərbəst sürətdə alınan və satılan valyutalar tam dönərli valyutalar hesab olunur. Ölkə daxili, tədiyyə balansının "cari əməliyyatlar" hesabı və "kapitalın

hərəkəti" hesabları üzrə valyuta konvertasiyası bir-birindən fərqləndirilir. Ölkə daxili, konvertasiya əməliyyatları əsasən əhalinin nəgd xarici valyutaya olan ehtiyacını ödəmək üçün həyata keçirilir.

Cari əməliyyatlar hesabı üzrə valyutanın konvertasiyası əmtəə ixracı və idxalı üzrə zəruri olan əməliyyatlar üçün valyuta mübadiləsinə heç bir məhdudiyyətin olmamağını nəzərdə tutur.

Kapitalın hərəkəti hesabı üzrə valyutanın dönərliyi isə kapitalın ölkənin gömürük sərhədlərini maneəsiz (vergi və rüsumlar bütün hallarda qalır və dövlət tərəfindən müəyyən olunur) keçməsinə tələb edir.

Valyutanın dönərliyi milli valyutaya tələb və təklifi və təbii ki, onun səviyyəsini formalaşdıran ən mühüm amillərdən biridir. Valyuta məzənnəsinin səviyyəsi və onun dəyişməsi tətbiq edilən valyuta sistemindən asılıdır.

Beynəlxalq praktikada adətən iki valyuta sistemindən istifadə edilir:

1. Sərbəst sürətdə dəyişməyən, tənzimlənən valyuta məzənnəsi sistemi. Bu halda Mərkəzi valyutanın məzənnəsi hökumət və ya Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir. Valyuta məzənnəsinin sabit saxlanması sistemində Mərkəzi Bank onun səviyyəsinin sabit saxlanması üzrə öhdəlik götürür. Əgər elan edilmiş valyuta məzənnəsindən kənarlaşmalar baş verərsə, onda Mərkəzi Bank valyuta bazarına müdaxilə edir, yəni xarici-valyutayı ya alır, ya da ki, satır. Lakin elan edilmiş valyuta məzənnəsini uzun müddət dəyişməz saxlamaq mümkün deyil və bu, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə ziddir. Digər tərəfdən, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmuş, kiçik açıq iqtisadiyyat xarici-ölkədə baş vermiş konyuktur dəyişikliklərinə reaksiya verməlidir.

2. Sərbəst sürətdə dəyişən və ya üzən valyuta məzənnəsi sistemi. Bu sistemdə valyuta məzənnəsinin səviyyəsi bazarda valyutaya olan tələb və təklifin əsasında formalaşır. Çevik valyuta sisteminin bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olmasına baxmayaraq, o bir sıra problemlər yaradır. Buna görə də son dövrlərdə idarə olunan çevik valyuta sisteminin müxtəlif rejimlərindən ("valyuta dəhlizi") daha çox istifadə olunur.

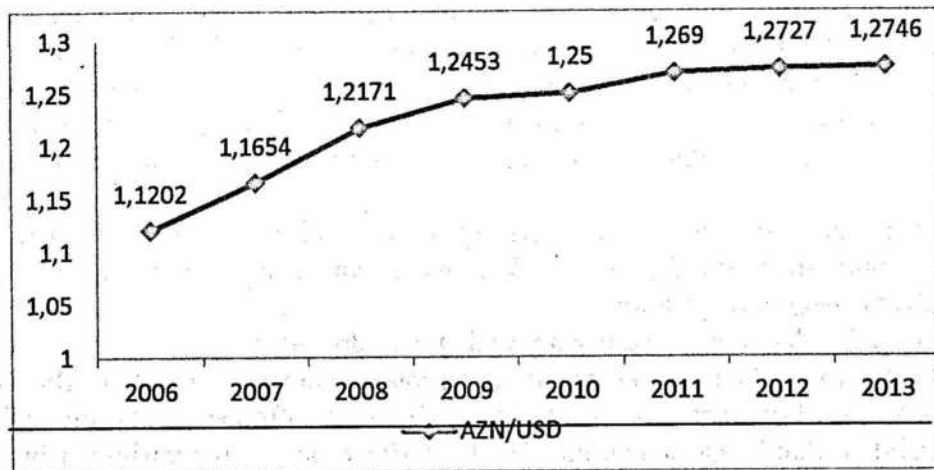
Üzən valyuta məzənnəsi ölkənin müqayisəli üstünlüyünə malik olduğu əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına daha yaxşı şərait yaradır və bu zaman valyuta mübadiləsinə heç bir məhdudiyyətin qoyulmasını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, sərbəst valyuta bazarı yerli istehsalçıları digər ölkələrdən olan firmalarla açıq rəqabət aparmağa məcbur edir. Müvafiq texnoloji yeniləşmələr, əlavə kapital qoyuluşları, aktiv marketing siyasəti və dövlət tərəfindən həyata keçirilən proteksionist siyasət (subsidiyalar, valyuta məzənnəsinin sabitləşdirilməsi üçün tədbirlər, idxal üzrə vergilərin artırılması və s.) olması, inkişafda olan ölkələrin əmtəələrin rəqabət qabiliyyəti aşağı düşə bilər. Belə ki, beynəlxalq bazarlarda rəqabət daim güclənir. Digər tərəfdən isə valyuta məzənnəsi tez-tez dəyişir. Əmtəələrin rəqabət qabiliyyətini və ixrac bazarlarını təmin etmək üçün valyuta məzənnəsinin aşağı səviyyədə saxlanması tələb olunur. Əks təqdirdə son nəticədə resursların qeyri-səmərəli yerləşdirilməsi, yəni kapital və işçi qüvvəsi qiymətlərin müvəqqəti yüksəldiyi və məhsullarına tələbin artdığı sahələrə axını və struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar itkilər baş verə bilər. Bu zaman Mərkəzi istehsal sahələrində ilk növbədə emal sənayesi sahələri, idxalın təzyiqi nəticəsində, yerli istehsalın həcmi aşağı düşə və hətta tamamilə dayana bilər.

Milli pul vahidinin xarici valyuta ilə məzənnəsinin müəyyən edilməsi valyuta kotirovkası adlanır. Birbaşa və tərs kotirovka mövcuddur. Birbaşa kotirovkada ölçü vahidi (müqayisənin əsası) kimi xarici valyuta götürülür. Məsələn 1 USD = 0.80AZN. Bu Avropa variantı üzrə valyuta kotirovkası adlandırılır. Tərs kotirovkada isə müqayisənin əsası kimi ya manat, ya da ki, üçüncü bir ölkənin valyutası (kross-kurs) götürülə bilər. Məsələn 1 AZN = 1.25 USD. Bu Britaniya variantı üzrə valyuta kotirovkası adlandırılır. Valyuta kotirovkası nəticəsində müəyyən edilmiş səviyyə nominal valyuta məzənnəsi adlandırılır. Nominal valyuta məzənnəsinə bir sıra amillər təsir göstərdiyindən o, dinamik olaraq dəyişir və onun dəyişmə dərəcəsi və tezliyi cəmiyyətin siyasi və iqtisadi stabilliyini xarakterizə edir.

Manatın ABŞ dollarına NMM-nin dinamikası 1.1 sayılı qrafikdə verilmişdir.

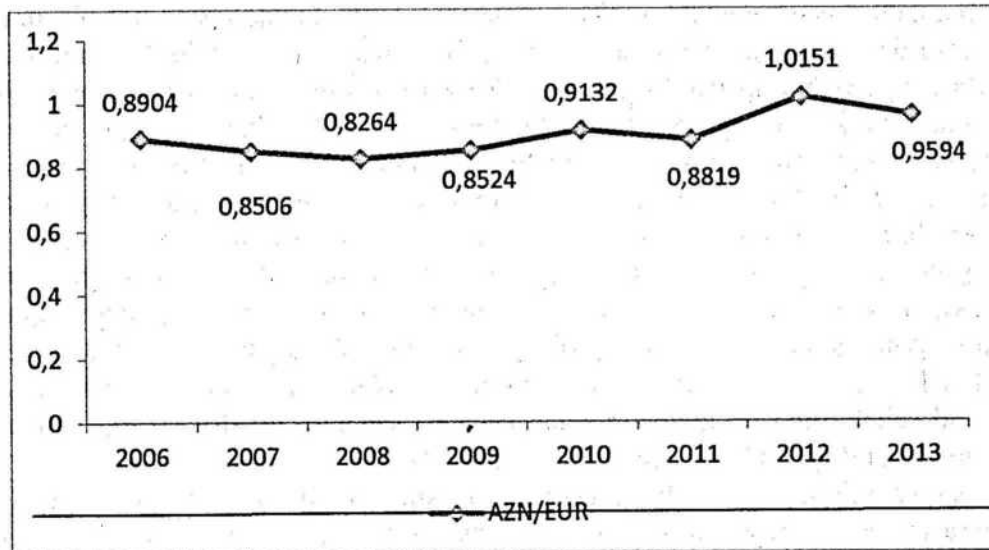
Qrafikdən göründüyü kimi, 2006-2013-cü illərdə manatın ABŞ dollarına nəzərən NMM-i artan tendensiya ilə davam eləmişdir. Manatın ABŞ dollarına NMM-si 2006-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə 13.7% bahalaşmışdır. Manatın bahalaşması bilavasitə 2005-ci ildən neftin ixracının həcmiminin, daha doğrusu dolların təklifinin artması ilə əlaqədardır

Qrafik 1.1. Manatın ABŞ dollarına NMM-nin dinamikası, AZN/USD

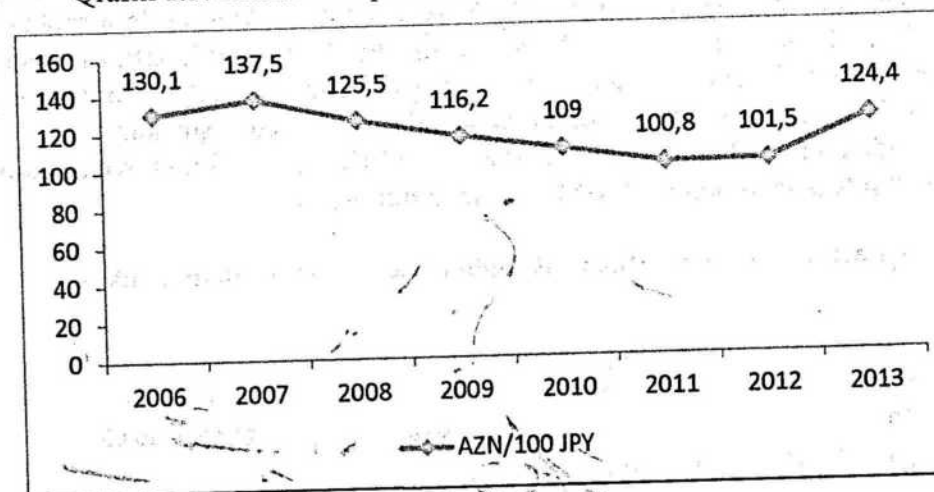
Manatın avroya NMM-si (qrafik 1.2), 2006-2008-ci illərdə azalmış, 2008-ci ildən artım müşahidə edilir. Manatın avroya NMM-si 2006-cı ilə nisbətən 2008-ci ildə təqribən 7.1% ucuzlaşmış, 2008-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə isə 10.5% bahalaşmışdır. 2011-ci ildə manatın avroya NMM-si ucuzlaşsada 2012-ci ildə kəskin bahlaşma baş vermişdir. Manatın avroya NMM-si 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə 15.1% bahalaşmışdır. 2013-cü ildə yenidən ucuzlaşma olmuşdur. 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 5.48 % azalma müşahidə edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2006-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə manatın ABŞ dollarına NMM-si 13.7 %-dən çox bahalaşmışdır.

Qrafik 1.2. Manatın Avroya NMM-nin dinamikası, AZN/AVRO

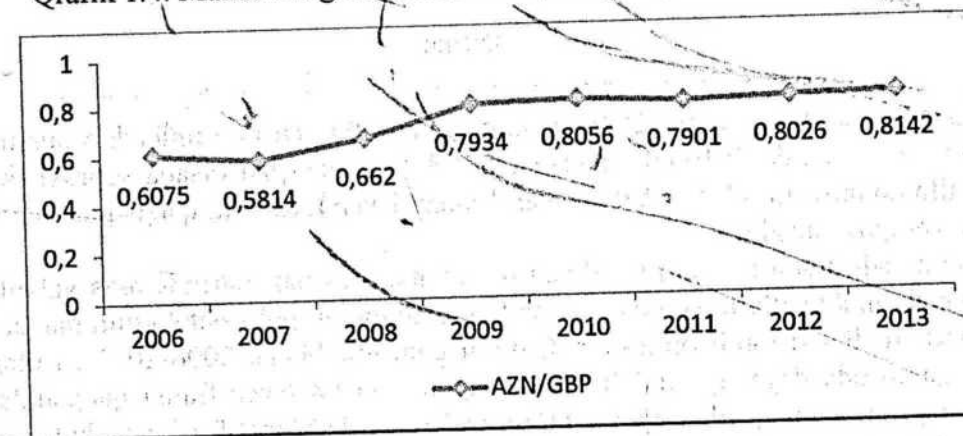

Manatın Yapon yeninə NMM-i 2006-cı ilə nisbətən 2007-ci ildə 5.68% bahalaşmışdır. Trendin sonrakı illərində yeni 2008-2011- ci illərdə Manat öz dəyərini Yapon yeni qarşısında itirmişdir. Belə ki, 2007-ci ilə nisbətən 2011-ci ildə Manat 26.6% ucuzlaşmışdır. Sonrakı iki ildə isə Manat yenidən bahalaşmışdır. 2010-cı ilə nisbətən 2011-ci ildə manat 0.6% bahalaşdığı halda, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 22.5% bahalaşma müşahidə edilmişdir. Buna səbəb Yapon yeninin dövlət tərəfindən daima nəzarətdə saxlanması olmaqla yanaşı, dövlətin tez-tez valyuta siyasətinə müdaxilə etməsi idxal-ixrac balansının tənzimləməsi ilə əlaqədərdir. Ümumiyyətlə qeyd etməliyiki, Yapon Yeni həssas bir valyutadır.

Qrafik 1.3. Manatın Yapon Yeninə (JPY) NMM-nin dinamikası

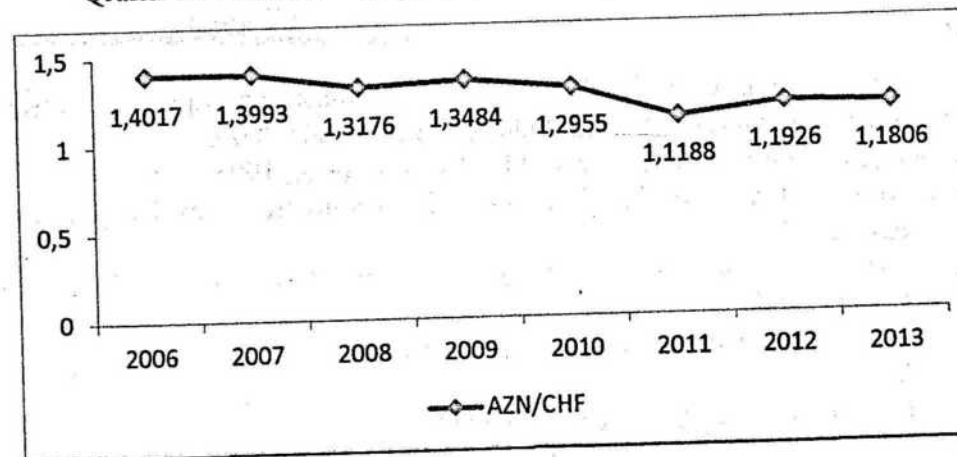

Qrafik 1.4. Manatın İngilis funtsterlininə (GBP) NMM-nin dinamikası

Manatın İngilis funtuna NMM-i (qrafik 1.4) bəzi illərdə cüzi azalmalar olsada ümumi baxsaq artan tendensiya ilə davam eləmişdir. Belə ki, 2006-cı ilə nisbətən 2007-ci ildə Manatın İngilis funtuna NMM-i 4.2% ucuzlaşmışdır. 2008-2010-cu illərdə isə trend artan xətt əmələ gətirmişdir. 2008-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə manat İngilis funtuna nisbətdə 21.6% bahalaşmışdır. 2011-ci ilə nəzərən 2013-cü ildə isə manat 3% bahalaşmışdır. Qeyd edək ki, Manat 2007-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə İngilis funtu qarşısında 40% dəyər qazanmışdır. Bu isə yüksək göstəricidir.

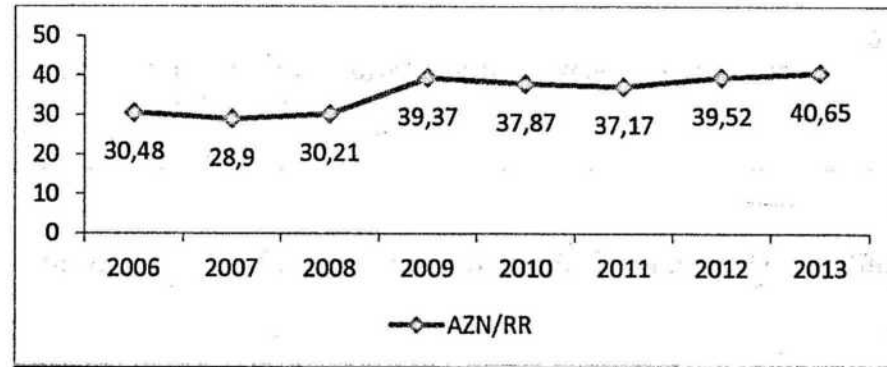
Qrafik 1.5. Manatın İsveç frankına (CHF) NMM-nin dinamikası

1.5 qrafikindən görüldüyü kimi Manat İsveç frankı qarşısında müəyyən illərdə dəyər qazandı, kimi müəyyən illərdə dəyərdən düşmüşdür. Bəlli olan odur ki, 2006-cı ilə nisbətən 2008-ci ildə Manatın dəyəri İsveç frankı qarşısında 5.9% ucuzlaşmışdır. 2009-cu ildə artım müşahidə olunsada 2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən 4% ucuzlaşma olmuşdur. Ümumiyyətlə nəzərdən keçirsək, 2006-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə Manat İsveç frankı qarşısında 15.7% ucuzlaşmışdır.

Sonda onu qeyd etməliyik, Azərbaycanın MDB ölkələri ilə böyük ticarət dövriyyəsi olduğundan Manatın Rusiya rubuluna NMM-i hesablanmasında vacibdir.

Qrafik 1.6. Manatın Rusiya Rubuluna (RR) NMM-nin dinamikası

Qrafikdəndə görüldüyü kimi, 2006-cı ilə nisbətən 2009-cu ildə mübadilə kursunda 29.1% artım olmuşdur. 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 1.8 % ucuzlaşma olsada sonrakı iki ildə yeni 2012-2013 cü illərdə müvafiq olaraq Azərbaycan Manatı Rusiya Rubulu qarşısında müvafiq olaraq 6.3 və 9.3% dəyər qazanmışdır.

Yuxarıda araşdırdığımız 5 xarici valyuta dünya maliyyə bazarlarında əsas valyutalar hesab olunur. İxrac-idxal əməliyyatlarında əsas valyuta hesab edilən bu pul vasitələrinin manat qarşısında davamlılığı müxtəlif illərdə fərqli olmuşdur. Ümumi götürsək Manat 2006-2013-cü illərdə USD, Avro və GBP qarşısında dəyər qazandı, halda Yapon yeni və İsveç frankı qarşısında dəyərdən düşmüşdür. Həmçinin onuda qeyd etməliyik ki, müvafiq dövrdə Manat Rusiya Rubulu qarşısında dəyər qazanmışdır.

1. Qeyd edək ki, manatın ayrı-ayrı ölkələrin valyutalarına NMM-i daha çox, məsələn, ixracdan əldə edilən valyutaları AZN-ə mübadilə etdikdə gəlirlərin səviyyəsinə təsir edir. Bu göstərici ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdə inflyasiyanın səviyyəsini nəzərə almır. Buna görə də əmtələrin dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin necə dəyişdiyini müəyyən etmək üçün real mübadilə məzənnəsindən istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov V.A, İsmayılov Ş.O. "Manatın bahalaşması və iqtisadi inkişaf; "Holland xəstəliyi"nin məzmunu və əlamətlərinin tədqiqi". Bakı; Səda 2005.
2. Кассель Г. Инфляция и валютный курс, М; Эльф -- пресс, 1995.
3. Lucio Sarno, Mark P. Taylor, Jeffery A. Frankel. The economics of exchange rates. Cambridge University Press – 2003.
4. Michael R. Darby, James R. Lothian. Movements in Purchasing Power Parity: University of Chicago Press, 1983.
5. International Financial Statistics, www.imf.org, 2013.
6. The Economist, www.economist.com.
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. www.nba.az.
8. Dövlət Statistika Komitəsi. www.dsk.com.

ПОНЯТИЕ ВАЛЮТЫ. КУРС НОМИНАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ. НОМИНАЛЬНО ОБМЕННЫЙ КУРС АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МАНАТА С ОСНОВНЫМИ ВАЛЮТАМИ МИРА в 2006-2013 ГОДАХ

М.Т. Сафаров

В этой статье, автор дал краткосрочную информацию о концепции валюты и концепции номинального обменного курса Азербайджанского маната, который был интерпретирован с основных мировых валют в годы 2006-2013.

THE CONCEPT OF CURRENCY: NOMINAL EXCHANGE RATE. AZERBAIJAN'S MANAT NOMINAL EXCHANGE RATE WITH THE MAJOR WORLD CURRENCIES BETWEEN

2006 TO 2013

M.T. Safarov

In this article, the author gave a short information about the concept and the concept of currency nominal exchange rate and Azerbaijani manat was interpreted with the major world currencies between 2006 to 2013.

Hörmətli oxucular!

N.A.Paşayevanın redaksiyası altında yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 3 cildli ingilis-azərbaycan-rus dillərində aviasiya terminlərinin lüğəti nəşr olunmağa hazırlanır.

Lüğət tərcüməçilər, mühəndis-texniki işçilər və aviasiya institutlarının müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km

Milli Aviasiya Akademiyası.

Tel: 497-26-00, əlavə 21-85.

E-mail hasanov@naa.edu.az

AZƏRBAYCANDA MÜLKİ AVIASIYANIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

S.H. Pürhani, R.R. Sultanova

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Mülki Aviasiya sisteminin inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilmiş, hava Limanlarının tikilməsi və yenidən qurulması əsasında Beynəlxalq tələblərə cavab verməsi məsələləri tədqiq edilmiş, daxili investisiya hesabına görülən işlər araşdırılmış və mülki aviasiyanın qarşısında duran məsələlərə baxılmışdır.

Açar sözlər- Mülki aviasiya, hava limanı, təyyarə, uçuş enmə zolağı, investisiya.

Dövlət müstəqilliyini 22 il əvvəl bərpa edən Azərbaycan Respublikasının aviasiya tarixi ötən əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ölkəmizdə ilk təyyarə uçuşları 1910-cu ildə Bakıda reallaşmışdır. Rus aviatoru Utoçkin "Farman" tipli aeroplanla Balaxanı "şossesinde" 4 gün ardıcıl uçuş həyata keçirmişdir. Bu hadisədən sonra Azərbaycanda təyyarə uçuşlarının sayı sürətlə artmağa başlamış, Bakıda və Yevlaxda aerodromlar tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Adları aviasiya tarixinə düşmüş ilk azərbaycanlı aviatorların fəaliyyəti isə 1915-1920-ci illərə təsadüf edir. Onlardan Fransada aviamühəndis təhsili alan, 1916-cı ildə Beynəlxalq Aviasiya Federasiyası tərəfindən pilot-aviator diplomuna layiq görülən Əli bəy Verdiyevin, ilk hərbi təyyarəçi - Birinci Dünya Müharibəsində qərb cəbhəsində rus aviasiyası tərkibində hərbi əməliyyatlarda iştirak edərək "İlya Muromets 16" tipli bombardmançı təyyarə ilə düşməyə qənim kəsilən Fərrux ağa Qayıbovun və digərlərinin adlarını qürurla çəkə bilərik.

Sonrakı illərdə (1918), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də aviasiyanın inkişafı ön planda olmuşdur. General Səməd bəy Mehmandarovun başçılıq etdiyi Hərbi Nazirlik aviasiya sahəsində milli kadrların hazırlanmasını mühüm vəzifələrdən biri hesab edirdi. 1919-cu ildə Gürcüstan ilə bağlanan hərbi əməkdaşlıq müqaviləsinə əsasən bir qrup əsgər və zabitimiz təcrübə keçmək üçün bu ölkəyə ezam olunmuşdu. Onlardan 9-u hərbi təyyarəçi peşəsi üzrə ixtisaslaşmışdı. Vurğulamaq lazımdır ki, o zaman Rusiyanın "Cənub plasdarmı" sayılan Gürcüstan Zaqafqaziyada hərbi qurumların, o cümlədən aviasiya sahəsində təlim-təhsil mərkəzinə çevrilmişdi. Görülən bu və digər tədbirlər sayəsində Azərbaycanın aviasiya tarixində uzaq məsafəyə ilk uçuş 1919-cu ildə həyata keçirilmişdi. Bakı aerodromundan səmaya qalxan "Farman-30" tipli təyyarə Xəzər dənizi üzərindən uçaraq, Türkmənistanın Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı), şəhərində uğurla yerə enmişdi. Ölkənin müdafiə qüdrətini artırmaq üçün aviasiyamı, xüsusən hərbi aviasiyamı inkişaf etdirməyi daim diqqətdə saxlayan Xalq Cümhuriyyətinin 1919-cu ildə orduda hərbi aviadəstənin yaradılması barədə imzaladığı qərar da həmin dövrün uğurlarındandır. Ancaq təəssüf ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli aviasiya siyasəti bir çox cəhətdən yarımçıq qaldı. Bunun əsas səbəbi 1920-ci ilin əvvəllərindən başlayan hərbi-siyasi münaqişələr, cümhuriyyətin süqutu ilə nəticələnən aprel hadisələri oldu...

Azərbaycan mülki aviasiyası 1920-ci ilin aprelindən sonra SSRİ aviasiyasının tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan aviasiyası bir sıra məhdudiyyətlərlə qarşılaşsa da, müəyyən irəliləyişlərə də nail olmuş, nəticə etibarilə inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, 1921-ci ildə Azərbaycanda ilk poçt-yük təyyarəsi havaya qalxmış, 1923-cü ildə "Yunkers" tipli təyyarə ilə Bakı-Tbilisi-Bakı marşrutu üzrə ilk sərnişin daşınması həyata keçirilmiş, 1928-ci ildə isə SSRİ məkanında ikinci beynəlxalq reys olan Xarkov-Bakı-Pəhləvi (İran) hava xətti açılmışdır. 1933-cü il iyunun 25-də ilk dəfə Qafqaz dağları üzərindən keçməklə Bakıdan Moskvaya uçuş həyata keçirilmişdir. 1937-ci ildə isə Bakı-Moskva-Bakı müntəzəm hava reysi açılmışdır. Həmin reyslə hər gün 15 sərnişin daşınırdı ki, bu da o vaxt üçün böyük nailiyyət sayılırdı.

Çox keçmədən - 1938-ci il iyunun 2-də Mülki Hava Donanması Baş İdarəsinin əmri ilə Mülki Hava Donanmasının Azərbaycan aviasiya dəstəsi yaradılmış və Bakı hava limanı müstəqil

təsərrüfat vahidinə çevrilmişdir. Bu da uçuşların müntəzəmliyinin, təhlükəsizliyinin və qənaətcilliyinin artırılmasına imkan verirdi.

Aviasiyamızın sonrakı dövrü isə Böyük Vətən Müharibəsi illərinə təsadüf edir. İstər ön cəbhədə döyüşən, istərsə də arxa cəbhədə çalışan azərbaycanlıların cərgəsində hərbi təyyarəçilərimiz, aviatorlarımız, hərbi və mülki aviasiya sənayesində çalışan mütəxəssislərimiz də vardı. Müharibə illərində Bakının Keşlə qəsəbəsində iki aviazavod fəaliyyət göstərirdi ki, fasiləsiz işləyən bu müəssisələrdə "UTİ-4" və "YAK-3" tipli təyyarələr, habelə hidrotəyyarələr üçün xizəklər istehsal olunurdu. Eyni zamanda əfsanəvi "Katyuşa"nın raket-mərmiləri də Bakıda hazırlanırdı.

Böyük Vətən Müharibəsindən sonra bütün ölkədə, o cümlədən respublikamızda hava nəqliyyatının dirçəliş dövrü başlandı. Ümumiyyətlə, ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycan mülki aviasiyasında sürətli texniki keçidlə bağlı problemlər kifayət qədər müsbət həll olunmağa başladı.

Aviasiyamızın qazandığı ən böyük uğurlar isə ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərə təsadüf edir. O, deyirdi "Hava Limanı Azərbaycanın qapısıdır. Onu gərək elə göstərək ki, Azərbaycana layiq olsun". Ötən əsrin 70-ci illərində respublikanın 11 rayonunda yeni hava limanları tikilmiş və ya yenidən qurulmuşdur. Naxçıvanda, Beyləqanda, Zaqatalada "Yak-40" reaktiv təyyarələri üçün süni örtüklü qalxma-enmə zolaqları istismara verilmiş, Bakı və Gəncə hava limanları müasir naviqasiya vasitələri ilə təchiz edilmişdir. Bu da uçuşların təhlükəsizliyinin və müntəzəmliyinin artırılmasına şərait yaradırdı. Məhz həmin illərdə respublikanın hava traslarına yeni "Tu-134", "Yak-40" reaktiv laynerləri çıxmışdı.

Ölkəmizdə hər bir sahə inkişaf etdiyi kimi, Azərbaycanda nəqliyyat sektoruna da böyük diqqət göstərilir. Bu sektorda inkişaf göz qabağındadır. Son illər ərzində ölkəmizdə bir neçə beynəlxalq aeroport tikilmişdir - Naxçıvanda, Gəncədə, Lənkəranda, Zaqatalada, Qəbələdə beynəlxalq aeroportlar fəaliyyətə başlayır. Bu aeroportlar istənilən hava gəmilərini qəbul etməyə qadirdir. Aeroportlar bütün beynəlxalq standartlara cavab verir.

Ölkəmizin beynəlxalq aeroportları - həm Gəncə, həm Naxçıvan, həm Lənkəran aeroportları beynəlxalq uçuşları da təşkil edir ki, bu da beynəlxalq sərnişin və yük daşımalara şərait yaradır. vətəndaşların rahatlığını təmin edir, başqa ölkələrə rahat gətmələri üçün şərait yaradır. Bu infrastruktur artıq Azərbaycanda yaradılıbdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi kompleks tədbirlərin nəticəsi olaraq bölgələrin xarici iqtisadi əlaqələrdə, eləcə də beynəlxalq daşımalarda iştirakının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Məsələn, Naxçıvan, Lənkəran, Gəncə, Zaqatala və Qəbələdə müasir aeroportların tikilib istifadəyə verilməsi respublikanın bütün bölgələrinin proporsional inkişafı ilə yanaşı, həmin regionların xarici tərəfdaşlarla iqtisadi "ünsiyyətini" təmin edir. Azərbaycan Prezidenti tərəfindən düzgün yönəldilmiş bu iqtisadi siyasət bölgələrin sosial mənzərəsini, əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına da müsbət impuls verdiyini göstərir. Bu baxımdan Gəncə hava limanının yaranma tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, ilk dəfə 1948-ci ildə Gəncə aeroportunun tikintisinə başlanmışdır və 1951-ci ildə isə istifadəyə verilmiş. Bu aeroport süni örtüklü uçuş-enmə zolaqları ilə təchiz olunmuşdu və Yak-40 reaktiv təyyarələrini qəbul etmək imkanına malik idi. Gəncə hava limanı uzun müddət hərbi aerodrom kimi istifadə olunurdu. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 oktyabr 1996-cı il tarixli 159s sayılı sərəncamı ilə Gəncə hava limanına beynəlxalq status verildi. Aeroportun ümumi sahəsi 15 min kvadrat metrəndən çoxdur. Beynəlxalq mülki Aviasiya Təşkilatının tələblərinə cavab verən yeni 3 mərtəbəli aerovağzal binası saatda 300 sərnişinə xidmət görür. Bu aerovağzal kompleksi yeni texnoloji avadanlıqlarla, aviabiletlərin qeydiyyatı, gömrük və sərhəd xidməti nəzarət postları ilə təmin edilib. Uzunluğu 3300 metr olan yeni uçuş-enmə zolağı ağır tipli təyyarələri qəbul etməyə imkan verir. Buradan həm də Avropa və Asiyaya uçuşları həyata keçirən Azərbaycanın və xarici dövlətlərin aviaşirkətlərinin təyyarələri üçün tranzit ehtiyat hava limanı kimi də istifadə edilir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici aviaşirkətlərə Gəncə hava limanından müxtəlif reyslər təklif olunacaqdır. Hava limanında 200 daimi işçi çalışır. Yenidənqurma zamanı aeroportda iki min kvadrat metr olan yük terminalı, sahəsi 100 min kvadrat metr olan yeni asfalt-beton örtüklü perron, 80 min kvadrat metr sahədə yönəldici yol, aeroportun perimetri boyu 20 kilometr mühafizə hasarı, nəzarət-buraxılış məntəqələri, transformator stansiyası, yanacaq doldurma məntəqəsi,

yanğınsöndürmə binası və başqa mühüm strateji obyektlər inşa olunmuşdur. Aerodrom ərazisində 400 min kvadratmetr sahəyə asfalt-beton döşənmişdir. Aeroваğzaldan Gəncə – Qazax magistralına qədər uzunluğu 3 kilometr, sahəsi isə 55 min kvadratmetr asfalt-beton yolun tikintisi tamamlanmışdır.

Qəbələ aeroportunun da öz funksiyaları vardır. Bu aeroportun tikilməsinin məqsədi bölgəyə, Qəbələyə və ətraf bölgələrə turistlərin axınını gücləndirməkdir və təmin etməkdir. Nəzərə alsaq ki, Qəbələdə çox müasir və gözəl turizm infrastrukturu yaradılmışdır və bu proses davam etdirilir, başqa şəhərlərdən Qəbələyə birbaşa təyyarə uçuşları təşkil ediləcəkdir.

Bir vaxtlar magistral yollardan kənarında qalmış, bəzən unudulmuş Qəbələyə indi ən ağır "Boeing", "Airbus" tipli təyyarələr enəcəkdir. Yeni hava limanı təkcə Qəbələnin deyil, bütün regionun turizm potensialından səmərəli istifadəyə, iqtisadiyyatın sürətli inkişafına imkan yaradacaq, əhalinin paytaxta və xarici ölkələrə gediş-gəlişini asanlaşdıracaqdır. Müasir standartlara cavab verən aeroваğzal binası saatda yüzlərlə sənişinə xidmət göstərə biləcəkdir. Yeni hava limanı ölkəmizin bu dilbər guşəsini yaxından tanımaq, onun tarixini, mədəniyyətini öyrənmək, burada biznes əlaqələri yaratmaq istəyən xarici turistlərə, mədəniyyət və incəsənət ustalarına, iş adamlarına çox böyük töhfə olacaqdır. Uçuşların idarə olunması üçün quraşdırılan avadanlıq dünya standartlarına cavab verir. Aeroportun uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3,6 min metr, eni isə 60 metrdir. Yöndəyici yolun sahəsi 26 min kvadratmetrdir. Aeroport çəkisi 400 tona qədər olan təyyarələri qəbul etmək imkanına malikdir. Perronun sahəsi 100 min kvadratmetrdir. Burada, həmçinin təyyarələrin saxlanması üçün 10 meydança yaradılmışdır ki, bunun da dördü xüsusilə ağır çəkili təyyarələr üçündür. İlk mərhələdə aeroportda 200 nəfər işlə təmin olunacaqdır. Aeroportun ərazisində geniş yaşıllaşdırılma işləri də aparılmışdır.

Qəbələ Hava Limanının 2011-ci ildə tikintisinə başlanmış və 17 noyabr 2011-ci ildən isə əhalinin xidmətinə verilmişdir. Burada məlumat bürosu, gözləmə zalı, internet otağı vardır. Aeroportda aviasiya təhlükəsizliyi, sərhad və gömrük xidmətlərinin əməkdaşlarının rahat işləmələri üçün hərtərəfli şərait yaradılmışdır. Terminalda ən son təhlükəsizlik avadanlığı quraşdırılmışdır. Sənişin qeydiyyatının rahat və vaxtında aparılması üçün 6 məntəqə yaradılmışdır. VIP sənişin qeydiyyatı və salonu da ən son avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Aeroportun ikinci mərtəbəsində restoran fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hava Limanı şəhər mərkəzindən 4 kilometr məsafədə yerləşir və ölkənin blokadada olan bu regionunun yeganə hava qapısıdır. Naxçıvan Hava Limanı XX-əsrin 70-ci illərində tikilmiş və 3-cü dərəcəli təyyarələri (Yak-40, An-24 və s.) qəbul etmişdir. Əvvəllər buradan Bakı şəhərinə reyslər həyata keçirilirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan tərəfindən blokadaya alınması nəticəsində mülki aviasiya, bu bölgə ilə yeganə əlaqə vasitəsi olmuşdur. 1992-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri olan Heydər Əliyev Naxçıvan Hava Limanının uçuş enmə zolağının yenidən qurulması təşəbbüsünü irəli sürdü. Bu iş yerli mütəxəssislər cəlb olunmaqla qısa müddət ərzində həyata keçirildi. Uçuş-enmə zolağının uzadılması nəticəsində hava limanı Tu-134 tipli təyyarələri qəbul etmək imkanı əldə etdi. 2002 - 2004-cü illər ərzində yeni təyyarə vəğzalı tikildi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 aprel 2004-cü il tarixli 65s sayılı sərəncamı ilə Naxçıvan Hava Limanına beynəlxalq status verildi.

Lənkəran Hava Limanı Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşir. Lənkəran Hava Limanının yenidən qurulmasına 2005-ci ildə başlanmış və 2008-ci ildə isə yenidənqurma işləri başa çatdırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 iyul 2009-cu il tarixli 161s sayılı sərəncamı ilə Lənkəran Hava Limanına beynəlxalq status verildi.

Zaqatala Hava Limanı Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəyində yerləşir. Təyyarə vəğzalı kompleksinin və uçuş enmə zolağının yenidən qurulması 2008-ci ildə başa çatmışdır. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 iyul 2009-cu il tarixli 158s sayılı sərəncamı ilə Zaqatala Hava limanına beynəlxalq status verildi.

Göstərilən yenidən qurma və tikinti işləri daxili investisiyalar hesabına həyata keçirilmişdir. 2005-2011-ci illər ərzində Gəncə, Qəbələ, Zaqatala, Lənkəran hava limanlarının yenidən qurulmasına və tikintisinə 138.200 min manat vəsait xərclənmişdir (cədvəl.1)

Gəncə, Qəbələ, Zaqatala, Lənkəran hava limanlarının tikintisi və yenidən qurulmasına ayrılmış vəsait

Mənbə: www.stat.gov.az.

Sıra №	Təşkilatın və obyektin adları	Ayrılan vəsaitin miqdarı (min manatla)						Qeyd
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	
1	Gəncə beynəlxalq aeroportunun yenidən qurulması	50.000						
2	Qəbələ hava limanının tikintisi						80.000	
3	Zaqatala hava limanının yenidən qurulması			10.000	17.800			27.800
4	Lənkəran hava limanının yenidən qurulması			15.000	10.400			25.400
	Cəmi:	50.000		25.000				80.000
								138.200

Şərqlə qərbin qovuşduğu coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikasının geopolitik inkişafının yeni dövrünü yaşayır. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il oktyabrın 9-da Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı İCAO-nun (International civil aviation organization); 2002-ci ilin noyabr ayından isə Avropa Mülki Aviasiya Konfransı ECAQ-ın (European civil aviation conference) üzvüdür. Hazırda 29 dövlətlə hava əlaqəsi haqqında hökumətlərarası razılaşma imzalanıb, 22 dövlətlə isə razılaşma ekspertlər səviyyəsindədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının son on ildəki dinamik inkişafı, ölkəmizin Qafqaz regionunun lider dövlətinə, böyük bir siyasi-iqtisadi coğrafiyada əsas söz və şəriksiz nüfuz sahibinə çevrilməsi nəqliyyat infrastrukturunun da diversifikasiyası və inkişafını şərtləndirmişdir. Aviasiya bütün dünyada nəqliyyatın elitə və yüksək texnologiyalara əsaslanan segmenti kimi tanınmaqdadır. O güc, qüvvət və nüfuz deməkdir. Azərbaycan bu gün regionun aparıcı ölkəsidir. Bu həqiqəti ən müxtəlif beynəlxalq sorğu mərkəzləri, sosial-iqtisadi təhlillə məşğul olan mərkəzlər də təsdiq edirlər. Sevindirici haldır ki, həmin birincilik statusunu respublikanın mülki aviasiya təsərrüfatı da qoruyub saxlayır. Sənişin daşınması baxımından hələlik tranzit ölkə səviyyəsinə çatmasaq da, Bakı yük daşınmasında prioritetlərini qoruyub saxlayır. Mülki aviasiya üçün əsas göstəricilərdən olan sənişin daşınması 1991-ci illə müqayisədə 35 dəfə, sənişin dövriyyəsi isə 33 dəfə artmışdır. Analoji dövrdə yükdaşıma sahəsində artım 57 dəfəni keçmişdir. Mövcud olduğu illər ərzində qazandığı zəngin təcrübə və peşəkarlıq səviyyəsi Azərbaycan mülki aviasiyasını daxili və xarici aviadaşımaların həyata keçirilməsində etibarlı tərəfdaş kimi tanıtmışdır. Diqqətəlayiq haldır ki, vaxtilə Azərbaycana ilk xarici sərmayələr də məhz spesifik fəaliyyət sahəsi olan aviasiya vasitəsilə gətirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası mülki aviasiyasının gələcək inkişaf konsepsiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının inkişaf proqramının tələbləri əsasında işlənib və 24 iyun 1997-ci ildə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan mülki aviasiyasının Ali inkişaf planı bu konsepsiya ilə müəyyən olunmuşdur. Ali inkişaf planına müvafiq olaraq aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- beynəlxalq konvensiyanın müddəalarını və İCAO-nun tələblərini nəzərə alan yeni aviasiya qanunvericiliyinin – Aviasiya haqqında qanunun işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi;
- uçuş-enmə zolağının radio-ışığı avadanlıqları ilə təmin edilməsi və beynəlxalq tələblər səviyyəsinə çatdırılması;
- dövlət aviashirkətinin hava gəmiləri parkının modernləşdirilməsi, aviashirkətlərin səmərəliliyinin və rəqabətə davamlılığının artırılması;
- mülki aviasiyaya xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- mülki aviasiya subyektlərinin yüksək ixtisaslı milli aviator kadrlara olan tələbatlarının ödənilməsi;

Ali inkişaf planına uyğun olaraq hər bir Hava limanının qarşısında duran əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nəqliyyat prosesinin yerüstü texnikasına texniki xidmətin təşkilində elmin, texnikanın və qabaqcıl təcrübənin yeni nailiyyətlərindən istifadə edilməsinin həyata keçirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında mülki aviasiyanın digər subyektlərlə iqtisadi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;

-hava limanı işçilərinin texniki hazırlığının, təkmilləşdirilməsinin və ixtisaslarının artırılmasının beynəlxalq tələblərə uyğun təşkil edilməsi;

-hava limanının inkişafının perspektiv və illik proqnozunun, məqsədli və elmi-texniki və sosial-iqtisadi proqramların işlənilib hazırlanması;

-mülki aviasiya sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrdə qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

"Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti gələcək inkişaf konsepsiyasının tələblərini uğurla həyata keçirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ş. Axundov, Azərbaycanda Aviasiyanın tarixi. Bakı-2012.
2. Ş. Axundov, F. Hüseynova. Səma cəsurları sevir. "Azərbaycan hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti Kataloq Bakı-2010.
3. Gəncə hava limanına beynəlxalq status verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin - Sərəncam № 159s 2 oktyabr 1996-cı il.
4. Lənkəran hava limanına beynəlxalq status verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin - Sərəncam № 159s 7 iyul 2009-cu il.
5. Zaqatala hava limanına beynəlxalq status verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin - Sərəncam № 161s 7 iyul 2009-cu il.
6. www.stat.gov.az.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

С.Г. Пурхани, Р.Р. Султанова

В статье рассматриваются этапы развития системы Гражданской Авиации Азербайджанской Республики, а также строительство и реконструкция аэропортов и их соответствие международным стандартам. Также исследовались задачи, выполненные за счет внутренней инвестиции, и рассматривались предстоящие вопросы в Гражданской Авиации.

Ключевые слова: Гражданская авиация, аэропорт, самолет, ВПП, инвестиция.

THE DEVELOPMENT STAGES AND PERSPECTIVES OF CIVIL AVIATION IN AZERBAIJAN

S.H. Purhani, R.R. Sultanova

The development stages of Civil Aviation in Azerbaijan Republic, and also construction and reconstruction of airports and their compliance with International Standards have been discussed in this article. The tasks which were carried out at the expense of internal investment have been investigated and the forthcoming problems before Civil Aviation have been reflected in the article.

Keywords: Civil aviation, Airport, Aircraft, Runway, investment

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2000-ci il CƏZALARIN İCRASI MƏCƏLLƏSİNİN QƏBULU CƏZA-İCRA SİYASƏTİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏDİR

A.E. Qasimov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının 2000-ci ilinin yeni islah-əmək məcəlləsi ilə 1970-ci ilin əmək-islah məcəlləsi ilə arasında müqayisəli təhlili aparılır. Qeyd olunur ki, yeni islah-əmək məcəlləsinin qəbul olunması cinayət icra siyasətində yeni mərhələdir. Belə ki, onda, cəza çəkmə müəssisələrində insanların hüquq və azadlıqlarına zəmanət verilməsinə xüsusi diqqət göstərilir.

Açar sözlər: cəza-icra siyasəti, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə;

1970-ci ilin İslah Əmək Məcəlləsindən köklü surətdə fərqlənən və mahiyyəti etibar ilə tamamilə yeni olan Cəzaların İcrası Məcəlləsinin layihəsi Məhkəmə Qərarlarının İcrası Baş İdarəsinin (hazırkı İcra Baş İdarəsi) mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış və hüquqi qiymət verilməsi üçün 6 noyabr 1999-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına göndərilmişdir.

Qanun layihəsi hazırlanarkən, Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası, respublikamızın tərəfdar çıxdığı insan hüquqlarının müdafiəsinə, məhkumlarla rəftara həsr olunmuş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Avropa Şurasının beynəlxalq hüquqi aktları, habelə keçmiş SSRİ-yə daxil olmuş müttəfiq respublikalarda (Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldova və s.) müvafiq sahənin fəaliyyətini tənzimləyən yeni məcəllələr və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin rəhbərliyinə daxil olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyasında Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyətinin iştirakı ilə hazırlanmış və 1996-cı ilin noyabr ayının 2-də bu qurumun 8-ci plenar iclasında qəbul olunmuş Cinayət İcrası Məcəlləsinin modeli nəzərə alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 14 iyul 2000-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimlənmə məsələləri haqqında" Qanun qəbul etmiş, 25 avqust 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimlənmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu və həmin Qanunla təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə" Fərman imzalamışdır.

Qəbul olunan yeni Cəzaların İcrası Məcəlləsi 1970-ci ildə qəbul edilmiş İslah-Əmək Məcəlləsindən köklü surətdə fərqlənir. Cəzaların İcrası Məcəlləsində cəzaçəkmənin daha da humanistləşdirilməsi istiqamətində xeyli yeniliklər mövcuddur. Məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində cəzaçəkməli olan məhkumların dairəsi xeyli genişlənmişdir. Ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə beş ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər cəzalarını məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində çəkməlidirlər. Qüvvədə olan Cəzaların İcrası Məcəlləsində azadlıqdan məhrum edilmə cəzasına alternativ cəzaların tətbiqinə daha geniş yer verilmiş, bu istiqamətdə, yəni cəzaların humanistləşdirilməsi istiqamətində çoxsaylı normalar qəbul edilmişdir. Yeni qanunvericilikdə ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkumların dairəsi xeyli genişlənmişdir. Cəzaların İcrası Məcəlləsi qəsdən törədilmiş böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır və ağır cinayətlərə görə ilk dəfə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər üçün, habelə ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər üçün ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkilməsini müəyyən etmişdir.

Yeni cinayət qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi ilə hakimlər tərəfindən azadlıqdan məhrumetmə cəzasına alternativ cəzaların daha geniş şəkildə tətbiq edilməsinə imkan yaranır. Hakim məhkum olunan şəxsin şəxsiyyətini, əməllərinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini, azadlıqdan məhrum edilmədən islah olunmaq imkanlarını və eləcə də cinayət törədilməsinin səbəb və şəraitini nəzərə alaraq alternativ cəzanın müxtəlif formalarından istifadə edə bilər.

Cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin əsasları da xeyli dəyişilmişdir. Yeni qanunvericiliyə görə məhkəmə islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən şəxslərin islah olunmaq üçün cəzanı tam çəkməsinə lüzum olmadığı qənaətinə gələrsə, onu şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edə bilər.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinə görə şəxsiyyət əleyhinə ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə beş ildən çox müddətə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş qadınlar istisna olmaqla, məhkəmə məhkum edilmiş hamilə qadınlar və ya səkkiz yaşına qədər uşağı olan qadınlar tərəfindən cəzanın çəkilməsini uşaq səkkiz yaşına çatana qədər təxirə sala bilər.

Yeni qanunvericiliklə qadınların törətdikləri cinayətin ağırlıq dərəcəsi asılı olmayaraq həbsxana rejimində cəza çəkməsinə yol verilmir. Açıq tipli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkumların cəza çəkdiyi müddət ərzində qiyabi olaraq ali təhsil almalarını mümkün hesab edir. Müxtəlif növlü cəzaçəkmə müəssisələrində ərzaq məhsulları və ən zəruri mallar əldə etmək üçün ayda xərcləyəcəyi pulun miqdarı, il ərzində alacağı qısa müddətli və uzunmüddətli görüşlərin sayı, il ərzində ala biləcəyi bağlama, sovqat və ya banderolun miqdarı, telefon danışıqlarının sayı xeyli artırılmışdır.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin ayrı-ayrı bölmə və fəsiləri elmi müəssisə və təşkilatlar, ayrı-ayrı alimlər tərəfindən təhlil edilərək öyrənilmiş, bununla bağlı onlarla elmi məqalələr, dərslilər və dərslər vəsaitləri yazılmışdır. Bütün bunlar isə bütövlükdə cəza-icra hüququ sahəsində elmi dünyagörüşün inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Məhz bu cür yanaşma nəticəsində cəza-icra qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün Prezident fərmanları verilmiş, qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər edilmiş, normativ-hüquqi baza genişləndirilərək yeni normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Yeni Cəzaların İcrası Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar məhkumun vaxtından əvvəl şərti azad edilməsi, cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz olunması, xəstəliyə görə cəzadan azad olunması və s. məsələlərin həllində müvafiq dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, qeyd olunan hallarda əvvəllər icra hakimiyyəti orqanları yanında mövcud olan müşahidə komissiyalarının ləğvi ilə əlaqədar artıq onların razılığı tələb olunmayacaq. Bu da öz növbəsində lüzumsuz razılaşdırmalar prosesinə son qoymaq üçün əlverişli imkan yaradacaqdır. İkincisi, cəzaçəkmə müəssisələrində cəzaçəkən şəxslərin vaxtından əvvəl azad edilməsi, cəzalarının daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi və ya onların cəzaçəkmə növünün dəyişdirilməsi məsələsinə məhkəmə tərəfindən bu orqanların vəzifələri yenidən işlənilib hazırlanmış və dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, bu orqanlar məhkəmələr tərəfindən təyin edilən cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak edirlər. Artıq "Prokurorluq haqqında" Qanunun tələbinə görə prokurorluq orqanları cəzaların, o cümlədən azadlıq-dan məhrum etmə cəzasının icrası zamanı yalnız cinayət işləri üzrə aparılan təhqiqat və əməliyyat axtarış fəaliyyətində qanunların icrasına nəzarət edəcəklər. Cəzaçəkmə müəssisələrində cəzaların icrasına nəzarət vəzifəsini Avropa Şurasının tövsiyələri və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2000-ci il tarixli Fərmanına əsasən Ədliyyə Nazirliyi nəzdində cəzaçəkmə yerlərinə nəzarət müfəttişliyi həyata keçirir.

Mövcud qanunvericiliyin tələbinə əsasən bu qurum mütəmadi olaraq cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətini yoxlayır, bu müəssisələrin vəzifəli şəxslərdən və əməkdaşlarından olan şikayətlərə baxır, cəzaçəkmə müəssisələrində insan hüquq və azadlıqlarının təminatında yol verilən qüsurlar və nöqsanları araşdıraraq vaxtaşırı Respublika Ədliyyə Nazirliyi qarşısında hesabat verir.

25 avqust 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci il tarixdən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin tətbiqindən keçən bu müddət ərzində cəza-icra qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi, onun qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyalara daha da uyğunlaşdırılması üçün xeyli işlər görülmüş, yeni qanunlar qəbul edilmiş, digər normativ hüquqi sənədlər imzalanmışdır. Eyni zamanda Penitensiar Xidməti fəaliyyətinin yeni qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən onlarla normativ hüquqi sənədlər hazırlanaraq təsdiq edilmişdir.

Cəzaların İcrası Məcəlləsi qəbul edildikdən bir neçə il sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən penitensiar xidmətin ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətini tənzimləyən

xeyli sayda normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bunlara misal olaraq AR Nazirlər Kabinetinin 06 sentyabr 2000-ci il tarixli 162 sayılı "Məhkəmə Qərarlarının İcrası Baş İdarəsinin Təlim Tədris Mərkəzi haqqında" Qərarını, "Himayəçilik Şurası haqqında" 15 yanvar 2001-ci il tarixli 16 nömrəli Qərarını, "Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin ərzaq, geyim, ayaqqabı ilə təmin olunması, onlara gediş haqqının ödənilməsi, həmçinin birdəfəlik pul müavinətinin verilməsi qaydasının təsdiq edilməsi haqqında" 05 aprel 2001-ci il tarixli 76 sayılı Qərarını, "Məhkumların əmək haqlarının ödənilməsi qaydaları haqqında" 15 sentyabr 2001-ci il tarixli 149 sayılı qərarını, "Məhkumlar üçün yemək və maddi məişət normaları haqqında" 25 sentyabr 2001-ci il tarixli 154 sayılı Qərarını və eləcə də illər üzrə 2010-cu ilə qədər olan aşağıdakı qərarları göstərmək olar:

1) "Zabit heyətinə mənsub şəxslərə, praporşiklərə, miçmanlara, müddətindən artıq xidmətdə qalan hərbi qulluqçulara, daxili işlər, ədliyyə, feldyeger rəhbərliyi orqanlarının rəis və sırası heyətinə mənsub şəxslərə və onların ailələrinə pensiya və müavinət təyin edilib verilməsi, bunun üçün müddət xidmət vaxtının hesablanması qaydası haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 23-noyabr tarixli 631 nömrəli qərarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə AR Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2005-ci il tarixli 23 №-li Qərarını;

2) "Ədliyyə orqanları işçilərinin geyim formalarının verilmə qaydaları, normaları və istifadə müddətlərinin təsdiq edilməsi haqqında" AR Nazirlər Kabinetinin 20 iyun 2005-ci il tarixli 109 №-li Qərarını;

3) "Ədliyyə orqanları işçisinin və onun ailə üzvlərinin yeni qulluq keçmə yerinə köçməsi pulunun və birdəfəlik kompensasiyanın ödənilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi və ədliyyə orqanlarının işçiləri üçün elmi dərəcəyə görə əlavələrin müəyyən edilməsi haqqında" AR Nazirlər Kabinetinin 6 fevral 2007-ci il tarixli 23 №-li Qərarını;

4) "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin manevr fondu yaşayış sahəsi ilə təmin olunma qaydası və həmin manevr fondu yaşayış sahələrində yaşamaq müddətinin artırılmasının müstəsna hallarının təsdiq edilməsi haqqında" AR Nazirlər Kabinetinin 18 aprel 2008-ci il tarixli 91 №-li Qərarını;

5) "Ədliyyə orqanları işçilərinin qulluq illərinin hesablanması və bununla əlaqədar onlara əlavə haqqın verilməsi" Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin 29 may 2008-ci il tarixli 109 №-li Qərarını;

6) "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiya mərkəzlərinin yaradılması haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə AR Nazirlər Kabinetinin 13 iyun 2008-ci il tarixli 138 №-li Qərarını və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / h.e.d., prof. F.Y. Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2013.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası: 2 cildə, I cild / h.e.d., prof. C.H. Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2003.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası: 2 cildə, II cild / h.e.d., prof. C.H. Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2003.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2009-2013-cü illər üçün Dövlət Proqramı" // Xalq qəzeti, Bakı, 2009, 10 fevral.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin Mühafizə alayının bayrağı haqqında" 21 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanı // Xalq qəzeti, Bakı, 2008, 22 noyabr.
9. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları Məcmuəsi (1961-1983). Bakı: Azərneşr, 1985.
10. Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Azərneşr, 1988.

**ПРИНЯТИЕ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОДЕКСА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 2000 Г. КАК НОВЫЙ ЭТАП В
УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ**

А.Э. Гасымов

В статье анализируются преимущества нового уголовно-исполнительного Кодекса Азербайджанской Республики 2000 г. по сравнению с исправительно-трудовым Кодексом 1970 г. Отмечается, что принятие нового кодекса является новым этапом в уголовно-исполнительной политике, так как в нем особое внимание уделяется гарантиям прав и свобод человека в учреждениях, исполняющих наказания.

Ключевые слова: уголовно-исполнительная политика, условно-досрочное освобождение от наказания.

**ACCEPTANCE OF CRIMINAL EXECUTIVE CODE OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC OF
2000 AS A NEW STAGE IN CRIMINAL-EXECUTIVE POLICY**

A.E. Gasimov

In article, under analysis is the advantage of the new Criminal-Executive Code of the Azerbaijan Republic of 2000 in comparison with the corrective-labor Code of 1970. It is noticed, that acceptance of the new code is a new stage in the criminal-executive policy as it pays special attention to the guarantees of the rights and freedom of the person in places of confinement.

Уважаемые читатели!

Готовится к изданию новый переработанный и дополненный англо-азербайджанско-русский словарь авиационных терминов в 3-х томах под ред. Н.А. Пашаевой.

Словарь предназначен для переводчиков, инженерно-технических работников, пилотов, бортпроводников, студентов, аспирантов, преподавателей авиационных ВУЗов.

По вопросам приобретения просим обращаться по адресу:

АЗ. 1045, г. Баку, Бина 25-ый км
Национальная Академия Авиации

Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.

E-mail hasanov@naa.edu.az

**AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ MADDİ SÜBUTLARDAN İSTİFADƏ TARİXİ
(qədim və orta əsrlər dövrü)**

S.Y. Qasimov, E.R. Quliyev

Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti

Məhkəmə prosesində sübutlar, onların növləri və qiymətləndirilməsi məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsi nümunələrinə hələ qədim dövrün hüquq sistemlərində rast gəlinir. Həmin dövrdə (e.ə. III-dən eramızın I minilliyinədək) formalaşan dövlət aparatının tərkib hissəsi qismində məhkəmə orqanları xüsusi yer tutur və dövlət hakimiyyətinin cəmiyyət qarşısında yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri kimi ədalət mühakiməsini həyata keçirirdi. Qədim quldar dövlətlərin başçıları, hökmdarlıqla yanaşı eyni zamanda ali hakim səlahiyyətlərini də həyata keçirirdilər. Onlar aşağı rütbəli məmur və əyanların baxdıqları işlər üzrə ali instansiya, dövlət və din əleyhinə yönələn cinayət işləri üzrə isə birinci instansiya qismində çıxış edirdilər.

Azərbaycan ərazisində islamqədərki dövrdə mövcud olmuş dövlətlərin məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatının əsas xüsusiyyətləri kimi məhkəmə orqanları sisteminin inzibati-maliyyə və hərbi idarəçilik sistemindən hələ tam ayrılmasını, kahinlərin də bəzən hakim statusunda çıxış etməsi, ümumiyyətlə, ədalət mühakiməsinə dair qaydaların hələ çox zəif inkişaf etməsini, cinayət işlərinə baxılması ilə bağlı mühakimə icraatı qaydalarının qəti olaraq digərlərindən fərqləndirilməməsi və sairəni göstərmək olar. Bütün bunlar da məhkəmələrdə istifadə edilən sübutlarla bağlı qaydalara da öz təsirini göstərirdi.

Sasanilər dövründə (III – VII əsrlər) *parejvan*-adlı məhkəmə müstəntiqi vəzifəsi mövcud olsa da, sübutların məhkəməyəqədər toplanılması və qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan ibtidai istintaq mərhələsi və ona uyğun qaydalar hələ ayrılmamışdı. Sübutları məhkəməyə əksər hallarda iştirak edən tərəflərin özləri bilavasitə, yəni ittihamçı, müttəhim, habelə onların nümayəndələri təqdim edə bilirdilər.

Sübutların növləri məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu barədə məlumata artıq "Avesta"da rast gəlmək olar². Belə ki, həmin dövrdə sübutların müxtəlif növlərinin həqiqiliyinin yoxlanılmasına diqqət yetirilirdi. İki növ sübut ön plana çəkilirdi: şifahi və maddi sübutlar. Lakin o dövrün sübutlara dair tələbləri əsasən şifahi olanlara, yəni şahid ifadələrinə və müqəssirin təqsirini ifadə etməsinə yönəlirdi. Müttəhim məhkəmə qarşısında təqsirini etiraf etmədikdə, məhkəmə buna nail olmağa çalışırdı. Belə ki, cinayətin etiraf edilməsi təqsirin sübut edilməsinin mühüm halı hesab edilirdi. Lakin istənilən halda müqəssirin etirafından sonra məhkəmə bu etirafın həqiqiliyini yoxlamalı idi³.

Azərbaycanda islamqədərki dövrdə məhkəmə prosesinə dini norma və ayinlərin təsirinin böyüklüyünün mümunəsi kimi xüsusi sübut növü *ordalinin* (yəni müttəhimin təqsirsizliyini sübuta yetirmək üçün ona qarşı tətbiq edilən məhkəmə sınaqlarının) geniş tətbiq olunması misal ola bilər.

Qədim dövrdə məhkəmə tərəfindən bəzi cinayətlərlə bağlı işlərə baxılarkən, zərərçəkmiş vurulan fiziki xəsarətlərə cinayətin mühüm obyekt kimi xüsusi diqqət ayrılır və bu cür xəsarətlərin təhlili nəticəsində məhkəmə əməlin tövsüfünü həyata keçirirdi. Eyni zamanda təkcə fiziki xəsarətlər deyil, cinayətin törədilməsi zamanı istifadə edilən alətlər, onlardan istifadə xüsusiyyətləri də nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müttəhimin ifadələrinə bu cür münasibət erkən orta əsrlər dövründə də öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Qafqaz Albaniyasında hökmdar III Vaçaqanın (487 – 510 illər) dövründə xristianlıq ehkamlarının pozulması və ağır dini cinayətlərin törədilməsində ittiham edilən şəxslər (məsələn, barmaqkəsənlər təriqətinə mənsub olanlar, bütələrə sitayiş edənlər, cadüqərlər, kahinlər və s.) hökmdarın hüzuruna gətirilirdi. Burada

² Bax: İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi, Bakı, 2006, səh. 36.

³ İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi, Bakı, 2006, səh.30-31

onlar təqsirini etiraf edənədək müxtəlif işgəncələrə məruz qalırdılar, daha sonra isə edam olunurdular⁴.

Hökmdar məhkəməsində əsas sübut növü kimi etdiyi əməli etirafla yanaşı, şahid ifadələrindən də istifadə olunurdu. Göründüyü kimi, xristianlığın dövlət dini elan edilməsindən sonra da prosessual hüququn sübutlar sahəsindəki vəziyyəti demək olar ki, dəyişmədi. Başlıca dəyişiklik məsuliyyətə cəlb olunmaq üçün əsas rolunu oynayan əməllərin dairəsinin müəyyənəşdirilməsi idi. O dövrün əsas hüquq abidələrindən olan Aquen kanonlarında sübut növləri və onların qiymətləndirilməsi qaydaları təsbit olunmasa da, yeni dövlət dininə, kilsəyə və dövlət mənafehləri əleyhinə yönələn cinayət əməlləri əks olunmuşdur. Eyni vəziyyət həmin dövrdə Atropatənada da mövcud idi. "Avesta" qaydaları əsasında tərtib olunan müxtəlif hüquqi külliyyatlarda (məsələn, Sasasi Qanunnaməsində - "Matikana"da) cinayət və cəza, məhkəmə baxışına dair normalar göstərilərsə də, maddi sübutlarla bağlı dəqiq müddəalar yox idi. Lakin bu hüquqi abidələrin dövrümüzədək tam gəlib çıxması bu cür qaydaların orada təsbit olunduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

Orta əsr Azərbaycan hüquq tarixinin inkişafında dönüş mərhələsi VII – IX əsrlərdə ərəb istilaları nəticəsində ölkəmizin Xilafətin tərkibinə daxil olması və burada islam dininin geniş yayılması olmuşdur. Məlumdur ki, bu proses şəriətin, ilk növbədə də onun tərkibinə daxil olan islam hüququnun, hakim normativ sistemə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, sübutlar və digər hüquqi məsələlər də əsasən islam hüquq normaları çərçivəsində həll olunmalı idi. Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, VII–VIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın hüquq sistemində hökmran mövqə tutan islam hüququ öz dövrünün mükəmməl hüquq sistemi sayılırdı⁵. Burada hüququn müxtəlif sahələrinə həsr olunan müddəalar "Quran və Sünne normaları" əsasında işlənilib hazırlanmışdır. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan müddəaları da bunların sırasında qeyd etmək lazımdır.

İslam hüququnda maddi sübutlara münasibətə ümumiyyətlə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin bəzi xüsusiyyətləri böyük təsir göstərmişdir. İlk növbədə həmin xüsusiyyətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

1) islam prosessual hüququnda cinayət və mülki proseslər arasında fərq qoyulmurdu. Bu səbəbdən burada prosessual hüquq məsələlərini təhlil edən müsəlman hüquqşünas-alimləri tərəfindən ayrıca olaraq cinayət işləri və ya mülki işlərdə istifadə edilən sübutlar məsələsi də qoyulmurdu;

2) məhkəmə prosesi fasiləsizlik prinsipinə əsasən həyata keçirilir və burada kargüzarlıq-yazılı qeydiyyat aparılması da yox idi.

İslam prosessual hüququ aşağıdakı hüquq institutlarına bölünürdü: 1) iman; 2) vəd vermə və and içmə; 3) qazilik qaydaları; 4) şahidlik; 5) iddia və məhkəmə bəyanatları; 6) iddia və sübutlar⁶.

İslam hüququna görə sübutlar və sübutetmə məsələlərinə dair elmi ədəbiyyatda belə bir fikir irəli sürülür ki, islam hüququnun hökmran olduğu ilk illərdə əsas diqqət etirafa və şahid ifadələrinə verilirdi. Lakin məhkəmə prosesində sənədlər də mühüm rol oynayırdı. Bunlara isə əmlakın mülkiyyətçiyə məxsus olduğunu bildiren aktlar, yazılı müqavilələr və s. aid idi. Əsas sübut rolunda isə şahid ifadələri çıxış edirdi⁷. Bu səbəbdən şahidlərin şəxsiyyəti və onların ifadələrinin yoxlanılması qaydaları islam hüququnda da ətraflı olaraq tənzimlənirdi. İslam hüququna əsasən şahidlərin şəxsiyyətini yoxlayan xüsusi vəzifəli şəxslər (məzakki) olduğu halda, maddi sübutlarla bağlı bu cür funksiyaların yerinə yetirilib-yetirilməməsi təsdiqini tapmamışdır.

Bununla yanaşı, iman və and içmə institutlarının önə çəkilməsi islam prosessual hüququnda iddiaçının (ittihamçının) və cavabdehin (təqsirləndirilən şəxs) andlarında verdikləri ifadələrə də vacib yer ayrılmasını göstərir. Yuxarıda göstərilən siyahıda beşinci sırada yer almış sübutlar

⁴ Bax: Dəmirli M.Ə., Əsgərli Ə.R. Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ. Bakı, 1999, səh. 51-52.

⁵ Bax: Dəmirli M.Ə. Azərbaycan hüquq tarixi: tədris-metodik vəsait, Bakı, 1999, səh. 29-30.

⁶ Orta əsr müsəlman hüquqşünasları Rafiinin "Mühərrir" və Ərdəbilinin "Əl-ənvar li əməl ül-əbrar" əsərləri əsasında bu haqda məlumat aşağıdakı mənbədə verilmişdi: Cəlilov E.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi XIII – XIV yüzilliklər. Bakı, 1995, səh. 134.

⁷ Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право вопросы теории и практики, стр. 216.

anlayışı isə iş üçün əhəmiyyəti olan sənədləri, predmetləri, yəni maddi sübutları ehtiva edir. Onların sübut növü kimi qəbul edilməsi təkcə nəzəriyyəyə deyil, o dövrün məhkəmə təcrübəsinə də aiddir. İlk hakimlik funksiyalarını yerinə yetirən İslam Peyğəmbərinin səhabələri də cinayətin izlərini daşıyan əşyaların qiymətləndirilməsini həyata keçirmiş və onların, habelə digər sübutların əsasında hökm çıxarmışlar⁸.

Şahid ifadələrinə və ya ittihamçı, təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinə (iqrar, etiraflarına), andlarına böyük əhəmiyyət verilməsinə baxmayaraq, onların islam prosessual hüququnda maddi sübutlara nisbətən qeyd-şərtsiz üstünlüyə malik olmasını söyləmək olmaz. Birincisi ona görə ki, islam prosessual hüququnda "sübutların şahı" nəzəriyyəsi digər hüquqi sistemlərə nisbətən üstünlüyə malik olmamışdır. İkincisi, islam hüququ qaziyyə imkan vermişdir ki, özü müstəqil olaraq sübutların toplanmasını həyata keçirsin, yəni ittiham və ya müdafiə tərəfinin təqdim etdiyi şahidlər və maddi sübutlarla kifayətlənməsin və onların yoxlanılmasını həyata keçirsin.

Digər tərəfdən, şəriət məhkəmələrində işlərə baxılması qaydası, qazilərin tərəflərə münasibəti, o cümlədən də sübutlarla bağlı iş qaydası qazilərə verilmiş səlahiyyət həcmi ilə müəyyənəşirdi, yəni hər bir konkret qazi üçün fərqli ola bilərdi. Məsələn, islam dövlətinin hökmdarının fərmanına əsasən qaziyyə təkcə iddiaçı (ittihamçı) və ya cavabdeh (müttəhim) tərəfindən gətirilən şahidlərlə deyil, yalnız cavabdehin (müttəhimin) etirafları əsasında hökm çıxarmaq göstərişi verilə bilərdi⁹.

Şəriət məhkəmələrində işlərə (baxılması zamanı maddi sübutların öyrənilməsi həyata keçirilməyə də bilərdi. Məsələn, proses başlandıqdan sonra qazi cavabdehə müraciət edərək iddianı (ittihamı) qəbul edib-etmədiyini soruşardı. Əgər cavabdeh iddianı (ittihamı) qəbul edirdisə, işə baxılması dərhal dayandırılırdı və hökm çıxarıldı¹⁰. Digər hallarda isə qazi iddiaçı və cavabdehin sübutlarını təhlil etməklə hökm çıxarmalı idi.

Orta əsrlər dövründə (yəni Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olanadək) Azərbaycanda əksər cinayət və mülki işlərin baxılması şəriət məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilirdi. Şəriət məhkəmələri ilə yanaşı ali silkin bəzi nümayəndələri də məhkəmə-polis səlahiyyətlərinə malik idilər (məsələn, divanbəyi, xanlar, mahal naibləri, bəylər, ağalar və s.).

Orta əsrlər dövründə müsəlman Şərqi digər bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ticarət və sənətkarlığın inkişafı onların xüsusi normalar vasitəsilə tənzimlənməsini, bu normalara riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirən xüsusi orqanların və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini zəruri etmişdir. Bu cür fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri hazırlanmış və ya satışı üçün bazara çıxarılan malların tələb olunan standartlara cavab verdiyini, düzgün çəki və ölçü vasitələrindən istifadə edildiyini müəyyənəşdirmək, müvafiq qaydaları pozan şəxslərə qarşı cəza tədbirlərinin təyin edilməsindən ibarət idi. Təbii ki, göstərilən işlərə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən baxılması zamanı təqsirin olub olmadığını müəyyən edən əsas vasitə tələblərə cavab verməyən mal və ya saxtalaşdırılmış ölçü, çəki vahidi idi. Onlar bir növ maddi sübutlar kimi çıxış edirdi.

Ərəb Xilafəti dövründə və ondan sonra Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş feodal dövlətlərində bu məsələyə baxan əsas vəzifəli şəxs möhtəsib idi. Onun səlahiyyətlərinə dini və əxlaqi qaydaların pozulmasının qarşısının alınması ilə yanaşı, bazarlara və sənətkar məhəllələrinə nəzarətin həyata keçirilməsi aid idi. Bu cür nəzarətin müntəzəm və mütəşəkkil olması üçün möhtəsibin yanında ekspert funksiyalarını yerinə yetirən xüsusi məmurlar da fəaliyyət göstərirdi. Onlar çəkiddə, ölçüdə və keyfiyyətdə aldatmanın qarşısını almaq üçün yoxlama keçirə bilərdilər. Yoxlama nəticəsində pozuntu aşkar edilərsə, möhtəsib təqsirkar şəxslərə qarşı *təzir* kateqoriyasına aid edilən cəza təyin etmək səlahiyyətinə malik idi¹¹. Bir qayda olaraq təqsirkar qamçı ilə,

⁸ Bax: Hayreddin Karaman. Başlanğıcdan zamanımıza kadar islam hüquq tarixi, Kadıköy, "Nesil Yayınları" (nəşr ili məlum deyil), səh. 142.

⁹ Исмаилов Х. Дж. Организация и деятельность судебных органов в Азербайджане в XIX веке. Москва, 2003, стр. 9.

¹⁰ Исмаилов Х. Дж., Göstərilən əsəri, стр. 15.

¹¹ İslam hüququnda cinayət əməllərinə və onlara müqabil təyin edilən cəza tədbirlərinə dair qəbul edilmiş təsnifata uyğun olaraq *təzir* kateqoriyasına aid olan cinayətlər digərlərinə nisbətən daha az təhlükəli hesab olunurdu və onlara görə təyin edilən cəzaların növü və həcmi qazinin özü tərəfindən müəyyən edilirdi.

dəyənlə, yaxud rüsvayçı cəzalarla cəzalandırılırdı. Çünki yuxarıda göstərilən cinayət əməlləri (ölçüdə, çəkiddə aldatma və s.) islam hüququna görə təzir cinayətləri kateqoriyasına aid idi¹².

Möhtəsiblə yanaşı bu funksiyaların digər məmurlar tərəfindən icra edildiyini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, X–XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən rəis ür-rüəsani, rəisləri, həmin dövrdə, eləcə də sonrakı illərdə mövcud olmuş sənətkar sexlərində təşkil edilən məhkəmələrin üzvlərini göstərmək olar¹³. Bu subyektlər tərəfindən məhkəmə funksiyaları həyata keçirilərkən, müəyyən növ işlərə baxarkən əsas sübut növü kimi maddi sübutların çıxışı etdiyini böyük ehtimalla qeyd etmək olar. Təəssüf ki, orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə dair mənbələrdə göstərilən işlərin araşdırılması və ilk növbədə də maddi sübutların toplanması, qiymətləndirilməsi, hüquqi rejimin müəyyənləşdirilməsi qaydası haqqında müfəssəl məlumat verilmir. Məsələn, Qazan xanın verdiyi fərmanlara əsasən saxta pullardan istifadəyə, ölkə ərazisi üçün vahid qaydada müəyyən edilmiş həcm ölçülərini saxtalaşdırılmasına və dəyişdirilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

Qazan xanın fərmanlarına əsasən xüsusi ölçü vahidləri müəyyənləşdirildikdən sonra etibathı şəxslər, xüsusi vəzifəli şəxs – möhtəsib vasitəsilə qiylələri yoxlayır, saxtakarları cəzalandırmaq üçün qazilərin yanına göndərərək müvafiq cəzaya çatdırırdılar¹⁴. Həcm ölçülərini saxtalaşdıran və dəyişdirənlər əlləri kəsilməyə, uzunluq ölçülərini dəyişdirənlər isə edama məhkum olunurdular. Lakin təəssüf ki, Qazan xanın ədalət mühakiməsinə həsr olunmuş fərmanlarında şahid ifadələrinin alınması və qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilsə də, maddi sübutlar məsələsi kənarında qalır. XVI – XVIII əsrlərin hüququnda da qeyd edilən ənənə davam etmişdir. Hesab etmək olar ki, bəzi fərman və qanunnamələrdə də standartlara uyğun gəlməyən və keyfiyyətsiz məhsulun istehsal və satışına görə məsuliyyət müəyyən edilərkən, həmin normaların pozulmasına dair məhkəmə baxışı zamanı bu cür məhsulların maddi sübut kimi istifadə edilməsi həyata keçirilirdi. Ticarət qaydalarının pozulması ilə bağlı məsuliyyət Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın Qanunnaməsinin 9-cu bəndində də əks olunmuşdu¹⁵. Deməli, ticarət qaydalarının pozulması ilə bağlı işlərə yerli məhkəmələr və vəzifəli şəxslər baxarkən, əsas sübut növlərindən biri müvafiq məhsullar çıxış edə bilirdi. Lakin təəssüf ki, dövrümüzədək gəlib çıxmış həmin hüquq abidələrində bu cür sübutlardan istifadə etmənin prosessual qaydaları tənzimlənməmişdir. Mövzu ətrafında aparılmış tədqiqat onu göstərir ki, hətta tarixin ən qədim dövrlərində belə cinayət (mülki işlər üzrə icraat zamanı da) mühakimə icraatı zamanı sübutlardan, o cümlədən maddi sübutlardan səmərəli istifadə işin açılmasında əvəzsiz rola malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il. Bakı., 2001.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, "Qanun", 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, "Qanun", 2000.
4. Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının 06 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu.
5. Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu.
6. Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu.
7. Mövsümov C. H. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Bakı., 1977.
8. Mövsümov C. H. Sovet cinayət prosesi. Bakı., "Maarif", 1989.
9. Cəfərquliyev M.Ə. Cinayət Prosesi (ümumi hissə), 1 cild, Bakı., "Qanun", 2001.
10. Cəfərquliyev M.Ə. Cinayət Prosesi (xüsusi hissə), 2-ci cild, Bakı., "Qanun", 2001.
11. Ягубов Р.Х. Уголовный процесс, М., «Зерцало», 2000.

¹² Bax: Dəmirli M.Ə., Ələsgərli Ə.R. Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ. Bakı, 1999, səh. 116.

¹³ Bax: İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2006, səh. 32.

¹⁴ Cəlilov E.M., Göstərilən əsəri, səh. 35.

¹⁵ Yəni orada, səh. 293.

12. Cəlilov E.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi XIII – XIV yüzilliklər). Bakı, 1995, səh. 134.
13. Dəmirli M.Ə., Ələsgərli Ə.R. Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ. Bakı, 1999, səh. 116.
14. Orta əsr müsəlman hüquqşünasları Rafiinin "Mühərrir" və Ərdəbilinin "Əl-ənvar li əməl ül-əbrar" əsərləri əsasında bu haqda məlumat aşağıdakı mənbədə verilmişdi: Cəlilov E.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi XIII – XIV yüzilliklər). Bakı, 1995, səh.134.
15. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2006, səh.36.
16. Уголовный процесс под ред. Гуценко К.Ф., М., 2000.
17. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РСФСР, М., 2000.
18. Воспитательная роль социалистического правосудия под ред. Бойкова А.Д., М., 1982.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЕЩЕСТВЕННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

(древний и средневековые периоды)
С.Я. Гасымов, Э.Р. Гулиев

Статья посвящена важности вещественных доказательств по уголовным делам, их месту и роли, а также значимости обеспечения хранения и правильного решения вещественных доказательств, приобретенных при осмотре.

Автор уделил особое внимание истории использования вещественных доказательств по гражданским и уголовным делам на территории Азербайджана. В статье также представлены характеристики сбора доказательств. При анализе были использованы исторические материалы.

USE THE PHYSICAL EVIDENCE IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN (ancient and medieval periods)

S.Y. Qasimov, E.R. Quliev

Article is devoted to the importance of physical evidence in criminal cases, their place and role, and the importance of evidence storage, acquired during the inspection.

Author pays particular attention to the history of the use of evidence in civil and criminal cases in the territory of Azerbaijan. The article also shows the characteristics of gathering evidence. There are historical materials in the article.

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!

Обращайтесь в нашу редакцию

Наш адрес:

АЗ.1045, г.Баку, Бина 25 км

Национальная Академия Авиации

Тел: 497-26-00, доп.21-85

E-mail hasanov@naa.edu.az

YERLİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏSƏLƏLƏRİN KONSTITUSION-HÜQUQİ ANLAYIŞI

R.R. İbrahimov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında DİA-nın dissertantı

Məqalədə yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin yaradılması prinsipləri, rolu, yerli özünüidarənin hüquqi, iqtisadi və maliyyə əsasları geniş əks etdirilmişdir.

Məqalədə o da xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bələdiyyə qanunlarının səlahiyyətlərinə aid edilən yerli əhəmiyyətli məsələlər yerli özünüidarə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən hökmən həll edilməli və yerli büdcənin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməlidir.

Açar sözlər: Konstitusiya; qanunvericilik; bələdiyyələrin statusu; yerli əhəmiyyətli məsələlər; yerli özünüidarə.

Yerli əhəmiyyətli məsələlərin anlayışının yerli özünüidarəetmə ilə bağlılığını ümummilliyet lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə elmi rəhbərliyi altında yaradılmış müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Yerli özünüidarəetmə" adlanan dördüncü bölməsində təsbit edilmiş normaların təhlili əsasında müəyyən etmək mümkündür. Əsas Qanunun 142-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin bələdiyyələr vasitəsilə həyata keçirilməsini və 144-cü maddəsində isə bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin ümumi siyahısını müəyyən edən normalar təsbit edilmişdir. Qeyd edək ki, bu normaların təhlilindən bələdiyyə mülkiyyətinin idarə olunması, yerli büdcənin təşkili, təsdiqi və icrası, yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi Konstitusiyaya ilə yerli əhəmiyyətli məsələlər kimi tövsif edilməsi haqqında ümumi nəticə çıxarmaq mümkündür.

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun (2 iyul 1999-cu il) 1-ci maddəsində verilmiş tərifə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə vətəndaşların fəaliyyətinin təşkilinin elə bir qeyri-dövlət sistemidir ki, bu sistem qanun çərçivəsində onlar yerli əhəmiyyətli müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnu həyata keçirmək imkanı verir. Konstitusiyanın yerli özünüidarəetməyə dair müddəasını konkretləşdirərək "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanun yerli özünüidarənin mahiyyətə yerli əhəmiyyətli məsələlərin əhali tərəfindən həll edilməsindən ibarət olmasını təsdiq edir (4, s.496-499).

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin başlıca hüquqi bazası rolunu oynayan "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanun yerli əhəmiyyətli məsələləri bələdiyyə əhalisinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilən məsələlər kimi müəyyən edir. Göründüyü kimi qanunda verilən bu tərifdə yerli əhəmiyyətli məsələlərin Konstitusiyaya və qanunlarla yalnız müəyyənləşdirildiyi qeyd olunur və eyni zamanda da bu məsələlərin həllinin hansı subyektin səlahiyyətinə aidiyyətliyi müəyyən edilməmişdir. Həmin subyektin isə yaşayış məntəqəsinin əhalisindən və yerli əhəmiyyətli məsələləri bilavasitə həll etmək səlahiyyətləri verilən yerli özünüidarə orqanları olmasını nəzərə alsaq, yerli əhəmiyyətli məsələlərin "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində təsbit edilmiş tərifini aşağıdakı məzmununda yenidən formulə etmək məqsədəuyğundur:

"Yerli əhəmiyyətli məsələlər-bələdiyyə əhalisinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilən, yerli özünüidarə orqanları və ya əhali tərəfindən müstəqil şəkildə həyata keçirilən məsələlərdir."

Yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin yaradılması prinsiplərini, rolunu, yerli özünüidarənin hüquqi, iqtisadi və maliyyə əsaslarını, onun həyata keçirilməsi üçün dövlət təminatlarını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirən "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu hüquqi tənzimləmənin məqsədinə müvafiq olaraq yerli əhəmiyyətli məsələlərin bütöv siyahısını təsbit etmir. Bununla əlaqədar olaraq prof. İ.O.Quliyev hesab edir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər yerli özünüidarəetmə haqqında qəbul olunmuş qanunlarda yerli əhəmiyyətli məsələlərin siyahısının göstərilməməsi və o cümlədən, yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən həll edilən məsələlərin yerli əhəmiyyət kəsb edən məsələlər hesab olunması əlamətlərinin

müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlı qanunvericiliklə mövcud olan boşluq aradan qaldırılmalıdır (3, s.107).

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun normalarına uyğun olaraq bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələləri şərti olaraq aşağıdakı ardıcılıqla qruplaşdırmaq mümkündür:

I qrup: dövlətin həyata keçirdiyi sosial inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf mərhələləri.

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanununun 4-cü maddəsi bu qrup üzrə bələdiyyələrin səlahiyyətləri çərçivəsində həll edilən və ümumi sayı 35-dən az olmayan yerli əhəmiyyətli məsələlərin siyahısını təsbit edir.

II qrup: dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli iqtisadi inkişaf məsələləri.

Qanunun 5-ci maddəsi yerli əhəmiyyətli məsələlərin ikinci qrupuna bələdiyyələrin iqtisadi fəaliyyətinin təşkili, bələdiyyə torpaqlarından, habelə bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilmiş aqrar, sənaye, rabitə, nəqliyyat və digər təyinatlı dövlət əmlakdan istifadə ilə bağlı məsələləri aid edir.

III qrup: dövlətin həyata keçirdiyi ekoloji proqramlarda nəzərdə tutulmayan və onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli ekoloji təmizlik məsələləri.

Qanunun 6-cı maddəsinə uyğun olaraq yerli əhəmiyyətli məsələlərin bu qrupuna yerli şəraitdə mövcud olan ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, bələdiyyə ərazisinin yaşıllaşdırılması və abadlaşdırılması, məişət tullantılarının toplanması və emalı, suyun, havanın, torpağın hər cür çirklənmədən qorunması, qonşu bələdiyyələrlə birgə ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi daxil edilə bilər.

IV qrup: bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən verilən səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan yerli əhəmiyyətli məsələlər.

Qanunvericiliklə bu səlahiyyətlərin fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət elan edildikdə, yaxud ictimai əsəşin mühafizəsinin gücləndirilməsi zərurəti yarandıqda və bir sıra digər hallarda həyata keçirilməsi istisna edilmir.

V qrup: bələdiyyələrin maliyyə fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı yerli əhəmiyyətli məsələlər.

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu bələdiyyələrin yerli büdcələri formalaşdırmaq, təsdiq və icra etmək, onların icrasına nəzarəti həyata keçirmək, yerli vergiləri və ödənişləri müəyyən etmək, habelə məqsədli büdcədən kənar fondlar yaratmaq və bələdiyyələrin kredit münasibətlərində iştirakını təmin etmək kimi yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək hüquqlarını təsbit edir.

VI qrup: bələdiyyələrin işinin təşkili ilə bağlı yerli əhəmiyyətli məsələlər.

Qanunvericilik yerli əhəmiyyətli məsələlərin bu qrupuna bələdiyyələrin iclaslarının keçirilməsi, nizamnamənin qəbul edilməsi, bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi, bələdiyyə orqanlarının yaradılması və onların vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərinin və məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, yerli özünüidarənin həyata keçirilməsində əhalinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmayan formalarda iştirakının təmin edilməsi kimi məsələləri daxil edir.

Yerli əhəmiyyətli məsələlərin siyahısının müəyyən edilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 7-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə aid edilmişdir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, Əsas Qanunun yerli özünüidarəyə dair normalarını konkretləşdirən "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2 iyul 1999-cu il) yerli əhəmiyyətli məsələlərin bütöv siyahısı təsbit edilməmişdir. Əslində belə bir siyahı qanun əsasında müəyyən etmədən yerli əhəmiyyətli məsələlərin sistemli həllinə nail olmaq mümkün deyildir. Hesab edirik ki, bələdiyyə qurumlarının hər bir növü üçün yerli əhəmiyyətli məsələlərin ayrıca siyahısı müəyyən edilməlidir. Şəhər, qəsəbə və kənd bələdiyyələrinin səlahiyyətlərinə aid edilən yerli əhəmiyyətli məsələlərin siyahılarının "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanunun ayrı-ayrı maddələrində təsbit edilməsinin zəruriliyi etiraf edilməlidir (5, s.180-185). Paytaxt və respublika tabeli şəhər bələdiyyələrinin

hüquqi statusu, onların səlahiyyətlərinə aid edilən yerli əhəmiyyətli məsələlərin siyahısı qüvvədə olan qanunla təsbit edilməlidir.

Ümumiyyətlə göstərilən bələdiyyə qurumları üzrə yerli əhəmiyyətli məsələlərin siyahılarının tərkib elementləri eyni olmalıdır. Lakin, bununla bərabər, həmin siyahıların bələdiyyə qurumlarının statusu, ərazilərinin ölçüləri və torpaq quruluşu, sosial inkişaf səviyyəsi habelə nəqliyyat, kommunal infrastrukturalarının mövcudluğu və digər amillərdən asılı olaraq fərqli olması istisna edilməməlidir (8, s.26).

Bələdiyyə qanunlarının səlahiyyətlərinə aid edilən yerli əhəmiyyətli məsələlər yerli özünüidarə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən hökmən həll edilməli və yerli büdcənin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməlidir. Bələdiyyə qurumları göstərilən məsələlərin həllindən imtina edə bilməz və bu səbəbdən həmin məsələləri özlərinin nizamnamələrinin mətninə daxil etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanunu ilə bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələlərin konstitusion-hüquqi mahiyyətini tədqiqi bələdiyyələr, bələdiyyə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən həll edilməsi zəruri olan məsələləri aşağıdakı kimi təsnif etməyə imkan verir:

1) yerli büdcənin formalaşması, təsdiqi, icrası və onun icrasına nəzarət; yerli vergilərin və ödənişlərin təyin edilməsi, dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi; bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak üzərində sahiblik, ondan istifadə edilməsi və ona sərəncam verilməsi;

2) yerli əhaliyə vətəndaşların həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi (mənzil-kommunal, tikinti, rabitə, ictimai işə, ticarət, məişət xidməti və s. məsələlər) ilə əlaqədar müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi;

3) təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, istirahət və idman məsələləri;

4) ərazinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması, qəbiristanların qorunması, ətraf mühitin qorunması;

5) yerli əhəmiyyətli yolların tikilməsi və saxlanması;

6) yerli əhəmiyyətli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi;

7) qanunla müəyyən edilən digər yerli əhəmiyyətli məsələlər.

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 42-ci maddəsinə uyğun olaraq bələdiyyələr tərəfindən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər bələdiyyələrin, bələdiyyə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərinə aid edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsinin II hissəsində göstərilmişdir ki, bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər. Bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən zəruri maliyyə vəsaiti də ayrılmalıdır. Belə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə müvafiq olaraq qanunvericilik və icra hakimiyyətləri nəzarət edirlər. Bələdiyyələrə ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin verilməsinə dair normalar Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə təsbit edilməlidir. Dövlət yerli özünüidarə orqanlarına əlavə səlahiyyətləri verərkən yerli özünüidarəetməni əhaliyə ən yaxın hakimiyyət səviyyəsi kimi qiymətləndirir. Məs, müddəə əsas götürülməklə dövlət hakimiyyəti orqanlarına nisbətən bələdiyyələr tərəfindən daha böyük səmərəliliklə həyata keçirilə bilən səlahiyyətlər yerli özünüidarə orqanlarına verilə bilər. Ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin bələdiyyələrinə verilməsi dövlət hakimiyyətinin funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesini demokratikləşdirir, vətəndaşların təşəbbüskarlığını genişləndirir, ictimai nəzarəti gücləndirir. Ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətləri yerli özünüidarə orqanlarına ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı problemlərin həll edilməsi məqsədilə verilə bilər (7, s.284-286).

Bələdiyyələr tərəfindən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

1) vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı sahəsində: müvafiq hadisələrin və hərəkətlərin nəticəsində vətəndaşların əmələ gələn, dəyişən, yaxud xitam edilən hüquq və vəzifələrinin təsdiq edilməsi və möhkəmləndirilməsi, şəxsi və əmlak hüquqlarının mühafizəsi ilə əlaqədar məsələlər;

2) inzibati münasibətlər sahəsində: yerlərdə qanunçuluğun qorunması, cinayətkarlıqla və digər hüquqpozmaları ilə mübarizə funksiyalarının həyata keçirilməsi, təhsilin, səhiyyənin, iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və sair məsələlər;

3) dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində: mübarizə, təbii fəlakət və sair təhlükəli hadisələrlə əlaqədar olaraq bələdiyyələrin üzərinə ölkənin müdafiəsi sahəsində əlavə öhdəliklər qoyulması, əhali üçün bəzi məhdudiyətin müəyyən edilməsi (məsələn, komendant saatının tətbiq edilməsi, müəyyən əraziyə gəliş-gedişin qadağan edilməsi), sərhədyanı ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili və digər məsələlər;

4) mənzil münasibətləri sahəsində: ərazidə mənzil fondunun idarə edilməsi, yaşayış evlərinin qanunsuz müdaxilələrdən qorunması, kommunal xidmətlərin təşkili ilə bağlı məsələlər və s.

"Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü ("Bələdiyyələrin hüquqi şəxs yaratmaq hüququ") və 36-cı ("Bələdiyyələrin digər hüquqi və fiziki şəxslərlə münasibətləri") maddələrinə əsasən qanunla yerli əhəmiyyətli məsələlərə aid edilməyən bəzi məsələlərin bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə aidliyi etiraf etmək zəruridir. Məsələn, yaşayış məntəqəsinin müzeyinin yaradılması, bələdiyyə arxivinin təşkili, notariat əməliyyatın yerinə yetirilməsi, vətəndaşların şəxsi və əmlak mənafələrinin hüquqi müdafiəsi (qəyyumluq və himayə funksiyalarının həyata keçirilməsi) və sair bu kimi məsələlər hüquqi statusundan asılı olaraq ayrı-ayrı bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə aid edilə bilər.

Nəhayət, yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətləri çərçivəsində həll edilən məsələlərin sırasına bələdiyyə orqanlarının yaradılması, onların işinin təşkili, bələdiyyə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi, itirilməsi və səlahiyyətlərinə xitam verilməsi, habelə bələdiyyə qulluğunun təşkili məsələlərini daxil etmək mümkündür.

Yerli əhəmiyyətli məsələlərin konstitusion-hüquqi anlayışının tədqiqini aşağıdakı müddəalarla ümumiləşdirmək məqsədə uyğundur:

birincisi, yerli əhəmiyyətli məsələlərin bütöv siyahısının və yerli özünüidarə orqanları tərəfindən həll edilən məsələlərin yerli əhəmiyyət kəsb edən məsələlər hesab olunması əlamətlərinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və qanunlarında müəyyənləşdirilməməsi ilə əlaqədar olaraq qanunvericilikdə mövcud olan boşluğun aradan qaldırılması zəruridir.

İkincisi, yerli əhəmiyyətli məsələlərin qüvvədə olan qanunvericilik normalarına əsasən yuxarıda təklif edilmiş təsnifatı modellərinin nəzərə alınması Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin səlahiyyətləri çərçivəsində həll edilməsi zəruri olan yerli əhəmiyyətli məsələlərin bütöv siyahısının əsaslandırılmasında mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2012.
2. "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il)- Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi əsasları. Bakı, Naksuana, 2005, s.58-75.
3. Quliyev İ.O. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin nəzəri və hüquqi əsasları. Bakı, "Adiloğlu", 2006.
4. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011.
5. Игнатюк Н.А., Замотаев А.А., Павлушкин А.В., Муниципальное право: учебник. М., ЗАО Юстицинформ, 2004.
6. Кутафин О.Е., Фадеев В.И. Муниципальное право Российской Федерации: учебник. М., Проспект, 2009.
7. Шугрина Е.С. Муниципальное право. М., Дело, 2000.
8. Правовые основы муниципального менеджмента (И.В. Бельх). М., МФПА, 2011.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЕ ПОНЯТИЕ ВОПРОСОВ МЕСТНОГО ЗНАЧЕНИЯ

R.R. İbrahimov

В представленной статье рассматриваются нормы Конституции Азербайджанской Республики и Закона Азербайджанской Республики "О статусе муниципалитетов" (от 2 июля 1999 года), регулирующие вопросы местного значения, исследуется правовое понятие местных вопросов, и выявляются некоторые проблемы по их решению.

Во-первых, в статье подчеркивается необходимость обоснования полного перечня вопросов местного значения в рамках конституционного права Азербайджанской Республики и закрепление соответствующих норм Законом "О статусе муниципалитетов".

Во-вторых, в статье дана дифференцированная классификация как общих вопросов, относимых к полномочиям муниципалитетов, так и вопросов местного значения. По мнению автора, моделирование перечня вопросов, осуществляемых органами местного самоуправления, будет способствовать разграничению и закреплению в законодательстве полного перечня вопросов местного значения по городским, поселковым и сельским муниципальным образованиям.

Ключевые слова: Конституция; законодательство; статус муниципалитетов; вопросы местного значения; местное самоуправление.

CONSTITUTIONAL-LEGAL CONCEPT OF LOCAL ISSUES

R.R. İbrahimov

In the present article deals with the norms of the Constitution and the Law of Azerbaijan Republic "On the status of municipalities" (July 2, 1999), regulating the issues of local importance, explores the legal concept of local issues and identify some of the problems to solve them.

First, the article emphasizes the need to study the full list of questions appreciable values in the framework of the constitutional rights of the Azerbaijan Republic and the implementation of relevant norms of the Law "On the status of municipalities".

Secondly, the paper presents a differentiated classification as general issues that are attributable to the authority of municipalities and local issues. According to the author, the list of issues modeling undertaken by local governments will serve to distinguish and legislating a complete list of local issues on city, town and rural municipalities.

Keywords: Constitution; legislation; status of municipalities; issues of local importance; local self-government.

Внимание!

По вопросам подписки или приобретения отдельных номеров журнала «Elmi Məcmuələr» обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес:

АЗ.1045, г.Баку, Бина 25 км
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп.21-85
E-mail hasanov@naa.edu.az

YAŞLILARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİNƏ YÖNƏLƏN SOSIAL SİYASƏTLƏR. ALMANİYA, İTALİYA, İSVEÇ, İNGİLTƏRƏ KİMİ RİFAH DÖVLƏTLƏRİN TİMSALINDA

A. N. İbrahimova

Bakı Dövlət Universiteti

Bu məqalədə yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdən bəhs edilir. Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin nə mənaya gəldiyi və bu siyasətlərə ehtiyac duyulmasının səbəbləri araşdırılmış, daha sonra yaşlı təbəqəyə yönələn sosial siyasətlərin tətbiqindən bəhs edilmişdir. Sonda isə, yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər İsveç, Almaniya, İngiltərə və İtaliya kimi fərqli rifah dövlətlərinin təmsalində nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: yaşlılıq, sosial siyasət, İsveç, Almaniya, İngiltərə, İtaliya

Giriş

Yaşlılara tətbiq olunan və ya tətbiq olunması nəzərdə tutulan siyasətlər sosial siyasət sahəsində ən vacib mövzulardan biridir. Dünya miqyasında gözlə görülən bir şəkildə yaşlıların sayındakı artım, yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərə daha çox əhəmiyyət verilməsinə səbəb olmuşdur. "Yaşlılıq" deyə bilinən dövr, insanlar üçün qaçılmaz bir dövr deməkdir. Bu dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərlə qarşılınması mütləqdir. Bu mənada yaşlılıq dövründə şəxs fiziki zəiflikdən başlayan və digər müxtəlif zəifliklərə doğru uzanan bir gücdən düşmə ilə qarşı-qarşıya qalmaqdadır. Bu baxımdan yaşlılar qida qəbulu, əsas ehtiyaclarını ödəyə bilmə məs: bazarlıq edə bilmə, insanlarla əlaqə qura bilmə, küçəyə çıxma bilmə, hərəkət edə bilmək kimi ən sadə ehtiyaclarını ödəyə bilməyəcək vəziyyətə gəlməkdədirlər. Bax bu məqamlarda yaşlıların dəstəklənməsi gündəmə gəlməkdədir. Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər qulluq xidmətləri, sosial xidmətlər, sosial yardımlar və müxtəlif pensiya sistemləri yolu ilə inkişaf etdirilməkdə və tətbiq olunmaqdadır.

Bu məqalədə, yaşlılara tətbiq olunan sosial yardımlar diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin nə mənaya gəldiyi, bu siyasətlərə nə üçün ehtiyac duyulduğu və hansı siyasətlərin vacib olduğu araşdırılmışdır. Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər İsveç, Almaniya, İngiltərə və İtaliya kimi rifah dövlətlərin təmsalında nəzərdən keçirilmişdir.

Yaşlılıq anlayışı

Yaşlılıq insan həyatının qaçılmaz dövrünün son mərhələsi və geri dönməz dayanacağıdır. Yaşlılıq insandan-insana dəyişə bilən bir anlayışdır. Hər bir insanın fərqli bir bioloji keçmişi, iş təcrübəsi və fərqli bir həyat tərzisi olduğu danılmaz bir reallıqdır. Yaşlılıq zamanı cəmiyyət vacib bir rol oynamağa başlayır. Yaşlılıq "acizlik" müddəti kimi də ifadə edilməkdədir. Bəhs edilən fərqliliklərə əsaslanan yaşlanma meyarını müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı üçün xronoloji olaraq müəyyən edilmiş yaş dövrü müəyyənləşdirilir. "Xronoloji yaş" insanın doğum tarixi ilə başlayan bir dövrü əhatə etməkdədir. "Xronoloji yaş" insanların fərqləndirilməsində istifadə edilən vasitə və göstərici mövqeyindədir. Ancaq xronoloji yaş ilə yaşlanmanın göstəriciləri tam mənası ilə ortaya qoyulmadığı üçün bu əhalinin bəlli bir hissəsinin yanlış təsnifləndirilməsinə səbəb olur.

Bu yanlış təsnifləndirmənin səbəbi yaşlılıq ilə bağlı faktlarda müxtəlif amillərin dövrüyyəyə girməsidir. Bu amil yaşlılığın funksional tərəfinə işarə etməkdədir. Belə ki, funksional mənada yaşlılıq fiziki güc, hərəkətilik, dayanıqlılıq, koordinasiya və zehni potensial kimi xüsusiyyətləri ilə insanların yaş kateqoriyalarına ayrılmasıdır. [1, s.240]

Yaşlılıq anlayışının "xronoloji yaş" kateqoriyasının digər bir mənası "65 yaş" həddi ilə izah olunur. 65 yaş həddi ümumiyyətlə fərdlərin pensiyaya çıxması ilə bəzi şəxslərin sosial müdafiəsi və tibbi xidmətlərə xüsusi olaraq ehtiyac duyulmasına işarə edən bir dövrün başlanğıcı olaraq qəbul edilməkdədir. Digər bir tərəfdən sosial müdafiədən istifadə edə bilmək üçün hüquqi tənzimləmələrin əsas qəbul edildiyi xronoloji yaş həddi ilə yaşlılıq sığortasından faydalanmaq üçün nəzərdə tutulan xronoloji yaş həddləri arasında ölkələr baxımından bəzi fərqliliklər mövcuddur. Buna baxmayaraq yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdə 65 yaş həddi beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş və çox tətbiq olunan meyar kimi çıxış edir. [1, s.238]

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin inkişaf etdirilməsinin təməlinə demoqrafik səbəblər, iqtisadi faktorlar sosial səbəblər olaraq isə ailə daxilindəki dəyişikliklər dayanır.

Demoqrafik səbəblər

Demoqrafik dəyişikliklər yaşlılara təsir göstərən əsas faktor kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə 1-ci və 2-ci Dünya müharibəsində istər Avropa və istərsə də dünyanın digər bölgələrində yüz minlərlə gənc və yetkin yaş qrupları həlak oldu ki, bu vəziyyət də əhalinin tərkibində baş verən dəyişikliklərin yaranmasına və əhalinin 65 yaşdan yuxarı hissəsinin artmasına səbəb oldu.

Əhali sürətli bir şəkildə yaşlanmaqdadır. Əhalinin sürətli bir şəkildə yaşlanması dedikdə əhali arasında yaşlı təbəqələrin sürətlə artması başa düşülür. Həqiqətən də Avropa birliyinin 25 ölkəsində əhali arasında yaşlıların (65 yaş və ondan yuxarı) nisbəti 1960-cı ildə 10% olduğu halda, 2000-ci ildə 15.7%-ə artmış, 2050-ci ilin proqnozu isə 29.9% olaraq müəyyənlanmışdır. [2, s.412]

Demoqrafik dəyişikliyin digər bir səbəbi, BMT-nin də 2005-ci ildə bildirmiş olduğu demoqrafik dəyişiklik faktorlarından olan texnoloji inkişafdır. Xüsusilə də II Dünya müharibəsindən sonra sürətlə artan texnoloji yeniliklər və kəşflər həyat şəraitinin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Daha da vacibi "səhiyyə xidmətlərindən" bundan əvvəlki dövrlərə nisbətən daha çox istifadə olunmasıdır. Tibdəki bu inkişafı paralel olaraq səhiyyə xidmətlərinin artırılması və şüurlu şəkildə qidalanma orta yaş həddinin artmasına səbəb olmuşdur. Dünyada 1955-ci ildə doğumdan sonra gözlənilən həyat dövrü 48 il olduğu halda, artıq bu gün 65 il ətrafındadır. Bu dövrün 2020-ci ildə 68 il olacağı gözlənilir. Ölüm hallarının aşağı düşməsi və doğum hallarının azalması yaşlı təbəqənin artmasına səbəb olan ən əsas faktorlardan biridir. [4, s. 57]

İqtisadi faktorlar

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasət ehtiyacının digər bir faktoru iqtisadi faktordur. Xüsusilə İEO-də əhali artımı yavaşlamış və hətta dayanma nöqtəsinə gəlmişdir ki, bu da yaşlı əhalinin sayca və proporsional olaraq artması ilə onların cəmiyyətdə istehsalçı qismində deyil, istehlakçı qismində iştirak etməsi ilə nəticələnmişdir. Bu da həmin ölkələrdə ümumi milli məhsulun vacib bir hissəsinin yaşla əlaqəli xərclərə ayrılmasına səbəb olmuşdur. Məhz yaşlı təbəqənin asılılıq nisbətlərinin yüksək olduğu ölkələrdə onların milli gəlirə köməyinin olmaması iqtisadi baxımdan "rasional" olmayan bir hal olaraq qiymətləndirilməkdədir. Buna görədir ki, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrində yaşlılara yönələn xərclər orta hesabla 19% artmışdır. [11, s.197]

Sosial səbəblər: Ailə quruluşundakı dəyişiklik

Yaşlılar müasir zamanda sadəcə iqtisadi mənada bir dəyişikliyə səbəb olmamış, eyni zamanda sosial bir dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Bu sosial dəyişikliyin ən vacib mərkəzi ailədir. Ailədəki dəyişiklik, ailə daxilində bir fərd olan yaşlı fərd üçün də qaçılmaz olaraq bir dəyişiklik nöqtəsi olmuşdur. Ənənəvi ailədə yaşlının mövqə və statusu zəmanət altındadır. Yaşlı fərd ailənin ən çox bilən (məlumatlı) və təcrübəli fərdi olaraq hörmətlə rəftar edilən və eyni zamanda ehtiyacları ödənilən biridir. [10, s.696]

Ancaq bu vəziyyət xüsusilə sənayeləşmiş ölkələrdə sənayeləşmə və sənayeləşmənin nəticəsi olaraq, demək olar ki, aradan qaldırılmağa başlamışdır. Məsələn üçün son dövrlərin təcrübəsi göstərir ki, 60 yaşdan yuxarı şəxslərin 1/5-dən daha azı geniş ailələr və sadəcə 7%-si üçüncü-nəsilə (nəvələrlə) birgə yaşamaqdadırlar. Ailə münasibətlərindəki bu dəyişiklik, doğum və ölüm hallarının sürətlə azalması ilə izah edilməkdədir. Lakin ölüm hallarının azalması ilə ailəvi və sosial həmrəyliyin də tarazlaşdığını bildirmək gərəkdir. Əsas problem ailədən kənar yaşamaq məcburiyyətində qalan yaşlı insanların ortaya çıxmasıdır. Bunun mənası isə yaşlıların əvvəlki kimi ailə və qohumlar tərəfindən dəstək ala bilməməsidir. Əsas ailə modeli yanında tək valideynli ailələrin ortaya çıxması da ənənəvi mənada görülən dəstəklərin ortadan yoxa çıxmasına səbəb olmaqdadır.

Problemlərin yaranmasına səbəb olan əsas amillərdən biri də nikah ilə bağlıdır. Belə ki, evlənmə halları əvvəlki dövrlərə nisbətən aşağı səviyyədədir. Fərdlər əvvəlki dövrlərə nisbətən daha az evlənməkdədirlər. Məsələn üçün Almaniya 1960-cı ildə 1000 kişi içində evlənənlərin sayı 9.5% olduğu halda, indi isə 5%-dir. İsveçdə isə evlənmə nisbəti 2000-ci ildə 4.5%-ə düşmüş, evlənmə yaşı isə 30 yaşa yaxınlaşmışdır. [10, 700]

Bundan başqa ailə qura bilənlər belə ailəni saxlamaqda və bu münasibətləri davam etdirə bilməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun nəticəsində də "boşanma" halları artmışdır. Məhz bu vəziyyət ailə quruluşuna təsir edən əsas faktordur. Məsələn üçün Almaniya və Fransada 2000-ci ildə boşanma ilə nəticələnən evliliklər, 1990-cı ilə görə 2 dəfə çoxalmışdı. İEO-də boşanma hallarına daha çox rast gəlinir. Məs: Skandinaviya ölkələri və İngiltərədə boşanma halları 40%-dən yuxarıdır. [10, s.712]

Bu vəziyyətə Azərbaycan tərəfdən baxsaq, yuxarıdakı səhnə qədər kəskin olmadığını görmək olar. Belə ki, Azərbaycanda geniş ailə quruluşu əsas ailə və qohumluq sistemi yerini mühafizə etməkdədir. Ancaq xüsusilə Bakı kimi şəhərlərdə aparılan araşdırmalar ənənəvi həmrəylik bağlarının zəifləməsindən xəbər verməkdədir.

Sosial dövlətdə yaşlıların sosial müdafiəsi

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdə inkişaf etmiş rifah dövlətləri özünəməxsus yer tuturlar. Xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra bir çox ölkələr tərəfindən "sosial dövlət" anlayışı mənimsənilmiş və konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır. Bu anlayışı mənimsəyən dövlətlər vətəndaşların sosial-iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq, layiqli həyat səviyyələrini davam etdirmələrini və sosial müdafiələrini təmin etmək siyasətində öz üzərlərinə öhdəliklər götürmüşlər. Bu öhdəliklər konstitusional əsaslarla da "vəzifə" halına gəlmişdir. [2, s.239]

Yaşlıların sosial müdafiəsi BMT tərəfindən 12 aprel 2002-ci ildə Madriddə qəbul olunan "Beynəlxalq Madrid Yaşlılıq Hərəkəti Planı"nda hüquq şəklində təsbit olunmuşdur. Sosial dövlətlərdə yaşlıların müdafiəsinə nəzarət, əmək qabiliyyəti və istəyi olanlara iş tapıb o işi əllərində tuta bilmələrinə köməklik olunması, əmək münasibətlərində yaş fərqliliyinin qarşısının alınması, əmək şəraiti ağır və xüsusilə ağır olanların qorunması və gəlir təminatına sahib olma kimi proqramlar öz əksini tapmışdır.

Humanitar əsaslar

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin təməlinə digər bir faktor olaraq humanitar yanaşmalar dayanır. Yaşlanma ilə ortaya çıxacaq biləcək olan çətinliklərlə maraqlanmaq və lazımı təşkilatlarla bunları aradan qaldırmaq humanitar fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma çərçivəsində yaşlıların bu cəmiyyətdəki həyatlarını layiqli həyat şəraiti şəklində həyata keçirə bilməsi vacibliyi vurğulanmaqdadır. Layiqli həyat şəraitinin təmin olunması mövzusunda tək dövlət məsuliyyət daşımamalı bununla yanaşı hər bir fərd ortaq məsuliyyət daşmalıdır. [3, s. 35]

Son dövrlərdəki yaşlılara qulluqda ön plana çıxmağa başlayan əxlaq (etik) qaydaları yaşlılara qulluqda öhdəliyin sadəcə dövlətə həvalə olunmadığını, hər bir fərdin öhdəlik daşdığını göstərməkdədir. [3, s. 17]

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər deyildikdə dünya miqyasında ilk öncə "pensiya sistemi" ağıla gəlməkdədir. Bununla yanaşı yaşlıların əmək münasibətlərində ehtimal olunan sosial təcridlənmə, ayrışdırılma və başqa bu kimi problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən sosial siyasətlər də maraq obyektində ola bilər. Sosial xidmətlərin əhatəsində yaşlılara qulluq və dəstək xidmətləri ilə həyata keçirilən sosial yardımlar yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasət proqramlarının ən vacib vasitələridir. [3, s. 5]

1. Pensiya sistemləri

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasət proqramlarının ən geniş yayılanı yaşlılıq sığortasıdır. Yaşlılıq sığortası dedikdə yaşın artması kimi məhsuldar işləyə bilməyən və dolayısı ilə gəlir və qazanc itkisi təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalan şəxslərin bu sosial risklərini aradan qaldırmaq və onlara aylıq pensiyalar təyin etmə məqsədini güdən sosial sığortalar sistemində yer alan bir sığorta növü başa düşülür.

Yaşlılıq sığortasının 2 təməl məqsədi vardır. 1-cisi yaşadığı müddət ərzində fərdlərin istehlakını daha da asanlaşdırmaq, 2-cisi isə təhlükəsizlikdir. Birincisində artıq şəxsin çalışmadığı vəziyyət olan pensiya müddətində şəxse minimum gəlir təmin etmək məqsədilə istehlak ehtiyaclarını təmin etmək məqsədini güdür. İkincisində isə, xüsusilə uzun ömürlülük vəziyyətində fərdi müdafiə altına almaq mənasına gəlməkdədir. Bu vəziyyətdə yaşlılıq sığortasının 1-ci məqsədi ilə yaşlıların yoxsullaşması aradan qaldırılır və 2-ci məqsədi ilə isə obyektiv bölgü təmin olunur. [3, s.10]

1-ci pensiya sistemi vətəndaşlıq, ya da ölkədə yaşayışa əsaslanan ümumi və ya milli sistemlərdir. Bu sistemdə əsas məqsəd, pensiya yaşına gəlmiş və hər kəs üçün bərabər fundamental gəlirin təmin olunmasıdır. 2-ci pensiya sistemində iş təcrübəsi və peşə statusu əsasında yaradılmış sistemdən istifadə olunmaqdadır.

Sosial müdafiə sistemi dedikdə ağıla ilk öncə sosial sığorta sistemi gəlir. Sosial sığorta sistemi dedikdə isə yaşlılıq sığortası, ya da pensiya sistemi başa düşülür. Dolayısı ilə yaşlılıq sığortası dedikdə, əslində bir baxıma sosial müdafiə sistemi gəlir. Bu sistemə görə təməldə bəlli bir müddət işlədikdən sonra aylıq pensiya almağa haqq qazanılır. Bu vəziyyət isə “sosial dövlət” ölkəsinin ehtiyacı, bir şərti olaraq ifadə edilməkdədir. [3, s. 12]

2. Yaşlıların əmək münasibətlərində sosial müdafiəsi

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasət kontekstində digər bir mövzu yaşlıların əmək şəraitində müdafiə olunmaları, ayrışdırılıya məruz qalmalarının və sosial təcridin qarşısının alınmasıdır.

Yaşlı insanlardan əmək qabiliyyətini tam olaraq itirməmiş olanlar da vardır. Öz arzularının xaricində müxtəlif səbəblərlə əmək şəraitindən uzaqlaşdırılan bu tip yaşlıların iş yerlərinə yenidən qayıtmaları üçün yardım edilməlidir. Lakin bu tip yaşlılar iş yerlərinə geri dönmək istəmələrinə baxmayaraq, nisbətən peşəkar kimi formalaşmaması səbəbindən geri dönmə bilmirlər. [6, s. 196]

Peşəkar kimi formalaşmanın əksikliyi yaşayan bu tip yaşlılara sürətlə dəyişən dünyanın tələb etdiyi yeni bacarıqları qazandıracaq təhsilin verilməsi zəruriliyi yaranır.

İkinci xüsusiyyət yaşlıların əmək münasibətlərində “yaş ayrışdırılıyını” nə məzruz qala bilmələri ilə bağlıdır. Yaş ayrışdırılıyını fərdin xronoloji yaşından irəli gələn fərqli münasibətlərə (rəftara) məruz qalmasından irəli gəlməkdədir. Aparılan tədqiqatlar bir çox ölkədə xüsusilə də işəgötürmədə bu tərz ayrışdırılıyının olduğundan xəbər verməkdədir. Eyni zamanda tibbi-xidmət sahələrində də yaşa görə ayrışdırılıyının olduğu nəzərdən qaçmamalıdır. Məsələn üçün ABŞ-da aparılan kliniki araşdırmalarda səhiyyə sahələrində yaşlılara qarşı qərəzli davamlılıq sübuta yetirilmişdir. Məhz yaşlarına görə heç bir sahədə ayrı seçkiliyə məruz qalmamaları üçün yaşlılar daim müdafiə olunmalıdırlar. [6, s. 220]

Digər bir tərəfdən yaşlılıq dövrü insanın özündən asılı olmayan səbəblər, risklərin mövcud olduğu bir dövr olaraq bilinməkdədir. Bu risk özü ilə birlikdə başqalarından “asılı” olmağı gətirə bilməkdədir. BMT-nin II Dünya Yaşlılıq Assambleyasındakı hədəfləri arasında “yaşlıların iqtisadi yoxsulluğunu aradan qaldıracaq sosial siyasətləri dəstəkləmək” başlıca məqsəd kimi göstərilmişdir ki, bununla da yaşlıların yoxsulluqdan qaynaqlana biləcək sosial təcridlənmələrinin qarşısını almaq istənilmişdir. İstər yaşlıların əmək şəraitinin dəstəklənməsi, istərsə əmək şəraiti və digər sahələrdə yaş fərqliliyindən irəli gələn ayrışdırılıya məruz qalmanın qarşısının alınması və istərsə də sosial təcridlənmə qarşısında mühafizə olunmaları yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətin vacib tərəflərindən biridir.

3. Sosial xidmətlər (sosial qayğı) və sosial yardım təmin etmə

Yaşlılar ilə bağlı sosial siyasətlərin bir qismi də sosial qulluq, sosial xidmətlər və sosial yardımlardır. Bu üç sistemin işləməsi üçün ilk öncə yaşlılıqla bağlı möhtaclığın ortaya çıxması lazımdır. Yaşlılıqla bağlı möhtaclıq, müxtəlif funksiyalarda fiziki gücdə geriləmə ilə birlikdə toxumalarda ortaya çıxan problemlərdir. Bu mənada baxıma möhtac vəziyyətə gəlmiş yaşlılar, gündəlik həyatın sadə və adi işlərini yerinə yetirməkdə aciz qalaraq artıq başqalarının yardımına ehtiyac duyan bir hala gəlmiş olmaqdadırlar. Beləcə yaşlılar ya davamlı, ya da müəyyən müddətdə baxıma möhtac vəziyyətdədirlər. Dolayısı ilə yaşlılar əlil və xəstələrlə birlikdə baxıma möhtac kateqoriyasına daxil edilirlər. Buna görə “sadəcə yaş irəliləməsi ilə bağlı olmayan, eyni zamanda fizioloji itki və ya funksional çatışmazlıqdan irəli gələrək baxıma möhtac hala gəlmiş insan” – baxıma möhtac yaşlı adlandırılır. Bu mənada baxıma möhtac olan yaşlılara “evdə qulluq” xidmətləri tətbiq olunmaqdadır. Bu xidmət əhatəsindəki yaşlı qrupuna 65 yaş və ondan yuxarı yaşlılar və uzun müddət baxıma möhtac yaşlılar aiddirlər. Evdə qulluq xidmətlərinin fərqli növlərinin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, evdə qulluq xidmətləri sadəcə tibbi xidmətləri deyil, eyni zamanda sosial xidmətləri də ehtiva etməkdədir ki, bunlar da öz növbəsində qısa və uzun müddətli xidmətlər şəklində özünü göstərməkdədir. Mütəxəssislərin evdə göstərdikləri xidmətlərlə (sosial xidmətlərlə), ailə üzvlərinin evdə qulluq xidmətləri fərqli quruluşa malikdir. [7, s. 261]

Ailə üzvlərinin göstərdikləri xidmətlər yaşlı insanların öz ailələri ilə əlaqələrini daha çox möhkəmləndirir. Beləcə yaşlının hər hansı bir halına və bənzər vəziyyətlərə qarşı qorunması və buna görə tədbir alınması əsas diqqət çəkilən məqamlardan biridir. Buna görə də evdə qulluq xidmətləri yaşlı insanlar tərəfindən daha çox üstünlük verilən sosial xidmətlərdən biridir. Baxıma möhtac yaşlılara tətbiq olunan digər bir sosial siyasət xidməti gündəlik qulluq (qocalar evləri) olaraq bilinməkdədir. Gündəlik qulluq digər qulluq növləri yanında kölgədə qalan bir qulluq növüdür. Bu vəziyyət gündəlik qulluğun, xüsusilə də iqtisadi sıxıntılar dövründə konkret və sadə bir baxım modeli olaraq ön plana çıxmasından qaynaqlanmaqdadır. Gündəlik qulluq baxıma möhtac olana xidmətin yerinə yetirilməsi və burada ən azı gündə 4 saat vaxt keçirməsi və daha sonra evinə qayıtması şəklində ifadə edilməkdədir. [7, s. 272]

Baxıma möhtac yaşlılara tətbiq olunan digər bir sosial qulluq xidməti “təşkilati qulluq” adı altında nəzərdən keçirilməkdədir. Təşkilati qulluq müdafiə olunmağa möhtac yaşlıların sağlamlığını, onların rifah və xoşbəxtliklərini əsas götürən bir xidmət növü kimi tanınır.

Yaşlılara tətbiq olunan digər bir vacib qulluq xidməti “sosial xidmətlər” adı altında geniş bir mənada qiymətləndirilmişdir. Bu mənada yaşlılara tətbiq olunan sosial xidmətlər “evdə yaşlıya qulluq” başlığı şəklində nəzərdən keçirilmişdir. Bu xidmətlər sosial xidmət mütəxəssisi tərəfindən həyata keçirilir. [7, s. 286]

Yaşlılara tətbiq olunan sosial xidmət növləri “qocalar evləri”, “yaşlılara məsləhət xidmətləri” və “yaşlılara tətbiq olunan ictimai fəaliyyət və təşkilatlanmalar” şəklində sığortalanmaqdadır.

Sosial yardımlar yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasət vasitələrindən biridir. İstər dünya praktikası və istərsə də Azərbaycanda sosial yardımla bağlı qəbul olunmuş ayrı-ayrı qanunlarda bu sosial siyasətlər öz əksini tapmışdır.

Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərə dair nümunələr

Avropada yaşlılara tətbiq olunan sosial xidmətlər, sosial siyasət proqramları yaşlıların sayındakı artım və yaşlıların tək başına yaşamaq və ehtiyac vəziyyətində olmalarının bir nəticəsi olaraq artan bir şəkildə maraq və əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır.

Bu mənada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər Gosta-Esping Anderson tərəfindən ortaya çıxarılan sosial demokrat (Skandinaviya), mühafizəkar (Avropa qitəsi) və liberal (Anglo-Sakson) və daha sonra Ferreranın “Cənubi Avropa” modelləri ilə ifadə edilən rifah dövləti modelləri ətrafında, İsveç, Almaniya, İngiltərə və İtaliya kimi ölkələri nümunə göstərməklə nəzərdən keçiriləcəkdir.

1) İsveç

Rifah dövlətləri içərisində ən əhatəli rifah dövləti olaraq bilinən İsveçdə yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər sosial xidmət və sosial yardımlar şəklində 2 kateqoriyada qiymətləndiriləcəkdir.

İsveç yaşlılara xidmət göstərməklə Avropada əsas yerlərdən birini tutur. Belə ki, İsveç həmişə rifah dövlətlərinin prototipi kimi qiymətləndirilmişdir.

1950-ci ildən əvvəl İsveçdə yaşlılara qulluq təşkilati qulluq mənasına gəlməkdəydi. Bu dövrdə 65 yaş və ondan yuxarı yaşlıların 6%-si və 80 yaş və ondan yuxarı yaşlıların 20%-ə yaxını təşkilati qulluq xidmətlərindən yararlanmaqda idi. Eyni dövrdə İsveçdə adambaşına düşən məhsulun 5%-ə yaxını yaşlılara tətbiq olunan xidmətlər təşkil edirdi. Lakin qocalar evlərinin mənfətləri evdə qulluğun dövrüyyəyə girməsinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq bir tərəfdən təşkilati qulluq xidmətləri sürətlə yayılmağa davam edir, digər tərəfdən evdə qulluq xidmətləri də genişləndirirdi. [4, s. 57]

Son dövrün nəticələri İsveçdə yaşlılara tətbiq olunan xidmətlərdən faydalanan yaşlıların nisbətinin daha da artdığını göstərməkdədir. 2005-ci ildən etibarən bu xidmətlərdən istifadə edən 80 yaş və ondan yuxarı yaş həddli təbəqənin əhatəsi 90—95% ətrafındadır.

İsveçdə son 10 ildə yaşlılara tətbiq olunan qulluq xidmətlərində yeni tendensiyaların ortaya çıxdığı görülməkdədir. Nisbi bir şəkildə daha az yaşlılar təşkilati qulluq xidmətləri əhatəsində və ya evdə qulluq əhatəsində xidmət görməkdədirlər. Digər bir tərəfdən daha çox sayda yaşlı insanlara, ailə üzvləri tərəfindən yardım edildiyi göstərilməkdədir. Bunda başqa İsveçdə ailə üzvləri tərəfindən yaşlılara göstərilən xidmətlərə daha çox üstünlük verilir. Belə ki, əvvəlki illərə nisbətən ailənin

əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu vəziyyətin yaşlıların ailə qurmağa meyilliklərinin artması, ailə qurma hallarının çoxalması, daha uzun müddətli evli qalmaları və əvvəlkinə nisbətən daha az uşaq sahibi olmaları ilə əlaqəli olduğu bildirilməkdədir. [4, s.59]

Yaşlılara xidmətdə bələdiyyələrin vacib bir yer tutduğu da qeyd edilməlidir. Dövlətin bu işdə əsas köməkçisi bələdiyyələrdir. Buna görə də yerli özünüidarəetməyə mərkəzi-idarəetmə ilə müqayisədə vətəndaşa mümkün olduqca yaxın olması baxımından daha çox üstünlük verilir.

Bu anlayış çərçivəsində bələdiyyələrin hansı siyasəti izləyəcəyinə qərar verməsi, xidmətlər təqdim etməsi və fəaliyyətlərini təşkil etməsi sahələrinin açıq-aşkar genişləndirilməsi baxımından 1993-cü ildə yerli öünüidarəetmə qanunu dövriyyəyə girmişdir. Bax bu tətbiq sahələri içərisində bələdiyyələrin yaşlılara yönələn xidmətləri reallaşdırması, əsas diqqət çəkən məqamlardandır. Bələdiyyələrin yaşlılara qulluq xidmətlərində qüvvətlənməsi, xidmətin öhdəsindən gələ bilmə qabiliyyətinin yaranması mərkəzi idarəetmə sahəsində sosial siyasətin zəifləməsi ilə bağlı olmuşdur. Yaşlılar baxımından sosial xidmət, sosial qulluq xaricində digər bir sahə isə sosial yardımlardır. 1982-ci ildən tətbiq olunmağa başlanılan qanun tərəfindən tənzimlənən və bələdiyyə ərazisindəki bütün vətəndaşların ehtiyac sahələrini əhatə edən dayanıqlı sosial yardım dəstəyi almağa hüququn olması mənasındakı ümumbəşəri hüquqları ehtiva edən İsveç sosial yardım sistemi demək olar ki, bütünlüklə bələdiyyələr tərəfindən yerinə yetirilir. Buna görə bələdiyyələr hər bir fərd üçün "minimum həyat standartı" nı müdafiə altında saxlamaq vəzifəsini daşıyır. Bu çərçivədə yaşlılara verilən sosial müavinətlərə görə bələdiyyələr məsuliyyət daşıyır. Ancaq minimum həyat standartına qanunda (Sosial xidmət qanunu) anlayış verilməsi, daim nəzarətdə saxlanılmalı olan möhtac şəxsin lehinə istifadə olunmaqdadır. [4, s.68]

2) Almaniya

Bu bölmədə mühafizəkar rifah dövlətlərinin 1-cisi olaraq bilinən Almaniyada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər baxıma möhtaclıq və pensiya sistemi ətrafında qiymətləndiriləcəkdir. "Almaniya Sosial Yardım Qanunu" na görə qulluq görmədən həyatını davam etdirə bilməyən şəxslər baxıma möhtac şəxslərdir. Baxıma möhtaclıq ifadəsi 1995-ci ildən bəri qüvvədə olan "Qulluq sığortası" haqqında Qanunda da öz əksini tapmışdır. Bu qanunda "baxıma möhtaclar" fiziki, əqli və ya ruhi xəstə, ya da qüsurlu olmalarına görə həyatlarını öz başına idarə edə bilməyən, gündəlik sadə işləri yerinə yetirə bilməyən, dolayısı ilə başqalarına möhtac olanlardır. Bu mənada yaşlıların bu iki qanun çərçivəsində qulluq xidmətlərindən yararlanma bilmə kimi zəmanətlərə sahib olduqları görülməkdədir. Həqiqətən də yaşlılar fiziki cəhətdən zəif olduqları kimi xəstəliklərə də daha çox meyillidirlər. Eyni zamanda yaşlılıq psixologiyasının təsiri də ruhi gərginliklər sırasına daxildir. Bütün bunlar yaşlıların özü-özlərinə kifayət edə bilmələrinə mane olmaqdadır. Bu qanunların Almaniyada yaşlılar baxımından vacib olduğu aşkardır. Çünki daim baxıma möhtac olma ehtimalı yaş qruplarına görə fərqlilik ifadə etsə də vacib öçüdə təhlükə-risk potensialına sahibdir. Buna görə də Almaniyada daha çox baxıma möhtac olanların yaş qruplarına görə bölgüsü belədir: 60-70 yaş qrupu 2-3%; 70-80 yaş qrupu 5%; 80-85 yaş qrupu 20%; 85-90% yaş qrupu 33%; yaşı 90 və ondan yuxarı olanlarda baxıma möhtaclıq riski isə 58%-dir. Məlumatlardan görüldüyü kimi Almaniyada yaş artdıqca, baxıma möhtac qalma ehtimalı olanların sayları və nisbətləri artmaqdadır. Bu vəziyyət orta yaş dövrünün getdikcə artmaqda olduğu Almaniyada büdcə üzərində vacib bir problem olaraq ortaya çıxmaqdadır. [10, s.696]

Daha vacibi isə Almaniyada evdə daimi olaraq baxıma möhtac olan yaşlıların təməl funksiyalarını yerinə yetirməkdə aciz olduqları görülməkdədir. Aparılan bir araşdırmaya görə evdə daimi olaraq baxıma möhtac yaşlıların 88%-i bazarlıq edə bilməməkdə, 86% nəqliyyat vasitələrindən tək başına istifadə edə bilməməkdə, 84% ev təmizliyi edə bilməməkdə, 64% evini belə istifadə edə bilməməkdə, 57%-i heç nə edə bilməməkdə; 57% nərdivanlardan təkbaşına çıxma bilməməkdə və 44%-i dərmanları belə özləri tək başına istifadə edə bilməməkdədirlər. [10, s. 700]

Bu vəziyyətlərə uyğun olaraq yaşlılara tətbiq olunan qulluq xidmətlərinin son dövrlərdə "qarışıq (mix)" halında həyata keçirilməsinə ailələr tərəfindən üstünlük verilməkdədir. Bu istiqamətdə aparılan işə görə ailələr yaşlı qulluq xidmətlərini sadəcə təşkilati mənada professionallara buraxmaq istəməməkdə, özlərinin də daxil olduğu bir "qarışıq qulluq modeli" ni arzu etməkdədirlər. Qulluq xidmətləri tam mənası ilə ailənin töhvəsi olaraq bilinir. Almaniyada

yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdə 2-ci və ən vacib dayanacaq nöqtəsi sosial müdafiə əhatəsi dairəsindəki pensiya sistemidir. Sosial müdafiə sadəcə yaşlılıq dövründə təkə şəxsləri yoxsullaşmadan qorumur, eyni zamanda onların həyat standartlarının inkişaf etdirilməsini qarşısına məqsəd qoyur. Almaniyada hardasa bütün pensiyaçılar, dövlət pensiya sistemi tərəfindən idarə olunmaqdadır. Əslində bütün pensiya gəlirinin 85%-ə yaxını dövlət sektoru sistemlə əlaqəli pensiyalardır. Lakin Almaniya pensiya sistemi bir dəyişiklik müddəti yaşamışdır. Belə ki, 2001-ci ilin mayında qəbul olunan və 1 yanvar 2002-ci ildən qüvvəyə minən "Tamamlayıcı Pensiya Qanunu" və "Pensiya qanunu" ilə fərqli bir quruluşun gündəmə gəldiyi görülməkdədir. Qanun ilə milli pensiya sistemi yenidən işlənmişdir. Bu düzəlişin təməlinə var olan pensiya sistemində yönələn dövlət xərclərinin azalması və fərdi töhfəyə əsaslanan yeni bir pensiya sisteminin yaradılması üçün maliyyə dəstəyinin təmini mövcuddur. [10, s.712]

Bu qanunun timsalında həyata keçirilən əsas islahatlardan biri də pensiya yaşının 60-dan 63-ə və 63-dən 65-ə qaldırılmasıdır.

İslahatlardan sonrakı Almaniyada pensiya sistemi qarşılıqsız yardım, dövlət dəstəkli sistem, mükafata əsaslanan struktur və bəlli töhvələri olan sistemlərdən təşkil olunmuşdur. Daha doğrusu konkret şəkildə desək, bu sistem sosial sığorta təməli bir sistemdir ki, alt hissəsində sosial yardımlar, üst hissəsində isə əmək stajına əsaslanan pensiya tətbiq olunur. Nəticədə isə pensiya almaq imkanı olmayan biri, möhtaclığı təsdiq edildikdən sonra sosial yardım almağa haqq qazanır. [10, s.716]

3) İngiltərə

Anqlo-sakson rifah dövlətinin ən başda təmsilçilərindən biri olan İngiltərədə yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər pensiya sistemi və sosial xidmətlər olaraq qarşımıza çıxmaqdadır.

İngiltərədə pensiya sistemi 2 istiqamətdə həyata keçirilir. Normalda pensiya yaşı kişilər üçün 65, qadınlar üçün isə 60 yaş idi ki, 2010-cu ildən başlayaraq 2020-ci ildə pensiya yaşının 65-ə qaldırılması nəzərdə tutulur. Pensiya sisteminin 1-ci hissəsi paylanma sistemə əsaslanır və yaşlılıq sığortası şəklində tətbiq olunur. Bu mənada tam pensiya yaşına çatma bilmək üçün şəxs ən azı 44 il çalışmalı və vergi ödəyicisi olmalıdır. İngilis pensiya sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun sabit nisbətlili dövlət pensiya sistemə sahib olmasıdır. [12, s.211]

Pensiya sistemə II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrlərdən sonra baxıldığı zaman və İngiltərənin Qitə Avropasındakı pensiya sistemlərilə qarşılaşdırıldığında (yaşlılıq, əlillik kimi səbəblərlə verilən) dövlət pensiya sisteminin nisbətən aşağı gəlirlər təmin etdiyi, buna baxmayaraq peşəyə əsaslanan (mükafat əsaslı) pensiyanın üstünlük təşkil etdiyi görülməkdədir. 1970-ci ildə İngilis pensiya sisteminin 3 növü mövcud idi. 1-cisi sabit-nisbətlili universal pensiya sistemi, 2-cisi kasıblar üçün gəlir-testi yardımları və 3-cüsü M.Tetçer dövrünə (1979) qədər sadəcə 4 il işləyəbilən qazancla əlaqəli proqramlar idi. [12, s.220]

1990-cı illər, demək olar ki, bütün Avropa o cümlədən İngiltərə üçün pensiya sistemləri ilə bağlı islahatlar dövrü olaraq bilinməkdədir. İngiltərə bu dövrü baş nazir M. Tetçer ilə başlamış T. Bleyer zamanında da sürətləndirmişdir. 1997-2007-ci il T. Bleyer dövründə aşağı gəlirli işçilər üçün "Dövlətin 2-ci pensiya sistemi" mükafata əsaslanan proqramların yerinə təsis edilmişdi. 1999-cu ildə isə "Rifah İslahatı və Pensiya Qanunu" qüvvəyə minmişdir. Bununla daha aşağı gəlirli işçilər hədəf olunmuş və İngilis pensiya sisteminin xüsusi 2-ci bir gücləndirilmiş qolu olaraq əlavə edilmişdir.

İngiltərədə yaşlılar üçün sosial siyasətin digər vacib qolu sosial xidmətlər əhatəsindəki qulluq xidmətləridir. Qulluq xidmətlərindən olan evdə qulluq İngiltərədə görülən xidmətlərdən biridir. Bu xidmətin mənbəyi qismində çətin vəziyyətdə və ehtiyac halında olan şəxslərin bu vəziyyətini aradan qaldırmağa yönələn qulluq anlayışının olduğu 19-cu yüz ildə qəbul olunan "Kasıblıq Qanunu" çıxış edir. [12, s.223]

Digər bir tərəfdən müharibədən sonrakı dövrdən etibarən İngiltərədə "ehtiyac" halında yaşayan yaşlılara yönələn öhdəliklər 2 hissəyə bölünmüşdür. Xəstə olanlar səhiyyə orqanlarına, "baxıma ehtiyac və diqqət problemi ilə əlaqədar olaraq ayaqda durmayanlar" ın öhdəlikləri isə yerli idarəetməyə həvalə olunmuşdur. Bunlara əlavə olaraq qarışıq bir qulluq (baxım) modelinin də varlığı nəzərə çapmaqdadır. Səhiyyə orqanı və ya yerli idarəetmənin qulluq xidməti ilə yanaşı,

ailələrin də bu qulluq xidmətində olması göstərilmişdir. Ancaq İngilis yaşlılarının xüsusilə təkbaşına qaldıqlarında və lazımi ehtiyaclarda ailə qulluğundan çox professional qulluq xidmətini istədikləri müəyyən olmuşdur. İngiltərədəki yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdən biri də "qocalar evləri"nin yaradılmasıdır. İngiltərədə yaşlılar üçün xüsusi olaraq yaradılmış olan və "qocalar evi" olaraq adlandırılan xüsusi bölgələr mövcuddur. Buradakı yaşlılar təşkilati mənada özlərilə əlaqədar professionallarla daha yaxın əlaqədədirlər. Eyni zamanda özlərinə aid qərarları özləri təkbaşına ala biləcək vəziyyətdədirlər. [12, s.227]

4) İtaliya

İtaliyada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər nəzərdən keçirildikdə 2 fərqli italiyanın mövcudluğunun şahidi olarıq. Şimal bölgəsində yoxsulluq nisbətinin 9% olduğu, cənubda isə 26.4% çatdığı 2 fərqli bölgə əsas müzakirədir. Xüsusilə ciddi problemlər cənubda sıxlaşmaqdadır. Böhran işsizlik, böyük şəhərlərdəki xroniki yoxsulluq, dövlət xidmətlərindəki çatışmazlıqlar cənubun klassik problemlərindəndir. Şimal və cənub arasındakı bu uçurum uzun müddətli tarixi bir kezməyə sahibdir. [5, s.57]

İtaliyada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdən ən əsası pensiyadır. *İtaliyada yaşlılara ödənilən pensiya özüni 3 formada biruzə verir: 1) sosial yardımlar 2) sosial pensiya və 3) minimum pensiya məaşi.* Ümumilikdə pensiyadan istifadə edən insanların sayı 5 milyona yaxındır. Bunların böyük bir hissəsinin gəliri isə, Məşğulluq Komissiyasının bildirdiyi yoxsulluq həddindən aşağıdır. [6, s.227]

İtaliyada yaşlıların yararlandığı sosial yardımlar konstitusion səviyyədə öz əksini tapmışdır. Müharibədən sonra yazılan Konstitusiyanın 38-ci maddəsində "yaşamaq üçün minimum gəlirdən məhrum olan və əmək fəaliyyətilə məşğul ola bilməyən hər vətəndaşın gündəlik yaşayışı üçün yardım və sosial yardımdan yararlanma bilməsi əks olunmuşdur. Ancaq bu mövzuda ciddi bir tənzimləmə aparılmamışdır. Başqa bir ifadə ilə desək müharibədən sonrakı dövrdə yaşlılar nəzəri olaraq qorunma altında olmalarına baxmayaraq, bu nəzəriyyənin tətbiqində ən vacib funksional vasitə olacaq qanuni tənzimləmələrdən bəhs edilməkdədir. Yenə 1948-ci il Konstitusiyasının 3-cü maddəsində "hər kəsin sistemdə sağlam əlaqəsi və bərabər iştirakı açıq ifadə edilməkdədir". Təbii olaraq sistemə daxil edilməsi vacib olanlardan biri də yaşlılardır. [5, s.342]

Bu konstitusion dayaqlar üzərində duran pensiya sistemi, İtaliyada 20-ci yüz ilin ilk yarısı boyunca, dövlət maliyyələşməsinə əsaslanan sistem olmuşdur. Bu sistemdə töhvələr işəgötürənlər, işçilər və dövlət arasında bərabər bir şəkildə bölünmüşdür. Lakin II Dünya Müharibəsi və inflyasiyanın pis təsirlərindən irəli gələrək bu sistem dəyişmişdir. Yerini dövlət maliyyələşməsinə əsaslanmayan mükafat əsaslı bir sistem almışdır. [6, s.229]

1995-ci il pensiya islahatının da reallaşdırıldığı ildir. Bu islahat İtaliyada pensiya sahəsindəki struktur bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə dövriyyəyə girmişdi. Bu islahata görə pensiya yaşının yuxarı qaldırılmasında, məaşların hesablanmasında yeni bir idarəetmə tətbiq olunmuş və könüllü pensiya planlarına dəstək verilməsi əsas məsələlərdən olmuşdur. [7, s.285]

İtaliyadakı yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdə 2-ci vacib sahə qulluq və dəstək xidmətləridir. Qulluq və dəstək xidmətlərində ən vacib yeri tibbi xidmətlər tutur. Tibbi xidmətlər sadəcə işçiləri əhatə etməyən, bütün vətəndaşlar üçün tətbiq olunan universal bir quruluşa sahibdir. İtaliya Konstitusiyası onsuz da bu mövzuda müsbət addımlar atılmasında əsas xüsusiyyətə malikdir. [8, s.221]

Qulluq xidmətlərində bilinməsi lazım olan digər vacib xüsusiyyət qulluq xidmətlərində ailənin tutduğu mövqedir. İtalyan rifah sistemində bu quruluşa uyğun bir şəkildə yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdə ailənin yardımının lazım olduğundan daha çox olduğu bildirilməkdədir. Dolayısı ilə İtaliyada ümumi olaraq yaşlının sosial-iqtisadi risqlərə qarşı müdafiə vəzifəsi birinci ailəyə, ikinci mənada isə qohum çevrəsinə aiddir. Dövlətə isə ailə üzvlərinə maddi mənada yardım etmə vəzifəsi düşməkdədir. [9, s.357]

İtaliyada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin digər bir növü sosial yardımlardır. Yaşlılar kimi ictimai əlaqə şəbəkələrini qurma nöqtəsində çətinlik çəkən qrupların sosial təcridlənmə ilə qarşı-qarşıya gəlmələri qaçılmazdır. Xüsusilə də İtaliyada mərkəz və şimalda sosial mənada təcrid olunmuş qrupların çoxluğu (yaşlılar bunlardandır) diqqət çəkməkdədir. Bax bu tip

təcridlənmələrə qarşı qulluq xidmətləri qədər vacib olan tətbiqlər sosial yardımlar olaraq görülməkdədir. Sözü gedən proqramlar xüsusilə də yaşlılar kimi ictimai baxımdan əlverişsiz vəziyyətdə olan fərdlərin yetərli gəliri əldə etmələrini təmin edən bir xüsusiyyətə sahibdir. Burada yaşlıların öz gəlirlərini təmin edə bilməmələrinə görə sosial yardımlar köməyə gəlirlər. 65 yaş və ondan yuxarı şəxslərə tətbiq olunan sosial yardımlar bu mənada yüksək qiymətləndirilməkdədir. Ancaq burada bildirilməlidir ki, İtaliyadakı sosial yardım sistemi rəsmi bir müdafiə şəbəkəsi olmaqdan savayı yerli idarəetmə, kilsə, könüllü təşkilatlar və ailəyə əsaslanan bir şəkildə tətbiq olunmalıdır. [5, s.325]

NƏTİCƏ

Yaşlılıq insan həyatının qaçılmaz bir dövrüdür. Ümumiyyətlə bir "Acizlik dövrü" (və ya çatışmazlıq) şəklində ifadə edilən yaşlılıq, 20-ci yüz ildə demoqrafik dəyişiklik baxımından vacib parametrləri özündə əks etdirməkdədir. Xüsusilə I və II Dünya Müharibəsindən sonra istər Avropada və istərsə də dünyanın digər bölgələrində yüz minlərlə gənc və yetkinlərin həyatlarını itirmələri səbəbilə əhali quruluşunda vacib dəyişikliklər əsas problem olaraq gündəmə gəlmişdir. Demoqrafik dəyişikliyin ən vacib təsiri isə yaşlı əhalinin artması və cəmi əhali içindəki sayının yüksəlməsi şəklində görülmüşdür.

Yaşlıların sosial siyasət sahəsində vacib bir yerə sahib olmasının digər bir səbəbi də orta yaş dövrünün gedərək artmasıdır. Xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra sürət qazanan texnoloji yeniliklər və kəşflər həyat şəraitlərinin yaxşılaşmasına imkan yaratmışdır. Beləcə tibbi xidmətlərdən əvvəlki dövrlərə nisbətən daha çox və təsirli bir şəkildə faydalanma imkanı ortaya çıxmışdır. Tibdəki bu inkişaf ilə birlikdə təbii olaraq fərdlər daha uzun ömürlü olmuşdurlar.

Müasir dövrlər sadəcə iqtisadi mənada bir dəyişikliyə səbəb olmamış, eyni zamanda sosial bir dəyişikliyə də yol açmışdır. Bu sosial dəyişikliyin ən vacib mərkəzi ailə olmuşdur. Ailədəki dəyişiklik ailə daxilində bir fərd olan yaşlı şəxs üçün də qaçılmaz olaraq bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Əvvəlki dövrlərin ənənəvi ailəsi daxilində özünə vacib bir yer tutan və ehtiyacları qarşılanan yaşlı şəxs yerini artıq yeni dövrün əsas ailəsi xaricində qalan və tək başına ayaqda dura bilməyəcək bir yaşlı şəxsə vermişdir. Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin təməlini təşkil edən digər bir istiqamət "sosial dövlət" ölkəsidir. Xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra bir çox ölkə tərəfindən "sosial dövlət" ölkəsi anlayışı mənimsənilmiş, bir çox ölkənin konstitusiyalarında öz əksini tapmış və bu ölkə ətrafında sosial siyasət proqramları həyata keçirilmişdir. Bu mənada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər sürətlə irəliləmişdir.

Yaşlanma qaçılmaz və təbii bir insani vəziyyətdir. Bu səbəbdən yaşlanma ilə ortaya çıxan biləcək problemləri yaradılacaq təşkilatlar və tədbirlər vasitəsilə aradan qaldırmaq ən əsas addım kimi qiymətləndirilir. Bu mənada yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdən ən çox yayılan yaşlılıq sığortasıdır. Yaşlının irəliləməsi kimi səbəblərlə əlaqədar fiziki gücünü itirən əvvəlki kimi məhsuldar işləyə bilməyən və dolayısı ilə gəlir və qazanc itkisinə məruz qalması təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qala bilən şəxslərin bu sosial risqlərini qarşılamaq və onlara aylıq pensiya vermə məqsədini güdən sosial sığortalar sistemində əks olunan bir sığorta növü mənasına gələn yaşlılıq sığortası yaşlıların sosial siyasət əldə etməsində imtina olunmaz və effektiv metodların ən önündə gələnidir. Yaşlılara tətbiq olunan sosial sığortalar yaşlıların əmək münasibətlərində mühafizəsi, ayrı seçkiliyə məruz qalmalarının qarşısının alınması və sosial təcridə məruz qalan həyatlarına mane olması şəklində də ortaya çıxmaqdadır. Bu mənada yaşlıların əmək münasibətlərində sürətli inkişafı paralel olaraq tələb olunan peşə təhsilini almaları vacibdir. Digər tərəfdən yaşlılardan irəli gələrək sosial təcridlənməyə məruz qalmamaları əsas qəbul edilməkdədir. Yaşlılar ilə bağlı sosial siyasətlərin digər bir növü sosial qulluq, sosial xidmət və sosial yardımlardır. Bu üç növün işləməsi üçün əvvəlcə yaşlılığa bağlı möhtaclığın ortaya çıxması vacibdir.

Məqalədə İsveç, Almaniya, İngiltərə və İtaliyanın təmsalında yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərin əsas xüsusiyyətləri bu şəkildə sıralana bilər:

1) Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlər içərisində pensiya sistemi ön planda olsa da, sosial xidmətlər və sosial yardımlar kimi metodlar da özünəməxsus xüsusiyyətə malikdirlər. Ancaq bu nisbət ölkələr arasında fərqli şəkildə və dərəcələrə malikdir.

2) Yaşlılara tətbiq olunan sosial siyasətlərdə dövlət, yerli özünüidarəetmə və ailənin təsiri ölkələr baxımından fərqli dərəcələrdə görülməkdədir. Bəzi dövlətlərdə sosial siyasətin tətbiqində dövlət ön planda olduğu halda, bəzilərinde yerli özünüidarəetmə, bəzilərinde isə ailə mərkəzdə dayanır.

3) İtaliya kimi hələ tam mənası ilə rifah səviyyəsini digər ölkələr səviyyəsinə qaldıra bilməyən ölkələrdə müxtəlif təşkilati səviyyələrdə zəif koordinasiyanın mövcudluğu, bölgələr arasında böyük fərqliliklərin olduğu görülməkdədir.

4) Yaşlılara tətbiq olunan sosial qulluq xidmətləri getdikcə "qarıxıq qulluq modeli" şəklini almaqdadır. Bu çərçivədə qulluq xidmətində bir tərəfdən dövlət (mərkəzi, yerli) istər maliyyə, istərsə də birbaşa xidmət mənasında dövrüyyədə olduğu halda, digər tərəfdən ailə kimi yaşlıların yaxın əhatəsi də iştirak etməkdədir.

5) Pensiya yaşı, getdikcə artmaqdadır. Bu da istehsalçı təbəqəsi ilə müqayisədə istehlakçı təbəqəsinin daha çox artmasına səbəb olmaqdadır

ƏDƏBİYYAT

1. Bergmark, Ake et.al. (2000); 'Beyond Benevolence-Solidarity and Welfare State Transition in Sweden,' International Social Welfare, No. 9, 238-249 s.
2. Lynch, Julia. (2001); 'The Age-Oriented of Social Policy Regimes in OECD Countries,' Journal of Social Policy, Vol. 30, No. 3, 411-436 s.
3. Altan, Omer Z. ve Yener Şişman. (2003); 'Yaşlılara Yonelik Sosial Politikalar,' Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi, C. 7, S. 2, 2-36 s.
4. Andren, Tomas ve Bjorn Gustafsson. (2004); 'Patterns of Social Assistance Receipt in Sweden,' International Journal of Social Welfare, No. 13, 55-68 s.
5. Baldini, Massimo et.al. (2004); 'Pension Reforms, Tax Incentives and Saving in Italy,' The Economics of an Ageing Population: Macroeconomic Issues, Eds. Paolo Onofri, Edward Elgar Pub., UK, 251-345 s.
6. Ferrera, Maurizio. (2006); 'Sosyal Avrupa'da Guney Avrupa Refah Modeli', Sosyal Politika Yazıları, Der. Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İletişim Yay., İstanbul, 195-229 s.
7. Mingione, Enzo. (2006); 'Guney Avrupa Refah Modeli ve Yoksulluk ve Sosyal Dışlanmaya Karşı Mucadele,' Sosyal Politika Yazıları, Der. Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, İletişim Yayınları, İstanbul, 261-286 s.
8. Akdemir, Nuran, Fatma İlknur Cınar ve Ulku Gorgulu. (2007); 'Yaşlılığın Algılanması ve Yaşlı Ayrımcılığı,' Turk Geriatri Dergisi, C. 10, S. 4, 215-222 s.
9. Beland, Daniel ve Toshimitsu Shinkawa. (2007); 'Public and Private Policy Change: Pension Reform in Four Countries,' The Policy Studies Journal, Vol. 35, No. 3, 349-371 s.
10. Bode, Ingo. (2007); 'From the Citizen's Wage to Self-Made Pensions?: The Changing Culture of Old Age Provision in Canada and Germany,' Current Sociology, Vol. 55, No. 5, September, 696-717 s.
11. Caniklioğlu, Nurşen. (2007); 'Yaşlılık Sigortasının Yeniden Yapılandırılmasının Esasları,' Sosyal Güvenliğin Yeniden Yapılandırılması Semineri; 7-8 Aralık 2006, TİSK Yayınları, Ankara, 191-226 s.
12. Bifulco, Lavinia ve Laura Centemeri. (2008); 'Governance and Participation in Local Welfare: The Case of the Italian Piani di Zona,' Social Policy & Administration, Vol. 42, No. 3, June, 211-227 s.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА, НАПРАВЛЕННАЯ НА СОЦИАЛЬНУЮ ЗАЩИТУ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ.

(В качестве примера государства всеобщего благосостояния: Германия, Италия, Швеция, Соединенное Королевство)
А.Н. Ибрагимова

Эта статья о социальной политике, направленная на социальную защиту пожилых людей. В данной статье впервые исследовано значение социальной политики, причины и необходимость введения. Социальная политика, направленная на защиту пожилых людей в Швеции, Германии, Англии и Италии была обсуждена в соответствии с классификацией различных государств, обладающих всеобщим благосостоянием.

Ключевые слова: возраст, социальная политика, Швеция, Германия, Англия, Италия
SOCIAL POLICIES AIMED AT SOCIAL PROTECTION OF THE ELDERLY.
(Germany, Italy, Sweden, The United Kingdom As An Example Of A Welfare STATE)
A.N. Ibrahimova

This article is about social policy aimed at older people. This article first investigated the importance of social policies aimed at the elderly, causes the need for such policies, the introduction of social policies for the elderly. Social policy aimed at older people in Sweden, Germany, England and Italy were discussed in accordance with the classification of the various states possessing general welfare.

Keywords: age, social policy, Sweden, Germany, England, Italy,

Уважаемые читатели!

Вы можете связаться с нами по поводу размещения рекламы в прессе.

Наш адрес:

АЗ. 1045, Баку, Бина, 25 км
Национальная Академия Авиации
Тел. 407-26-00. доп. 21-85
E-mail hasanov@naa.edu.az

CINAYƏT QANUNVERİCİLİYİ TARİXİNDƏ ANANIN YENİ DOĞDUĞU UŞAĞI QƏSDƏN ÖLDÜRMƏSİ ƏMƏLLƏRİNƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

N.K. Əliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Ayrı-ayrı növ cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan qanunvericilik normalarının necə yaranması və formalaşmasının öyrənilməsinin müvafiq qanunvericiliyin təkamülündə sabit meyllərin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlinə münasibət fərqli olmuşdur. Uzun müddət ananın qanuni nikahdan yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməli ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi, nikahdan kənar əlaqədən doğmuş olduğu uşağını öldürməsi əməli isə cinayət deyil, cinayətdən ağır olan əməl – günah kimi qiymətləndirilmişdir. XVIII - XIX əsrlərdə tibb elminin uşaq doğan qadının psixikasında baş verən dəyişikliklər ilə bağlı əldə etdiyi nailiyyətlər ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməlinə münasibətin nisbətən dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ilk cinayət qanunlarına əsasən bəhs edilən əməl ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi tövsiyə olunsa da, 1960-cı il və hazırda qüvvədə olan 1999-cu il Cinayət Məcəllələrində yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmənin bir növü kimi təsbit olunmuşdur.

Açar sözlər: qəsdən adam öldürmə, uşaq öldürmə, abort, yeni doğulmuş uşaq, insan həyatı, differensiasiya, cinayət məsuliyyəti, məsuliyyətin differensiasiyası.

Valideynlər uşaqları qarşısında təkcə mənəvi deyil, həm də hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Onlar uşaqlarını müəyyən yaş həddinə qədər böyütməklə yanaşı, həm də düzgün tərbiyə etməlidirlər. Qanunvericilik valideynləri uşaqlarının, habelə uşaqları valideynlərinin yaxın qohumu kimi tanıyır (Azərbaycan Respublikası CPM-nin 7.0.32-ci maddəsi; Ailə Məcəlləsinin 12.0.1-ci maddəsi). Qohumluq ən yaxın əcdad ümumiliyi əsasında insanlar arasında əmələ gələn münasibəti ifadə edir (1, s. 171). Qanunvericilik tarixində yaxın qohumların bir-birlərinə qarşı cinayət törətmələri, o cümlədən həyatlarına qəsd etmələri əməlinə münasibət eyni cür olmamışdır. Uzaq keçmişdə valideynlərin öz uşaqlarının həyatı üzərində sərəncam vermək hüququ olmuşdur. Qədim dövrün hətta Platon, Aristotel, Siseron kimi mütəfəkkirləri quldarlıq cəmiyyətinin hakim təsəvvürləri əsasında bu növ əməli yol verilən saymışlar (7, s. 8).

Qanunvericilik tarixində ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlinə görə məsuliyyətin hüquqi tənzimlənməsi vəziyyətinin öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər bir problemin inkişaf perspektivi onun tarixi araşdırılmadan, mövcud çatışmazlıqların təhlili aparılmadan, toplanmış təcrübə nəzərə alınmadan mümkün deyildir. Hər hansı növ cinayətlər üzrə qanunvericiliyin inkişaf tarixinin öyrənilməsinin təkcə həmin növ cinayətlərlə mübarizəyə dair qanunvericilik normalarının necə yaranması və formalaşmasının öyrənilməsi, müsbət təcrübənin ümumiləşdirilməsi üçün deyil, həm də bu sahə üzrə qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Tarixi yanaşma həmçinin qanunvericiliyin təkamülündə sabit meyllərin aşkar olunmasına imkan verir.

Ölkəmizin uzun müddət əsarətində olduğu Rusiya qanunvericiliyində ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi əməlinin cinayət kimi tanınmasına ilk dəfə knyaz Yaroslavin (978–1054) Nizamnaməsində rast gəlinir. Nizamnamənin 6-cı maddəsinə əsasən qadın əri ilə deyil, digər kişi ilə münasibətindən və ya nikahdankənar əlaqədən doğduğu uşağını hər hansı şəkildə öldürdükdə (donuzlara yedirirsə, süni abort edirsə və ya suda boğursa), valideynləri tərəfindən geri alınmayana qədər kilsə evində ömürlük həbs cəzasına məhkum edilirdi. Knyaz Vladimir Svyatoslavın (960-1015) Nizamnaməsinin 9-cu maddəsində də qadının doğduğu uşağını və ya dölünü öldürməsi əməlinə görə kilsə məhkəməsi tərəfindən mühakimə olunması

nəzərdə tutulmuşdu (12, s. 149, 190). Beləliklə, hər iki qanunnamədə ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi ilə abort əməlləri arasında fərq qoyulmamışdı.

Rusiyanın sonrakı qanunvericiliyi xristian dininin təsiri altında valideynlərin və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. XVII əsr rus həyatının ensiklopediyası adlandırılan və təxminən iki əsr ərzində əsas normativ akt kimi Rusiya dövlətinin hüquqi münasibətlərini tənzimləyən 1649-cu il Qanunnaməsində valideynlərin uşaqlarını öldürməsi əməli ananın nikahdankənar əlaqədən doğduğu uşağını öldürməsi ilə müqayisədə daha az ictimai təhlükəli əməl kimi qiymətləndirildi. Qanunnamənin XXII fəslinin 3-cü maddəsinə əsasən valideyn uşağını öldürdükdə bir il müddətində həbsxanada saxlanılır, bundan sonra kilsədə camaat qarşısında uca səsle günahını etiraf etməli idi. Uşağını öldürən valideynlər (ata və ya ana) edam cəzasına məruz qalmırdı. Uşaqlar valideynlərinə qarşı şahidlik edə bilməzdilər (6-cı maddə). Qanunnamənin 26-cı maddəsində isə ananın nikahdan kənar əlaqədən doğmuş olduğu uşağını öldürməsi əməlinə görə daha sərt cəza müəyyən olunmuşdu, digərləri ibrət götürsün deyə təqsirkar ana heç bir güzəşt olmadan edam edilirdi (16).

S.V. Borodinə görə qanunnamə ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlini cinayətdən daha çox günah kimi tanıyırdı (2, s. 67). Göründüyü kimi, Qanunnamədə ananın yeni doğduğu və yeni doğmadığı uşağını öldürməsi əməlləri bir-birindən fərqləndirilmiş, birinci əməl cinayət deyil, günah sayılmışdır. Ümumiyyətlə, Rusiya İmperiyasında ananın yaşından asılı olmayaraq qanuni nikahdan olan uşağını öldürməsi əməli ağır günah kimi qiymətləndirilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, uzun tarixi inkişaf boyu yeni doğulmuş eybəcər uşaqların öldürülməsi cinayət sayılmamışdır. Sparta (Yunanıstanda qədim dövlət) eybəcər, fiziki qüsurlu doğulmuş uşaqlar hərbi və dövlət-xidmətinə yararsız sayılaraq öldürülürdülər. Ərəblərdə müqəddəs Qurani-Kərim nəzil olana kimi yeni doğulmuş qız uşaqlarının diri-diri torpağa basdırılması cinayət sayılmamışdır. Belə ki, qadın ailədə iş görmək qabiliyyətinə malik olmayan, əlavə yük sayılmışdır, qızlar sayca çox doğulanda bədəvilər oğlanların ana südüne olan paylarının azalmasını qarşısını almaq üçün onları diri-diri torpağa basdırırdılar (11, s. 18-23).

Rusiyada yalnız I Pyotrın 1704 və 1718-ci il tarixli fərmanları ilə cəza (hətta ölüm cəzası) təhdidi ilə eybəcər doğulmuş uşaqların öldürülməsi qadağan edildi. Bu cür doğulmuş uşaqlar haqqında kilsəyə məlumat verilməli idi. I Pyotr həmçinin Rusiya tarixində ilk dəfə olaraq nikahdankənar əlaqədən doğulmuş uşaqlar üçün tərbiyə evlərinin yaradılması haqqında fərman verdi (5, s. 21.).

Rusiya İmperiyasında 1 yanvar 1835-ci ildən hüququn mənbəyi olan 1832-ci il Qanunlar Külliyyatının 341 və 342-ci maddələrində uşaq öldürmə əməli (detoubiystvo) ana bətnində olan uşağın öldürülməsi kimi müəyyən olunmuşdu, ananın yeni doğduğu və yeni doğmadığı uşağını öldürməsi əməlləri qəsdən adam öldürmənin ağırlaşdırıcı hallarının bir növü kimi təsbit olunmuşdu. Qanunnamə valideynlərin öz uşaqlarının həyatı üzərində sərəncam vermək hüququnu ləğv etdi (15). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həm keçmiş, həm də müasir rus hüquq ədəbiyyatlarında bəhs etdiyimiz cinayətin ifadəsi üçün çox zaman «detoubiystvo» terminindən istifadə edilmişdir. Lakin biz həmin ifadənin bəhs etdiyimiz kriminal əmələ münasibətdə istifadə olunmasını düzgün sayırıq. Çünki «detoubiystvo» termini uşağı təkcə onu doğan qadın tərəfindən deyil, istənilən şəxs tərəfindən istənilən uşağın öldürülməsi mənasını verir.

XVIII - XIX əsrlərdə tibb elminin əldə etdiyi nailiyyətlər ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməlinə münasibətin dəyişməsinə səbəb oldu. Müəyyən edildi ki, uşaq doğan qadının psixikasında doğuş ağrıları ilə əlaqədar sarsıntı baş verir və bu faktor ananın qeyd olunan cinayəti törətməsinə öz təsirini göstərir. Həmin dövr eyni zamanda burjuva inqilablarının baş verdiyi, kapitalist münasibətlərinin möhkəmləndiyi, ictimai inkişafda və ümumi mədəniyyətdə əsaslı irəliləyişlərin olması ilə xarakterizə olunur. Bu proseslər fonunda hüquqi mədəniyyət və düşüncə də inkişaf etmişdir. Fransanın məşhur vəkili və jurnalisti olmuş Birisso de Varvil (1754-1793) ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsinə qanun və əxlaq

normalarının nikahdankənar əlaqədən yaranan hamiləlikləri pisləməsinin nəticəsi olduğunu göstərirdi və hesab edirdi ki, qanun bununla biabır olmaq istəməyənləri ölümə məhkum edir. Odur ki, cəmiyyət ya hər cür hamiləliyə hörmət ilə yanaşmalı, ya da bu növ əməllərə görə məsuliyyət yumşaq olmalıdır. A.Feyerbaxa (1829-1880) görə bakirəlik adının itirilməsi qorxusu qadını bu cinayətə vadar edir və bu bəraətverici faktor qadına yüngül cəzanın təyin edilməsinə əsas verir (17, s. 19).

Rusiya cinayət qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq 1845-ci il Cinayət və İslah cəzaları haqqında Qanunnamədə qadının nikahdan kənar əlaqədən doğmuş olduğu uşağını öldürməsi əməli imtiyazlı cinayət tərkibi kimi müəyyən edildi (1451-ci maddənin 2-ci hissəsinin 1-ci bəndi). Hesab edildi ki, bu cinayəti törədən qadının vəziyyəti qeyri-adi; o, xəcalət, qorxu, vicdan əzabı və fiziki ağrılar içində, demək olar ki, öz idrakını itirir və bu dəhşətli cinayəti törədir. Həmin cinayətə görə iki ilədək müddətə həbsxana və ya sürgün cəzası müəyyən olunmuşdu. Nikahdan kənar əlaqədən uşaq doğan qadınlar ictimai mühakiməyə məruz qalsa da, qadının qanuni nikahdan doğduğu uşağını qəsdən öldürülməsinə görə onunla müqayisədə daha sərt məsuliyyət müəyyən olunmuşdu. Ədəbiyyatda göstərilir ki, bu, dövlətin cəmiyyətdə qadınlar ilə kişilər arasında intim münasibətləri qaydaya salmaq, onu mənəvi və etik çərçivəyə salmaq niyyətindən irəli gəlirdi (3). Qanunnamənin 1469-cu maddəsində əcaib və ya hətta insan görkəminə malik olmayan yeni doğulmuş uşağın öldürülməsinə görə təqsirkarın Sibirə sürgün olunmaqla bütün hüquq və imtiyazlardan məhrum edilməsi və ya islah həbs rotalarına verilməsi cəzası müəyyən olunmuşdu (13, s. 160, 408).

Rusiyada 1897 - 1906-cı illərdə ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayətinə görə məhkum olunmuşların statistikasını aparan M.İ.Qernetin araşdırmalarına görə andlı iclasçılar məhkəməsinin əksər hallarda bu cinayəti törətmiş qadınlara bəraət verməsinə baxmayaraq, həmin dövrdə bu cinayətə görə ildə təxminən 100 qadın məhkum olunmuşdur. Bu cinayətə görə məhkum olunmuş 70 nəfər kişiye 3940 nəfər qadın düşmüşdür. M.İ.Qernet fərqi bu səviyyədə olmasını qadının fizioloji xüsusiyyətləri və ya amansızlığı ilə deyil, nikahdankənar əlaqədən yaranan doğuşlar və cəmiyyətin belə doğuşlara mənfi münasibətinin mövcudluğu ilə əlaqələndirmişdir (4, s. 140).

XIX əsrin axırlarında nikahdan kənar əlaqədən doğan qadınların psixi vəziyyətinin nəzərə alınması və bu cinayətə görə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsinə meyl daha da gücləndi və bu proses öz əksini 1903-cü il Cinayət Qanunnaməsində tapdı. Qanunnamənin 461-ci maddəsində nikahdan kənar əlaqədən doğulan uşağı doğuş vaxtı öldürən anaya islah evlərində həbs cəzasının təyin edilməsi nəzərdə tutuldu (14, s. 275). Beləliklə, həmin dövrün qanunvericiliyində ananın qanuni nikahdan doğduğu uşağı öldürməsi ilə nikahdankənar əlaqədən doğduğu uşağı öldürməsi əməlləri arasında fərq qoyulmuşdur. Qanuni nikahdan deyil, nikahdankənar doğulan uşaqların doğuş vaxtı qəsdən öldürülməsinə görə, adətən, yüngül məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Bu, dövlət səviyyəsində nikahdankənar doğuşların tanınması və ictimai fikrin bu məsələyə münasibətinin nisbətən dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur.

Çar Rusiyasından fərqli olaraq sovet dövləti nikahdankənar doğulan uşaqların leqallaşdırılması institutunu ləğv etdi, ana olmaq məsələsinin həlli qadının öz ixtiyarına verildi. Təna qadınlara (analara) maddi yardımın göstərilməsi, əmək və digər sosial hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində işlərin görülməsinə başlandı. Lakin bu, eyni zamanda bəhs etdiyimiz cinayətlərin statistikasına mənfi təsir göstərdi, həyat əleyhinə törədilən cinayətlərin sayı bu cinayətlərin hesabına artmağa başladı.

Sovet cinayət qanunvericiliyinin ilk aktlarında ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlinə görə ayrıca normada məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdı. Bu əməl yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi deyil, təqsirkarın kömək göstərməyə borclu olduğu və onun üçün köməksiz vəziyyətdə olan adamı öldürməsi əlamətləri ilə, ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin bir növü kimi qiymətləndirilirdi. RSFSR ilk CM-də olduğu kimi, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin

II sessiyası tərəfindən 9 dekabr 1922-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin ilk Cəza Məcəlləsində də məsələ bu cür həll olunmuşdur. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəti və Xalq Komissarları Sovetinin 3 dekabr 1927-ci il tarixli qərarı ilə qəbul edilmiş və 1928-ci il yanvarın 15-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan SSR Cəza Məcəlləsində də ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlinə görə məsuliyyət eyni cür tənzimlənmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələr təqsirkar qadınların doğuşla əlaqədar yaranan xüsusi psixoloji vəziyyətlərini və bu cinayəti törətməyə vadar edən digər halları nəzərə almış və onlara çox zaman yüngül cəza təyin etmişlər (9, s. 71). Bu da səbəbsiz deyildir. Belə ki, RSFSR Ali Məhkəməsinin Cinayət-kassasiya kollegiyası 1926-cı ildə bütün məhkəmələrə göndərmiş olduğu təlimat məktubunda izah etmişdir ki, göstərilən cinayətlərə dair işlər üzrə sərt sosial müdafiə tədbirlərinin təyin edilməsi ilə heç bir müsbət nəticə əldə oluna bilməz. Bu neqativ sosial hadisə ilə cinayət-hüquqi repressiyadan daha çox, təna qadınların maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması və xüsusən kənd yerlərində keçmişdən miras qalmış köhnə fikirliliyin qalıqlarının ləğv edilməsi yolu ilə mübarizə aparmaq lazımdır. Əgər bu cinayət qeyd edilən səbəblər üzündən və ilk dəfə törədilmişdirsə, təqsirkar şəxsə minimal müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının, yaxud bərasində şərti məhkum etmə institutunun tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur. Kifayət qədər mədəni səviyyəyə və maddi şəraitə malik olan qadınlar bu cinayəti törətdikləri halda isə qeyd edilən hallar onlara yüngül cəzaların təyin edilməsi üçün əsas kimi çıxış edə bilməz (8, s. 96). Beləliklə, həmin dövrdə bəhs edilən cinayətə görə qadınların məsuliyyətlərinin həllində onların təhsil, mədəni, sosial səviyyələrinə uyğun differensiasiyası aparılmışdır.)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ittifaq dövlətinin bəzi respublikalarında bəhs edilən əmələ görə fərqli məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Ukrayna Respublikasının 1927-ci il CM-də ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməli yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə əməli, Belarus Respublikasının 1928-ci il CM-də isə sadə qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsbit olunmuşdur (18, s. 78, 112). Ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalarda sayca ikinci qəbul edilmiş cinayət qanunlarında ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlinin üç cür təsbitinə rast gəlmək mümkündür: 1) əksər respublikaların cinayət qanunlarına əsasən bəhs edilən əməl ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsvif olunmuşdur; 2) bəzi respublikaların cinayət qanunlarına əsasən sadə qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsvif olunmuşdur; 3) bəzi respublikaların cinayət qanunlarına əsasən isə yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsvif olunmuşdur.

Sovet quruluşunun əsasları möhkəmləndikcə, əhalinin sosial-mədəni inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə dövlətin bu məsələyə münasibəti dəyişməyə başlamışdır. Bu, öz əksini cinayət hüququ nəzəriyyəsində də tapmışdır. Bəzi müəlliflərə görə (D.Karnitskiy, Q.Roqinskiy) dəyişən iqtisadi və siyasi şərait qadın və anaların normal həyat şəraiti üçün bütün şərtlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Ona görə də ananın doğuş vaxtı öz uşağını öldürməsi əməlini məhkəmələr, bir qayda olaraq, qəsdən adam öldürməyə görə cəza təyini nəzərdə tutan müddəalar çərçivəsində qiymətləndirməlidirlər. Bununla belə, həmin dövrün cinayət hüququ nəzəriyyəsinin bəzi nümayəndələri (M.Avdeyeva, B.Zmiyev, V.Menşaqin) ananın doğuş vaxtı öz uşağını öldürməsi əməlinə görə xüsusi normada məsuliyyətin yaradılmasını təklif etmişlər.

SSRİ MİK və XKS-nin "Abortun qadağan edilməsi, yeni uşaq doğan qadınlara maddi köməyin göstərilməsi, çoxuşaqlı ailələrə dövlət yardımının müəyyən edilməsi, doğum evlərinin, uşaq baxçalarının sayının artırılması, alimentin ödənilməsinə görə cinayət məsuliyyətinin gücləndirilməsi və boşanmaya dair qanunvericiliyə bəzi dəyişikliklərin edilməsi haqqında" 27 iyun 1936-cı il tarixli qərarı ilə ölkədə aborta qadağa qoyuldu. Bu qadağa 1 noyabr 1955-ci il kimi davam etdi. Qərar bir tərəfdən abort əməllərinin azalmasına səbəb oldusa, digər tərəfdən ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməllərinin artmasına gətirib çıxardı.

1958-ci il dekabrın 25-də «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi əsasları» qəbul olundu. 1958-ci ilin Əsasları ilə cinayət hüququnda qanunçuluğun

möhkəmləndirilməsi, humanizm və ədalətin genişləndirilməsi istiqamətində ciddi dəyişikliklər edildi. Bu qanun sovet cinayət hüququnda ilk dəfə olaraq analogiya institutunu ləğv etdi. Əsaslar bir tərəfdən böyük ictimai təhlükəli sayılmayan əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin yüngülləşdirilməsini, digər tərəfdən vətəndaşların həyat və sağlamlığı əleyhinə edilən cinayətlərə görə məsuliyyətin müəyyən dərəcədə sərtləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddəti azaldıldı, ölüm cəzası yalnız xüsusi təhlükəli dövlət cinayətlər və ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə əməllərinə görə müəyyən edildi. Lakin sonradan bu cəza növü bəzi digər cinayət növləri, o cümlədən, dövlət əmlakının və ya ictimai əmlakın xüsusilə külli miqdarda talanması üstündə də nəzərdə tutuldu.

Əsaslara uyğun olaraq 1959 – 1961-ci illərdə müttəfiq respublikaların yeni Cinayət Məcəllələri qəbul olundu. RSFSR-in 1960-cı il, 3-cü CM-də də ananın doğuş vaxtı öz uşağını öldürməsi əməlinə görə ayrıca normada məsuliyyət nəzərdə tutulmadı, həmin əməl CM-nin 103-cü maddəsi ilə - ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici əlamətləri istisna edən sadə qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsvif olunmuşdur. Qadının doğuş vaxtı keçirdiyi fiziki və psixi vəziyyət, ağır maddi həyat və ailə şəraiti və s. bu kimi amillər məsuliyyəti deyil, yalnız cəzanı yüngülləşdirən hallar kimi nəzərə alınmışdır. RSFSR-dən başqa Belorusiya, Qazaxıstan, Gürcüstan respublikalarının cinayət qanunlarında da ananın yeni yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməli qəsdən adam öldürmənin əsas tərkibinin bir növü kimi təsbit olunmuşdu. Lakin keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan 15 respublikadan 10-nun (Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Ukrayna, Moldova, Latviya, Litva və Estoniya) cinayət qanunvericiliyində ananın doğuş vaxtı öz uşağını öldürməsi əməli qəsdən adam öldürmənin yüngülləşdirici halı kimi təsbit olunmuşdu. Bəhs edilən əməli imtiyazlı cinayət tərkibi kimi nəzərdə tutan respublikaların cinayət qanunlarında müvafiq normaların sanksiyaları fərqli şəkildə müəyyən edilmişdi: bəzilərinə maksimum cəza kimi beş il, bəzilərinə üç il müddətində azadlıqdan məhrum etmə cəzası, bəzilərinə isə alternativ cəza növü kimi islah işləri cəzası nəzərdə tutulmuşdu (məsələn, Litva SSR CM-də). Bunun səbəbini yalnız həmin respublikaların müxtəlif sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyələrinə malik olmaları ilə izah edilməsi düzgün olmazdı. Burada milli xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. Lakin dəqiq səbəbin müəyyən edilməsinə maneçilik törədən müəyyən məqamlar da vardır. Belə ki, Türkmənistan və Tacikistanda Litva, Latviya kimi respublikalar ilə eyni cəza – 5 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya Azərbaycan və Qırğızıstanda Moldova və Ukrayna ilə eyni cəza – üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, RSFSR-in 1960-cı il CM-nə əsasən bu əməl sadə qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi (CM-nin 103-cü maddəsi ilə) təsvif olunsay da, təqsirkar şəxslər barəsində çox zaman CM-nin qanunda nəzərdə tutulduğundan daha yüngül cəza təyin etmə və ya şərti məhkum etməni nəzərdə tutan 43 və 44-cü maddələri tətbiq olunmuşdur. Məsələn, R. RSFSR CM-nin 103-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulan cinayət əməlini törətməkdə təqsirli bilinərək 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Belə ki, R. yeni doğduğu uşağına heç bir yardım etməmiş, onu mələfəyə və xalata büküb paltar şafına qoymuş, nəticədə uşaq burada yuxarı nəfəs orqanlarının bağlanması üzündən ölmüşdür. RSFSR Ali Məhkəməsinin sədr müavini cəzanın ağırlığından protest vermişdir. Ali Məhkəmənin kollegiyası işə baxarkən müəyyən etmişdir ki, məhkəmə əməli düzgün təsvif etsə də, təqsirkarın cəzasını yüngülləşdirən bütün halları nəzərə almamış və sərt cəza təyin etmişdir. Belə ki, R. -nin cinayəti törətməkdə özünü təqsirli bilməsi, əməlindən səmimi peşman olması, ilk dəfə cinayət törətməsi ilə yanaşı, doğuşdan yaranmış xəstəlik vəziyyətini, atası tərəfindən evdən qovulmasını, yəni cinayəti ağır şəxsi ailə həyatı şəraitində törətməsini nəzərə almalı idi. RSFSR Ali Məhkəməsinin kollegiyası protesti təmin edərək R. barəsində CM-nin 44-cü maddəsini tətbiq etmiş, ona təyin edilmiş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddətini üç ilə endirmişdir (10, s. 158-159).

1960-cı il CM-nin qüvvədə olduğu dövrdə sovet cinayət hüququ nəzəriyyəsində ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməli ilə bağlı əsasən iki mövqe formalaşmışdır. Bir qrup müəllif bu əmələ görə yüngül məsuliyyət nəzərdə tutan müstəqil cinayət-hüquqi normanın lehinə, bir qrup isə əleyhinə çıxış etmişdir. Əleyhinə çıxış edənlərin bəzisi bu əmələ görə məsuliyyətin

qəsdən adam öldürmənin sadə tərkibi ilə, bəzisi isə ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsvif olunmasını təklif etmişlər. Bəzi müəlliflərin fikirlərini diqqətə çatdıraraq.

Ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsinə görə müstəqil cinayət-hüquqi normanın yaradılmasının əleyhinə olan N.İ.Zaqorodnikova görə qanunun adam öldürməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutan əsas tərkibi bəhs edilən əmələ görə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların, qadının sağlamlığında baş verən dəyişikliklərin nəzərə alınmasına imkan verir. Əks mövqe bu cinayətin bəzən alçaq niyyətlə, qəddarcasına törədən şəxslərə yüngül cəzanın verilməsinə şərait yaradır (6, s. 165). Şübhəsiz, bu cinayətin qadının doğuş prosesi ilə əlaqədar məruz qaldığı psixi proses üzündən deyil, alçaq motiv üzündən törədilməsi istisna edilmir. Lakin müəllifin qəsdən adam öldürmə cinayətinin əsas tərkibinin bu əmələ görə məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdırıcı bütün halları nəzərə almağa imkan verdiyini ifadə edən mövqeyi ilə razılaşmaq mümkün deyildir.

S.V.Borodina görə hamilə qadın doğuş vaxtı çox zaman psixikasına ağır təsir edən vəziyyətə düşür. Qadının bu vəziyyətinin yüngülləşdirici hal kimi tanınması əsaslıdır. Lakin bu əlamət həmin növ cinayətlərin hamısında mövcud olmur. Ona görə də ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməlinin sadə qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi təsvif edilməsi bu növ cinayətlərə differensial yanaşmanı təmin edir (2, s. 45). Biz müəllifin fikrinin əvvəlki hissəsi ilə razı olsaq da, sonuncu hissəsi ilə razı deyilik. Həqiqətən ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayətinin imtiyazlı cinayət tərkibinə aid edilməsinin əsası kimi ananın doğuş prosesi ilə əlaqədar psixofizioloji dəyişikliklərə məruz qalması çıxış edə bilər. Lakin müəllifin sadə qəsdən adam öldürmə cinayət tərkibinin bu növ əməllərə görə məsuliyyətin ədalətli həllinə imkan verməsi mövqeyini etibarlı hesab etmirik.

Əks mövqeyin, yəni ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayətinə görə yüngül məsuliyyət nəzərdə tutan müstəqil cinayət-hüquqi normanın yaradılmasının tərəfdarları öz mövqelərini əsasən ya təqsirkarın şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyinin az olması (qadının aldanılması, cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normaları tərəfindən qeyd olunan əməllərin qəti surətdə pislənməsi), ya da onun sağlamlıq durumunda yaranan problemlər ilə (qadının patoloji vəziyyəti, psixikasında ciddi dəyişikliyin baş verməsi, xüsusi psixofiziki vəziyyət və s.) izah edirlər.

Ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayəti üzrə məhkəmə təcrübəsinin kifayət qədər olduğu Rusiyada bəhs edilən cinayətlərə dair işləri öyrənən M.A.Tryasoumov göstərmişdir ki, bu cinayəti törədən qadınlar əksər hallarda (70 %) əvvəlcədən ona hazırlıq görür, hamiləliklərini həm səhiyyə orqanlarından, həm də yaxın qohumlarından gizlədirlər. Bəzən nikahdankənar əlaqədən yaranan hamiləliyə görə atalar gənc qızlarını evdən qovur və ya evli olmayan, maddi vəziyyəti çətin olan qadınlar bu cür hamiləlikdən azad olmaq fikrinə düşürlər və s. Ona görə də müəllif bəhs edilən cinayətin kökünün sosial mühitdə axtarılmalı olduğunu, onun alçaq, yaxud egoist motivlə törədilməsi mövqelərinin əleyhinə olduğunu qeyd göstərmişdir (17, s. 27-28). Biz sosial mühitin bu növ cinayətlərin mənbəyi qismində çıxış etməsi fikrinin əleyhinə deyilik. Lakin bu cinayətin bəzən alçaq və egoist motivlər üzündən törədilməsi də istisna edilməli deyildir.

Rusiyanın qüvvədə olan 1996-cı il tarixli CM-də ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayəti ilk dəfə olaraq yüngülləşdirici hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin bir növü kimi müstəqil cinayət-hüquqi normada (106-cı maddədə) təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan 1999-cu il tarixli CM-də isə bəhs edilən əmələ görə məsuliyyət əvvəlki, 1960-cı il tarixli CM-də müəyyən edilmiş qaydada tənzimlənir.

Ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi cinayəti ilə bağlı təcrübə vəziyyətin öyrənilməsi müvafiq elmi nəticələrin çıxarılması üçün faydası vardır. Lakin ölkəmizin məhkəmə təcrübəsində bəhs edilən cinayətlər üzrə kifayət qədər material yoxdur. L.İ.Murzina Rusiya Federasiyasının Penza və Kursk vilayətlərində 1996 - 2005-ci illərdə ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsinə dair olan cinayət işlərini öyrənməklə müəyyən etmişdir ki,

cinayəti törətmiş qadınlar ya rəsmi nikah münasibətlərində olmamış, ya boşanmış, ya da əxlaqsız həyat tərzi sürmüşlər və onların hamısı uşaqlarını doğandan dərhal sonra öldürmüşlər, təyin edilən ən ağır cəza üç il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə olmuşdur. Məhkəmə-psixiatrik eksperizasının rəylərinə görə heç bir qadında anlaşıqlığı istisna etməyən psixi pozuntu və ya affekt vəziyyəti olmamışdır. Ona görə də müəllif ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi cinayətində iştirak edən birgə icraçıların, köməkçilərin, təhrikçilərin və təşkilatçıların əməlini CM-nin 32-ci maddəsinə istinad edilməklə təqsirkar şəxs üçün aşkar sürətdə köməkəz vəziyyətdə olan adamı öldürmə əlaməti ilə - CM-nin 120.2.9-cu maddəsi ilə tövsif olunmasını düzgün hesab etmişdir. Müəllif həmçinin CM-nin 121-ci maddəsində ana və onun uşağına görə məsuliyyət daşımaları olan və uşağın doğulacağını bilmələrinə baxmayaraq öz əməlləri ilə bilə-bilə ana üçün psixotrapma situasinya yaradan və nəticədə ananın yeni doğmuş olduğu uşağını öldürməsinə və ya ona cəhd etməsinə gətirib çıxaran şəxslərin məsuliyyətini nəzərdə tutan 2-ci hissənin yaradılmasını təklif etmişdir. Qeyd olunan cinayətlə bağlı müəllifin yekun nəticəsinə görə qadının doğuşdan irəli gələn xüsusi psixofiziki vəziyyətdə uşağını öldürməsinə görə məsuliyyət yüngülləşdirilməli, qadının doğduğu uşağını öldürməsinin digər hallarına görə isə məsuliyyət sərtləşdirilməlidir (3). Fikrimizcə, cinayət məsuliyyəti müəyyən edilərkən yalnız humanizm prinsipi deyil, həm də ədalət və məsuliyyətin differensiasiyası prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

Cinayət qanunvericiliyi tarixində ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməllərinə görə məsuliyyətin tənzimlənməsi vəziyyətinə etdiyimiz bu qısa ekskursiya ilə müəyyən edirik ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə bəhs etdiyimiz əməl münasibət fərqli olmuşdur. İlk vaxtlar ananın qanuni nikahdan yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsi əməli ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi qiymətləndirilmiş, nikahdan kənar əlaqədən doğmuş olduğu uşağını öldürməsi əməli isə cinayət deyil, ondan ağır olan əməl kimi – günah sayılmışdır. Tibb elminin əldə etdiyi nailiyyətlər ananın yeni doğduğu uşağını öldürməsi əməlinə münasibətin müəyyən qədər dəyişməsinə, yəni məsuliyyətin nisbətən yüngülləşdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsinə səbəb olsa da, heç də bütün ölkələrin qanunvericiliyində həmin əməl imtiyazlı cinayət tərkibi kimi deyil, bəzi ölkələrin cinayət qanununda hətta ağırlaşdırıcı hallarda törədilən qəsdən adam öldürmənin bir növü kimi təsbit olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı. «Şərq-Qərb», 2006, 672 s.
2. Бородин С.В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. М.: Юристъ, 1994, 216 с.
3. Мурзина Л.И. Генезис уголовной ответственности за детоубийство / <http://jyberleninka.ru/artijle/n/genezis-ugolovnoy-otvetstvennosti-za-detoubiystvo>
4. Гернет М.Н. Общественные причины преступности. Избранные произведения. М., Юридическая лит-ра, 1974. – 639 с.
5. Грубова Е.И. Проблемы ответственности за убийство матерью новорожденного ребенка в Российском и зарубежном уголовном законодательстве. Дисс. на соиск. ученой степени к.ю.н. М. 2009, 260 с.
6. Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. М., Госюриздат, 1961, 278 с.
7. Игнатов А.Н. Уголовный закон охраняет права несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1971. - 85 с.
8. Красиков А.Н. Ответственность за убийство по российскому уголовному праву. Саратов, 1999, 124 с.
9. Курс советского уголовного права: Преступления против личности, ее прав. В 6-ти томах: Часть особенная. Т. 5 / Кригер Г.Л., Пионтковский А.А., Ромашкин П.С. - М.: Наука, 1971. - 572 с.

10. Постановления и определения по уголовным делам Верховного Суда РСФСР (1981-1988 гг.) / Под ред. Е.А.Смоленцева. –М.: Юрид. лит., 1989. - 448 с.
11. Рагимов И.М. Философия преступления и наказания. – СПб.: Издательский Дом Р. Асланова «Юридический центр», 2013. – 288 с.
12. *Российское законодательство X—XX веков*. В 9 т. Т.1. Законодательство Древней Руси. — М.: Юрид. лит., 1984. — 432 с.
13. *Российское законодательство X—XX веков*. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. — М.: Юрид. лит., 1988. — 432 с.
14. Российское законодательство X - XX веков: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах. Т. 9 / Отв. ред.: Чистяков О.И. М.: Юрид. лит., 1994. - 352 с.
15. Свод Законов Российской Империи / <http://civil.consultant.ru/code/>
16. Соборное Уложение 1649 г. / <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/1649.htm>
17. Трясоумов М.А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с убийствами матерью новорожденного ребенка (ст. 106 УК РФ). Дисс. на соиск. ученой степени к.ю.н. М. 2009, 221 с.
18. Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сборник (Основные законодательные акты). –М.: Юриздат, 1952. С. 78, 112.

ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА УБИЙСТВО МАТЕРЬЮ НОВОРОЖДЕННОГО РЕБЕНКА

Н. К.Алиев

Изучение истории развития уголовного законодательства по отдельным видам преступлений, имеет значение для определения тенденций в развитии и совершенствовании действующего уголовного закона. В истории человечества было разное отношение к убийству матерью новорожденного ребенка. В течение долгих лет убийство матерью новорожденного ребенка из законных отношений рассматривалось как одно из наиболее тяжких убийств, а убийство матерью новорожденного ребенка из внебрачных отношений - как грех. В XVIII - XIX веках в силу научного достижения медицины - у матери-роженицы возникает в психике особое потрясение, вызванное родовыми муками, и это обусловило снисходительное отношение к убийству новорожденного ребенка матерью.

Согласно первых уголовных законов Азербайджанской Республики убийство матерью новорожденного ребенка квалифицировалось, как убийство, совершенное с отягчающим обстоятельством. А в УК 1960 года, и ныне действующем УК (1999 г.) это деяние предусмотрено как один из видов привилегированных убийств.

Ключевые слова: убийство, детоубийство, аборт, новорожденный ребенок, жизнь человека, дифференциация, уголовное ответственность, дифференциация ответственности.

IN CRIMINAL LEGISLATIVE HISTORY, REGULATIVE PROBLEMS OF RESPONSIBILITY FOR DELIBERATE MURDER BY MOTHER OF A NEWBORN CHILD

N. K. Aliyev

Studying what formation and creation of legislative norms considering responsibility for different kind of crimes assume importance for defined stable factors and evaluation in legislation's progress. In historical times, it has been different attitude to act of deliberate murder by mother of a newborn child. Long times, in her legal marriage, in circumstances aggravating act deliberate murder by mother of a newborn child was estimated as crime committed deliberate murder, in her illegal marriage, act of deliberate murder by mother of a newborn child was estimated as sin was

aggravating act from crime exception was being crime. In XVIII - XIX centuries medical scientific's achievement was being gotten with regulating changes in psychology of mother of a born child has been caused change of attitude to act of deliberated murder by mother of a newborn child. Though in the main of primary Criminal Codes of Azerbaijan Republic in which is said act is qualified as crime deliberated murder in circumstances aggravating, in Criminal Codes of Azerbaijan Republic in 1960 and 1999 being in force are expressed as a kind of deliberated murder in circumstances mitigating.

Key words: deliberate murder, deliberate child, abortion, a newborn child, human life, differentiation, criminal responsibility, differentiation of responsibility.

Новые печатные издания Национальной Академии Авиации!

1. Beynəlxalq yük aviadaşmalarının. Satışı və təşkili. Əliyev S.İ.

2. Təyyarə bələdçiləri üçün. Ağayeva Narinc

3. Авиационное материаловедение.
Наджафов, Т.А., Сафарзаде А.А., Алиев А.

Наш адрес:

АЗ. 1045, г. Баку 25-ый км
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNDƏ ROLU

N.E.Quliyeva

Milli Aviasiya Akademiyası

"Məqalədə AİHM-nin tarixinə və strukturuna qısa baxış, o cümlədən, məhkəmənin fəaliyyəti zamanı nəzərə çarpan çatışmazlıqlar, onların həlli yolları barədə təkliflərə xüsusi yer verilmişdir."

1949-cu ildə yaradılmış beynəlxalq regional təşkilat olan Avropa Şurasının məqsədi demokratiyanın genişləndirilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsinə yardım etməkdir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi məqsədi ilə Avropa Şurasının Məşvərətçi Assambleyası tərəfindən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası hazırlanırdı. Lakin bir sıra dövlətlərin nümayəndələri Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini əsas götürərək Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının lüzumsuzluğunu bildirdilər. Buna baxmayaraq Məşvərətçi Assambleyanın bir çox digər nümayəndələri Avropa üçün insan hüquqlarına dair konvensiyanın hazırlanmasına böyük maraq göstərdilər və onlar bu arqumentləri irəli sürüdürlər ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin zəif cəhəti onun hüquqi baxımdan qeyri-məcburi olmasıdır, elə bu səbəbdən də hüquqi cəhətdən məcburi olan sənədin hazırlanması zəruriliyi vurğulanırdı. Nəhayət 1950 - ci ildə AİHK - sı qəbul olundu və 10 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 1953-cü ildə qüvvəyə mindi. Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlər üzərlərinə götürdükleri öhdəlikləri təmin etmək məqsədi ilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə yaratdılar. Məhkəmə faktiki olaraq 1959 - cü ildə fəaliyyətə başlamışdır və o, Fransanın Starusburq şəhərində yerləşir. Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan şəxslər avtomatik olaraq Məhkəməyə müraciət edə bildirdilər. Çünki Konvensiyanın dövlət tərəfindən ratifikasiyası Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıması demək deyildi, dövlətin Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıması üçün dövlətin xüsusi bəyanatı lazımdır (11 sayılı Protokolun qüvvəyə minməsinə qədərki redaktədə nəzərdə tutulurdu). Elə bu səbəbdən də, məhkəmənin fəaliyyətə başlaması müəyyən qədər gec həyata keçirilmişdir. Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlərin Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı xüsusi bəyanat verməsinin səbəblərindən biri kimi müəyyən qisim dövlətlər ayrı - ayrı şəxslərə müvafiq dövlətə qarşı şikayət ərizəsi ilə çıxış etmək hüququnun verilməsinin əleyhinə çıxırdılar və bunu dövlətlərin suverenliyinin alçaldılması kimi hesab edirdilər.

Şəxsin öz hökumətindən beynəlxalq məhkəmə orqanına şikayət ərizəsi ilə müraciət etmə hüququnu Avropa Məhkəməsinin keçmiş hakimi "C.Fitsmoris" inqilabi anlayış" adlandırmışdır. [1].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında beynəlxalq regional məhkəmə orqanı kimi çıxış edir. Hansı ki, bu məhkəmə orqanı fərdlərin beynəlxalq məhkəməyə müraciət etmə hüququnu nəzərdə tutur və bununlada ilk dəfə olaraq fərdlərə beynəlxalq hüququn subyekt statusunu verir. Lakin fərd məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olur, çünki fərdlər beynəlxalq hüququn subyektliyi olmaq üçün müəyyən olunmuş əsas ünsürlərinə malik deyildir. Elə bu səbəbdən də fərdlər məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdirlər. Məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur.

- fərd beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak etmir;
- fərdin beynəlxalq-hüquq subyektliyi bütünlüklə dövlətlərin razılığından asılıdır;
- birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn müəyyən vəzifələr daşıyır;
- əsas etibarilə, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı müəyyən beynəlxalq

sazişlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada və həcmdə beynəlxalq instansiyalar qarşısında bu pozuntunu törətmiş dövlətə qarşı iddia qaldıra bilər. [2]

Azərbaycan Respublikasından daxil olan şikayətlərin illər üzrə Avropa Məhkəməsinin icraatına Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi daimi əsasda fəaliyyət göstərən və dövlətdaxili

məhkəmələrin malik olduğu atributlara malik olan beynəlxalq regional məhkəmə orqanıdır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyası Avropa Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir.

Məhkəmənin yurisdiksiyası Konvensiyanın 32 - ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən Konvensiyanın 33, 34 və 47 - ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Konvensiyanın və onun Protokollarının şərh və tətbiqinə dair göndərilən bütün məsələlərə məhkəmənin yurisdiksiyası şamil olunur. Burada əsas məsələ Konvensiyanın 33, 34 və 47 ci maddələrində nəzərdə tutulmuş şərtlərə əməl olunmasıdır.

33- cü maddəyə görə Konvensiyanı imzalayan bir dövlət digər dövlətin Konvensiyanın və ya ona əlavə olunmuş Protokolların pozulması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər. [3]

34 - cü maddəyə əsasən isə Məhkəmə istənilən fiziki şəxslərdən, qeyri- hökumət təşkilatlarından və ayrı -ayrı şəxslər qrupundan Konvensiyanı imzalayan dövlətlərdən birinin onun Konvensiya və ya ona əlavə olunmuş protokollar ilə tanınmış hüquqlarının pozulması qurbanı olduğunu iddia edən şikayətlər qəbul edə bilər. [3]

Hər iki maddənin məzmunundan aydın olur ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi həm dövlətlərarası, həm də fiziki şəxslərin şikayətlərinə baxır. Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılmış işlərin əksəriyyətini fərdi şikayətlər əsasında olan şikayətlər təşkil edir. Fərdi şikayət hüququ - Məhkəmənin ərazi yurisdiksiyası hüddulları daxilində olan hər bir şəxsin, onun Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının dövlət orqanları tərəfindən pozulduğu halda və bu hüquq və azadlıqların dövlətdaxili səviyyədə müdafiəsinə nail oluna bilinmədiyi halda, Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququdur.

47 - ci maddəyə əsasən Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin müraciəti ilə Konvensiya və onun Protokollarının müddələrinin şərhinə hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər. [3]

Məhkəmənin verdiyi rəylər Konvensiyada və ya ona əlavə olunmuş Protokollarda müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqların həcmində və məzmununa, həmçinin Məhkəmənin və ya Nazirlər Komitəsinin konvensiyaya uyğun olaraq, hər hansı müraciətə baxarkən toxunmalı olduğu digər məsələlərə aid olmamalıdır.

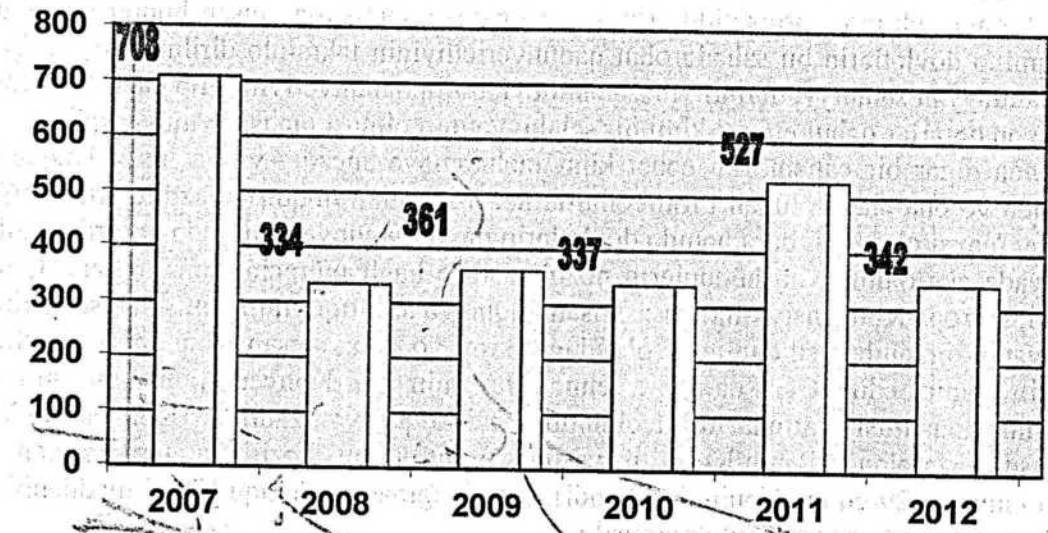
Şəxsin AİHM - sinə müraciət etməsi üçün fərdin mənsub olduğu dövlət Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının iştirakçısı olmalıdır və ya şikayət ərizəsi ilə bağlı qanun pozuntusu Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətdə baş verməlidir. Lakin qeyd edilənlə yanaşı şikayətin qəbul edilməsi üçün bir sıra şərtlərə də əməl edilməlidir. Şikayət ərizəsi məhz bu şərtlərə əməl olunduğu halda qəbul edilə bilər sayılır və AİHM - si şikayəti öz icraatına qəbul edir. Bu şərtlərə aiddir:

1. Avropa Məhkəməsinə yalnız Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ya onun əlavə Protokollarında təsbit olunmuş hüquq və ya azadlıqların pozulması ilə bağlı müraciət edilməsi;
2. Məhkəməyə yalnız hüquqları pozulmuş şəxsin özünün müraciət etməsi;
3. Bütün dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi ;
4. Şikayətin qəbul olunması üçün o, anonim olmamalıdır;
5. Əvvəllər Avropa Məhkəməsi tərəfindən baxılmamış olan və ya başqa bir beynəlxalq orqana təqdim olunmayan şikayət olmalıdır;
6. Milli məhkəmənin son qərarının çıxarıldığı müddətdən altı ay gec olmayaraq verilməlidir;
7. Əsaslandırılmış olmalıdır və ərizəçi şikayət vermək hüququndan sui-istifadə etməməlidir;

Bu gün Avropanın 47 dövləti və 800 milyondan artıq insan Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası altındadır. Həmçinin Azərbaycan Respublikası da Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşulduğu üçün Azərbaycan dövləti və onun vətəndaşları bu məhkəmənin yurisdiksiyası altındadır. Hər bir dövlət üçün o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası bir sıra müsbət yenilik etmişdir. Bu ondan ibarətdir ki, ilk əvvəl Konvensiyanı qəbul edən dövlətlər öz üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə təmin etmək öz qanunvericiliklərinin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 2001 - ci ildən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşulmuşdur. Avropa Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı ilk qərarı 2006 - cı ildə olmuşdur. Ümumiyyətlə Avropa Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı statistikasını aşağıdakı kimidir.

qəbul etdiyi iddiaların sayı.[4]

AİHM - si daimi əsasda fəaliyyət göstərən beynəlxalq məhkəmə orqanıdır. Hər şeydən əvvəl AİHM- si kimi ayrı - ayrı fərdlərin ölkədaxili müdafiə vasitələri ilə müdafiə edib lakin bərpa edə bilmədikləri hüquqlarının müdafiəsi üçün belə bir beynəlxalq məhkəmə orqanının fəaliyyət göstərməsi təqdirə layiq haldır.

Digər müsbət hal kimi dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükənməsindən sonra altı ay ərzində fərdə ərizəni verib - verməyəcəyini qərarlaşdırmaq və əgər verəcəksə, irəli sürəcəyi spesifik şikayət arqumentlərini müəyyənləşdirmək üçün kifayət qədər vaxt verilir.

Avropa Məhkəməsinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı fəaliyyətində bir sıra çatışmazlıqlarda mövcuddur. İlk olaraq Məhkəmə verdiyi qərarların icrasına nəzarət daşımır. Yəni məhkəmə iş üzrə müvafiq qərar çıxardıqdan sonra o, qərarın icrası ilə bağlı heç bir tədbir görmür. Hətta qərar dövlət tərəfindən icra olunmayada bilər. Bu qərarın dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün heç bir tədbir görmür. Məhkəmə müəyyən etsə ki, şəxsin hüququ pozulub və ozu bu hüququn bərpası üçün obyektiv, ədalətli qərar qəbul etsə də, AİHM - sinin çıxardığı qərarın dövlət tərəfindən icrasına Məhkəmə nəzarət daşımır. Düşünürəm ki, məhkəmə tərəfindən ədalətli, obyektiv hökm qəbul edilməsi heç də bununla məhkəmənin müəyyən işlə bağlı səlahiyyətinin qurtarması kimi başa düşülməməlidir, çünki məhkəmə ola bilər ki, kağız üzərində ədalətli hökm qəbul edib lakin əgər bu hökm icra olunmursa, və əgər məcburi icra vasitəsi ilə bunu icra etmə mexanizmi yoxdursa bununla məhkəmənin əhəmiyyətini nədə görmək olar.

Fikrimcə AİHM - sinin qərarlarının dövlətlər tərəfindən məcburi icrası üçün müəyyən sanksiya mexanizmi nəzərdə tutulmalıdır. Belə ki, qərar qüvvəyə mindikdən sonra o müəyyən zaman ərzində icra olunmalıdır, əgər icra olunmursa bunun üçün dövlətlərə müəyyən sanksiya tətbiq edilməlidir.

Həm qəbul edilmiş qərarların icrasına, həm də dövlətlərə qərarları icra etmədikləri zaman tətbiq olunacaq sanksiyaları icra edən yerli nümayəndəliklər olmalıdır, hansı ki, bu nümayəndəliyin tərkibi Avropa Şurası tərəfindən seçilməli lakin dövlətin öz vətəndaşlarından ibarət olmamalıdır.

Daha bir çatışmayan cəhəti AİHM-sinin ona verilən şikayətlərin qəbul edilməsi barədə fərdlərə gec cavab verilməsidir. Yəni əgər AİHM-si ancaq şikayəti icraatına qəbul edib-etməmək barədə şikayətlərə bir il müddətinə cavab verirsə bunun uzun bir müddət olduğunu düşünürəm, hansı ki, burada Məhkəmə hər hansı tədqiqat aparmır, dövlətlə yazışmaları həyata keçirmir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Konvensiyanın dövlət tərəfindən pozulmasını təsbit edərkən, dövlətin daxili qanunvericilik aktlarını və normalarını ləğv etmək və ya onlara hər hansı düzəlişin edilməsi ilə bağlı mülahizə irəli sürmək səlahiyyətinin olmaması AİHM-nin digər çatışmayan cəhəti kimi qəbul edilə bilər. Əgər Razılığa gələn dövlətlərin daxili qanunvericiliyində insanların hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı müddəalar varsa Məhkəmə onları dəyişdirmək və ya ləğv etmək səlahiyyətinə malik deyildir. Bunu bir növ beynəlxalq hüququn

prinsiplərindən biri olan dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipinə uyğunluq kimi qəbul etmək olsa da, beynəlxalq hüququn daha bir prinsipi - əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipidir. Buna görə məhkəmənin əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət naminə dövlətlərin bu sahədə olan qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün AIHM -nin bu sahədə müəyyən səlahiyyətlərinin, məsələn, dövlətlərin qanunvericiliyi ilə bağlı tövsiyəvi xarakterli müəyyən qərarlar qəbul etməsi kimi bir səlahiyyətinin olması məqsədə müvafiqdir.

Sonda digər bir çatışmayan cəhət kimi məhkəməyə ancaq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ona əlavə olunan Protokollarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlarla bağlı şikayət vermək olar. Yaxşı olardı ki, bura həm də dövlətlərin daxili qanunvericiliyində nəzərdə tutulan, lakin Konvensiyada əks olunmayan hüquqların pozulması ilə bağlı müraciət etmək olsun. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Konvensiyasında əsas insan hüquq və azadlıqlarının tam siyahısı verilməmişdir. Konvensiyanın preambulasında qeyd olunduğu kimi, o, əsas insan hüquq və azadlıqlarından «bəzilərini» təmin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın bir sıra iştirakçı-dövlətlərinin Konstitusiyalarında təsbit olunmuş bəzi hüquq və azadlıqlar Konvensiyada nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, AR-nın Konstitusiyasında təsbit edilmiş bəzi hüquqlar, məsələn, vərəsəlik hüququna təminat (29-cu maddənin 5-ci bəndi), siyasi sığınacaq hüququ (70-ci maddənin 1-ci bəndi) və s. Konvensiyada nəzərdə tutulmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения в 2 т. Т.1 Председатель редакционной коллегии В. А. Туманов. М., Норма, 2001.
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000.
3. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası.
4. <http://european-court.ru/statistika-evropejskogo-suda/>

РОЛЬ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА В ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Н.Е. Гулиева

В статье дается краткий обзор истории Европейского суда по правам человека, в том числе некоторые заметные недостатки в деятельности суда и предложения о том, как их решить.

EUROPE HUMAN RIGHTS COURT ROLE IN THE DEFENDING OF THE HUMAN RIGHTS

N.E. Guliyeva

In this article specially noticed a look in history and structure of Europe human rights court lacks during the court and solutions of the lacks.

MÜLKİ HÜQUQ MƏSULİYYƏTİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ə.E. Cəbraylov

Milli Avviyasiya Akademiyası

Məqalədə mülki hüquq məsuliyyətinin anlayışı, əlamətləri və xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Yeni MM-nin qəbul edilməsi mülki dövrüyyə iştirakçıları arasında münasibətlərin mahiyyətə yeni hüquq prinsipləri və baxışları əsasında nizamlanması məsuliyyət probleminə də məhz bu kontekstdə yenidən baxılmasını tələb edir.

Hüquq normasının pozulması hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Cəmiyyətdə qanunun aliliyinin təmin olunmasında, hüquq qaydalarına əməl olunmasında hər bir qanun pozuntularına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ali qanunumuz olan Konstitusiyanın 80-ci maddəsində deyilir: "Konstitusiyanın və qanunların pozulması, o cümlədən konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulan hüquqlardan sui-istifadə və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi qanunla müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur".¹ Məsuliyyət çox cəhətli anlayış olmaqla, hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısındakı mənəvi borcu və hüquq normalarına əməl olunması ilə fərqlənən əxlaqi və hüquqi kateqoriyadır. Məsuliyyət geniş mənada cəmiyyət tərəfindən mühakimə olunan əməllər törətmiş şəxsin üzərinə etdiyi əməllərin mənfi nəticələrinə məruz qalmaq öhdəliyinin qoyulmasıdır. "Məsuliyyət" termini əksər hallarda şəxsin üzərinə qoyulmuş vəzifələrin hazırda və gələcəkdə həyata keçirilməsinə görə tədbir mənasında işlədilir. Məsuliyyət şəxsin etdiyi hüquq pozuntusuna görə cavab vermək vəzifəsidir. Məsuliyyət bütünlükdə sahəvi əlamətlərinə görə beş növə ayrılır. Onlardan biri də mülki hüquq məsuliyyətidir. Mülki hüquq məsuliyyəti əmlak məsuliyyətinin növü olub, bir şəxsin digərinin həyatına, səhhətinə və ya əmlakına ziyan vurmaları ilə və ya şəxsin öz vəzifələrini yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir.⁵

Məsuliyyət mülki hüququn işlək institutlarından biridir. Bu terminə bütün Mülki Məcəllə boyu rast gəlmək mümkündür. O, qanunda "cavabdehlik", "zərəri (dəbbə pulunu) ödəmək vəzifəsi", "məsuliyyət" və s. formalarda ifadə edilir və mülki hüquq və vəzifələrin təminatının başlıca instrumenti rolunu oynayır. Ona görə də hüquq ədəbiyyatında bu problemə saysız-hesabsız yazılar, fundamental tədqiqat əsərlərinin həsr olunması təsadüfi deyil. Lakin məsuliyyət probleminin bir çox məsələləri həll olunmadığından bu mübahisə və müzakirələr həmişə aktual olub. Yeni MM- in qəbul edilməsi, qanunvericiliyin kütləvi şəkildə dəyişdirilməsi, iqtisadiyyatın, sahibkarlıq münasibətlərinin, mülki dövrüyyə iştirakçıları arasında münasibətlərin mahiyyətə yeni hüquq prinsipləri və baxışları əsasında nizamlanması məsuliyyət probleminə də məhz bu kontekstdə yenidən baxılmasını tələb edir.⁴

Mülki hüquq məsuliyyətinin xüsusiyyətləri barədə hüquqşünas alimlər arasında fikir müxtəlifliyi var. İ.N. Petrov mülki hüquq məsuliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışmış, onları belə ifadə etmişdir:

- 1) mülki hüquq məsuliyyətinin əmlak xarakteri daşması;
- 2) onun kompensasiya (əvəzli) xarakteri;
- 3) sanksiya tətbiq olunması nəticəsində əldə edilmiş əmlakın hüququ pozulmuş şəxsə keçməsi;
- 4) tərəflərin razılığı ilə məsuliyyətin müəyyən olunmasının mümkünlüyü;
- 5) sanksiya tətbiq edilməsinin kreditorun mülahizəsindən asılı olması;
- 6) hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin könüllü olaraq onu üzərinə götürməsinin mümkün olması;⁶

Mülki hüquq məsuliyyətinin səciyyəvi cəhətləri barədə İ.N. Petrovun tərtib etdiyi siyahının ciddi təhlilə, dəqiqləşdirməyə və tamamlanmağa ehtiyacı var. Öncə ehtiraz doğuran cəhət odur ki, hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin məsuliyyəti könüllü olaraq üzərinə götürməsi mümkün sayılır, o, hətta mülki hüquq məsuliyyətinin müstəqil xüsusiyyəti

səviyyəsinə qaldırılır. Məsələnin belə qoyuluşu ilə razılaşmaq olmaz. Çünki səlahiyyətli orqanların hüquq münasibətinə müdaxiləsi olmadan, dövlət məcburetindən kənarında məsuliyyət yarana və reallaşdırıla bilməz. Əks halda məsuliyyətsizliyə imkan yaranar. Məsuliyyətin tətbiq olunması, bununla bağlı hüquq pozuntusu törətmiş şəxs üçün əlverişsiz nəticələrin baş verməsi və hüquqa zidd davranışın başqa zəruri nəticələrinin yaranması xüsusi orqanların deyil ayrı-ayrı şəxslərin işinə çevrilir.

Bundan başqa, təkcə vətəndaşlar yox, həm də təşkilatlar mülki hüquq məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Təsərrüfat münasibətlərində mülki hüquq məsuliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, borclu öhdəliyi icra etmədikdə və ya lazımcına icra etmədikdə kreditora vurulmuş zərəri ödəməlidir.² Bundan əlavə, köhnə qanunla intizamsız borcluya sanksiya tətbiq olunması kreditörün hüququ deyil, vəzifəsi sayılırdı. Yeni MM-in bir çox maddələrində tərəflərin razılaşmasına görə borclunun məsuliyyətdən azad edilməsi qadağan edilir. Ona görə də sanksiyanın tətbiq olunmasının kreditörün mülahizəsindən asılı olmasının mülki hüquq məsuliyyətinin səciyyəvi cəhəti olması fikri əsassızdır. Məsələnin bu cür qoyuluşu təsərrüfat münasibətlərində (sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində) öhdəlikləri pozmuş şəxslərin məsuliyyətsizliyinə şərait yaradardı. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün bunun nə kimi arzu olunmaz nəticələr doğura biləcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. Bazar iqtisadiyyatına keçilməsi, xüsusi mülkiyyətə və sahibkarlığa meydan verilməsi şəraitində ictimai münasibətlərə, iqtisadiyyata dövlətin təsiri zəifləsə də, maliyyə intizamı, maddi maraq, təsərrüfatçılıq və mülkiyyətçilik hissi müqavilə intizamının möhkəmlənməsinə keyfiyyətə yeni təkan verir, məsuliyyətsizlik hallarının azalmasına səbəb olur. Başqa tərəfdən, iqtisadiyyatdakı islahatlarla bağlı qəbul edilən yeni qanunlarda qanunu və ya öhdəliyi pozmuş şəxslərin məsuliyyəti əvvəlki qanunvericiliyə nisbətən daha ciddi qoyulmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatda mülki hüquq məsuliyyətinin xüsusiyyətlərinin (səciyyəvi cəhətlərinin) və ya əlamətlərinin müəyyən olunmasına cəhd göstərilən əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu fikirlər hələlik mübahisəsiz həqiqət iddiasında olmaqdan uzaqdır.⁴ Mülki hüquq məsuliyyətinin əlamətləri və xüsusiyyətlərinin nisbətən geniş tədqiqi O.A. Krasavçikovun və V.P. Qribanovun əsərlərində aparılmışdır. Ancaq onların təkliflərinin də bəzi dəqiqləşdirmə və əlavələrə ehtiyacı vardır.

Öncə mülki hüquq məsuliyyətinin əlamətləri və xüsusiyyətləri bir-birindən dəqiq fərqləndirilməlidir.

“Əlamət” və “xüsusiyyət” sözlərinin məna tutumuna diqqət yetirdikdə bəlli olur ki, onlar çeşidli hadisələri əhatə edir.

Əlamət – “bir şeyin bilinməsinə, müəyyən edilməsinə vasitə olan nişanə, işarədir.” Xüsusiyyət dedikdə isə, “hər hansısa şeyin başqasından ayıran səciyyəvi cəhət, əlamət, keyfiyyət, xassə, spesifikasiya”³ nəzərdə tutulur.

Göründüyü kimi, əlamət ən ümumi cəhətləri ifadə edirsə, xüsusiyyət daha spesifik, sırf səciyyəvi cəhətləri əks etdirir. Deməli, bu sözlərə termin qüvvəsi vermək olar.

Mülki hüquq məsuliyyəti hüquq məsuliyyətinin bir növü olduğu üçün onun bütün əlamətlərini özündə əks etdirməlidir. Ona görə də cinsi cəhətlər əlamət, növə aid cəhətlər isə xüsusiyyət adlandırılmalıdır.

Deməli, mülki hüquq məsuliyyətinin əlamətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Mülki hüquq məsuliyyəti hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə tətbiq olunur.
2. O, hüquq normalarına əməl edilməsinə dövlət məcbur etməsinin bir formasıdır.
3. Onu yalnız dövlət orqanları qanunla müəyyən olunmuş səlahiyyətləri daxilində tətbiq edirlər.
4. O, hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş sanksiyanın tətbiq olunmasından ibarətdir ki, bu da həmin şəxs üçün əlverişsiz nəticələr yaradır.
5. Məsuliyyətin tətbiq olunması hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin davranışının pislənməsi ilə müşayiət olunur.
6. Məsuliyyətin tətbiqi və reallaşdırılması həm hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə, həm də başqa şəxslərə tərbiyəedici, stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Bu əlamətlər hüquq məsuliyyətinin bütün növlərinə xasdır.

Onlar haqqında hüquq ədəbiyyatında yetərinə geniş bəhs edilmişdir.

Mülki hüquq məsuliyyətinin xüsusiyyətləri məsələsinin mübahisəli və daha aktual olmasını nəzərə alaraq onların bəziləri üzərində ətraflı dayanmaq gərəkdir.

Öncə bu fikirlə razılaşmaq olar ki, “çeşidli hüquq sahələrinə aid normalarla müəyyən olunan məsuliyyətin xarakterik əlamətlərinin müxtəlifliyi hüquq sahələrinin özünün müxtəlifliyindən-hüquq nizamlaşdırılmasının predmeti və metodu, məqsədləri və üsullarından asılıdır.” Bu mübahisəsiz metodoloji müddəa mülki hüquq məsuliyyətinə də aiddir.

Mülki hüquq məsuliyyətinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. O, əmlak xarakterlidir.
2. Məsuliyyətin həddi vurulmuş zərəre uyğun olmalıdır.
3. O, bir tərəfin başqa tərəf qarşısında, hüquqpozanın zərərcəkən qarşısında daşdığı məsuliyyətdir.
4. O, təqsirdən asılı olmayaraq və ya başqasının təqsirinə görə də yarana bilər.
5. Onun tətbiq olunması hüquqpozanın təqsirli olması ehtimalı ilə sıx bağlıdır.⁸

Bir çox müəlliflərdən fərqli olaraq biz mülki hüquq məsuliyyəti tədbirlərinin kompensasiyası və bərpaedici xarakterini, sanksiya tətbiq olunması nəticəsində əldə edilmiş əmlakın hüquq pozulmuş şəxsə keçməsinə (əmlak dövlətə də keçə bilər) mülki hüquq məsuliyyətinin özəl xüsusiyyətləri sayırıq. Çünki bu iki cəhət daha geniş anlayış kimi mülki hüquq məsuliyyətinin yuxarıda göstərilən əsas xüsusiyyətinin- əmlak xarakterinin tərkib hissəsidir. Kompensasiya və bərpaedici xüsusiyyətləri mülki hüquq məsuliyyətinin funksiyalarından söhbət gedən zaman müstəqil önəm daşıya bilər.

Mülki hüquq məsuliyyətinin əmlak xarakteri odur ki, onun tətbiq olunması hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin əmlak sferasında mənfi nəticələr doğurur. Müəyyən məbləğ pulun ödənilməsi və ya sair əmlakın alınması intizamsız tərəfin, yaxud hüquq pozuntusu törədən əmlakında itkilərə gətirib çıxarır.

Bəlli olduğu kimi, mülki hüquqla nizamlanan əmlak münasibətləri əmtəə-pul formasından istifadə olunması ilə sıx bağlıdır. Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçıları-fiziki və hüquqi şəxslər müstəqildirlər və onların əmlakı bir-birindən ayrılmışdır.

Elə buna görə də hüquq pozuntusu nəticəsində vurulmuş zərərin kompensasiyası, zərərcəkənin əmlak vəziyyətinin hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin hesabına bərpa edilməsi mümkün olur və zərurətə çevrilir. Ona görə də S.N. Bratus bu fikrində haqlıdır ki, mülki hüququn kompensasiya funksiyası mülki hüquqla nizamlanan əmlak münasibətlərinin iştirakçılarının əmlak müstəqilliyindən, bu münasibətlərin ekvivalent-əvəzli xarakterindən asılıdır.⁷

Mülki hüquq məsuliyyətinin əmlak xarakteri, onun kompensasiya, bərpaedici yönümü təsərrüfat münasibətlərində bəzi spesifik xüsusiyyətlər alır. Məsələ burasındadır ki, dəbbə pulunun, zərərin ödənilməsi pozulmuş vəziyyəti həmişə bərpa edə bilmir. Məsələn, göndərmə müqaviləsinə görə malın göndərilməməsi və ya müqavilənin şərtlərinin başqa mühim pozuntusu müəyyən məhsul istehsal edən alıcını çətin vəziyyətdə qoyur, intizamsız tərəfə tətbiq edilən dəbbə pulu isə ayrı yerdə xammal, detallar alınması və başqa xərcləri həmişə ödəmir. Belə hallar üçün sahibkarlıq münasibətlərində məsuliyyətin cəriməedici qüvvəsinin artırılması onun stimullaşdırma effektinin güclənməsinə kömək edə bilər. Bu zaman bir tərəfdən məsuliyyətin kompensasiyası- bərpaedici xarakteri güclənir, başqa tərəfdən onun tətbiq olunmasının tərbiyəedici təsiri artır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqavilə intizamının pozulması dözülməz hal kimi qiymətləndirilməlidir.⁴ Lakin əmlak məsuliyyətinin cərimə xarakterinin gücləndirilməsi də hüduzsuz deyil. Məsuliyyətin həddi iqtisadi cəhətdən ciddi şəkildə əsaslandırılmalıdır. Bu amilin inkar olunması hər iki təşkilat - həm kreditör, həm də borclu üçün çətin vəziyyətin yaranmasına, orta və kiçik müəssisələrin müflis olmasına səbəb ola bilər.

Yuxarıda göstəriləni kimi, mülki hüquq məsuliyyətinin xüsusiyyətlərindən biridə budur ki, o, bir tərəfin başqa tərəf qarşısında, hüquqpozanın zərərcəkən qarşısında daşdığı məsuliyyətdir. Bu, mülki hüquqla nizamlanan münasibətlərin xarakterindən irəli gəlir. Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçıları bərabər hüquqlu, müstəqil subyektlərdir. Bu münasibətlərin iştirakçılarından birinin qanunu pozması qarşı tərəfin (müqavilə münasibətlərində) və ya başqasının əmlak sferasında

əlverişsiz nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Mülki hüquq məsuliyyəti məhz bu durumun normallaşdırılmasına xidmət edir. Lakin dövlət səlahiyyətlərinin, ümumi və xüsusi hüququn tətbiq dairəsinin qanunvericilikdə dəqiq müəyyən olunması, dövlətin mülki dövriyyə iştirakçılarının əmlak sferasına əsassız müdaxiləsi mülki hüquq münasibətləri iştirakçılarının bərabərliyi prinsipini pozur. Bu, dövlətin hamıya və hər şeyə qarışması və nəzarətinin qanuniləşdirildiyi sosializm dövrü psixologiyasının yaşantılarının əlamətləridir.

Dövlət hələdə avtonom subyektlərin əmlak sferasına əsassız olaraq qarışmaq, özünün elan etdiyi hüquq prinsiplərinə zidd məhdudiyyətlər qoymaq, özünün, başqa subyektlərin məsuliyyətini yerli-yersiz azaltmaq praktikasından əl çəkə bilmir. Bu, dövlətin, başqa iqtisadi cəhətdən güclü subyektlərin gücsüzlər, mülki dövriyyənin adi iştirakçıları qarşısında qanunsuz üstünlüyünə, məsuliyyətsizliyinə, zərərçəkmişin hüquqlarının müdafiəsiz qalmasına səbəb olur.

Yeni MM-in 64.6-ci maddəsində göstərilir ki, "dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları təsərrüfat ortaqlıqlarının və cəmiyyətlərinin iştirakçıları kimi çıxış edə bilməzlər". Lakin təcrübədə bu normaların pozulmasının saysız-hesabsız halları var. Özəlləşdirmə zamanı yeni yaradılan kommersiya müəssisələrində dövlətin iştirakı, özəlləşdirilməsi qadağan edilən keçmişdən qalma dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti, tibbi, təhsil, başqa sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin kommersiya subyektləri kimi qeydiyyatı alınması və s. dövlətin qəbul etdiyi qanunları dövlətin özünün pozmasının tam olmayan siyahısıdır. Bütün bunlar daha bir sıra qanun pozuntuları-mülki dövriyyə iştirakçılarının hüquq bərabərliyi prinsipinin pozulması ilə nəticələnir. Dövlət təşkilatlarına maddi, prosessual, vergi və s. qanunvericilik aktlarında başqa subyektlərlə müqayisədə üstünlüklər və güzəştlər verilir. Nəticədə dövlət büdcəsinə daha çox vəsait verən kommersiya təşkilatları büdcədən əsasən pay qoparan "dövlət-kommersiya təşkilatları" ndan daha əlverişsiz və ədalətsiz (qeyri-bərabər) vəziyyətə qoyulur. Bu, Konstitusiyanın 149-cu maddəsində elan edilən prinsipin-bərabər mənafelərə bərabər münasibət prinsipinin də pozulması deməkdir.

Mülki hüquq məsuliyyətinin xüsusiyyətlərindən biri kimi tanınan təqsirdən aslı olmayaraq məsuliyyət köhnə MM-ə uyğun olaraq ən yüksək məsuliyyət adlandırılırdı. Lakin yeni MM-də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin məsuliyyəti bundan da yuxarı səviyyəyə qaldırılıb. Bu onunla subut olunur ki, yüksək təhlükə mənbəyi sahibinin üç halda məsuliyyətdən azad olunması nəzərdə tutulursa (qarşısızalmaz qüvvə, zərərçəkənin qəsdı və yüksək təhlükə mənbəyinin başqa şəxslərin hüquqazidd hərəkətləri nəticəsində sahiblikdən məhrum olunması), sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsi yalnız qarşısızalmaz qüvvə məsuliyyətdən xilas edə bilər.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, mülki- hüquqi məsuliyyət mülki dövriyyənin bərabər hüquqlu iştirakçılarının pozulmuş hüquqlarının bərpasına və normal iqtisadi münasibətlərin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş əmlak xarakterli sanksiyaların tətbiqi ilə bağlı dövlət məcburiyyəti formalarından biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun-2011, səh. 24.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı-2010 "Hüquq ədəbiyyatı" nəş, 21, 202, 443- cu mad.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. prof. Ə.Ə. Orucovun red. ilə. Bakı-1980 səh 261.
4. Ə. Hacıbəyli. Mülki hüquq məsuliyyəti "Patrona-S" şirkəti, Bakı- 2003.
5. İlqar Cəfərov. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının şərhı. Bakı-2010 " Hüquq ədəbiyyatı" nəş. səh. 339.
6. Петров И.Н. Характерные черты гражданско-правовой ответственности. – «Учение записки ВНИИСЗ», 20-й выпуск, Москва -1970,с, 51-65.
7. С.Н. Братус. Предмет и система советского гражданского права, Москва, 1963, с.55.
8. Гражданское право. 1 том, Москва, 1998, с. 429-431.

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

А.Э. Джабраилов

В статье рассмотрены проблемные вопросы гражданско-правовой ответственности и ее особенности. Автором особо отмечается, что основную часть гражданско-правовых отношений, регулируемых гражданским правом, составляют имущественные правоотношения и таким образом основная специфика гражданско-правовых отношений состоит в том, что они носят имущественный характер.

CIVIL RESPONSIBILITY AND ITS FEATURES

A.E. Djabrailov

The article discusses the problematic issues of civil responsibility and its features. Especially the author notes that the basic part of civil legal relations regulated by civil law. They are property relationships. The main specificity of civil relations is that they have iproperty character.

Новые печатные издания Национальной Академии Авиации!

1. Философия. Арабханова Р.Р. Методическое пособие.
2. Квантовая Оптика и Атомная Физика. Пашаев А.М., Тагиев Б.Г., Меджидова В.К., Исмаилзаде Л.А. Методическое пособие.

Наш адрес:

АЗ: 1045; г. Баку 25-ый км
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп: 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

VİCDAN AZADLIĞININ ANLAYIŞI VƏ KONSTITUSİYA ƏSASLARI

Ü.İ. Ağamalıyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə vicdan azadlığı ilə bağlı məsələlər araşdırılıb və təhlil edilib. Məqalədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Respublikamız üçün din və dövlət münasibətlərinin sistemli şəkildə hüquqi nizama salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

20-ci yüzilliyin sonlarında SSRİ dövlətində baş verən ictimai-siyasi proseslər Respublikamızdan yan keçmədi. Belə ki, 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan Respublikasının "Dövlət müstəqilliyi haqqında" (2, s. 10). Konstitusiyaya aktı Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən qəbul edildi. Bununla da Respublikamız özünün tarixi inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu yeniləşmə həyatın bütün sahələrində müşahidə olunmaqda idi. Ona görə də yeniləşməkdə olan münasibətlərin yeni hüquqi baza əsasında tənzimlənməsini nəzərdə tutan həyati zərurət yaranmışdı.

Müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Respublikamız üçün din və dövlət münasibətlərinin sistemli şəkildə hüquqi nizama salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi və bu problem müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir. 1991-ci il 18 oktyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının "Dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiyaya aktında din və dövlət münasibətləri ilə bağlı konkret müddəa nəzərdə tutulmamışdır. Konstitusiyaya aktının yalnız 12-ci maddəsində "Azərbaycan xalqının müstəqil, dünyəvi dövlət yaratma ilə bağlı ümumi müddəa təsbit olunmuşdur. Din və dövlət münasibətlərinin qanunvericilik tənzimləndirilməsi məqsədi ilə 1992-ci il 20 avqust tarixində "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Lakin, din və dövlət münasibətlərinin Konstitusiyaya səviyyədə tənzimlənməsi öz əksini müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyaya hesab olunan 1995-ci il 12 noyabr tarixli əsas qanununda öz təsbitini tapmışdır.

Müasir dünyada vicdan azadlığı özünün çoxcəhətli aspektləri ilə birlikdə təkcə ayrı-ayrı ölkələrdə deyil, bir çox ölkələri birləşdirən müxtəlif regionlarda da həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən birinə çevrilmişdir. O, özünün cəmiyyət üzvlərini müəyyən əqidə ətrafında birləşdirən və onun idarə olunmasına təkan verən faktor kimi cəmiyyətin siyasi sistemlərinin bütün elementlərinin diqqətini özünə yönəlmişdir. Vicdan azadlığının bəyan olunması və real təminatı haqqında təkliflər müxtəlif beynəlxalq forumlarda müzakirə olunmuş və bir sıra mühüm beynəlxalq hüquqi aktlarda hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur (5, s. 31). Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vicdan azadlığının bir sıra cəhətləri demək olar ki, bütün dövrlərdə, son dövrdə xüsusilə fəlsəfi siyasi ədəbiyyatda, habelə hüquq ədəbiyyatında geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Lakin bu problem ədəbiyyatda heç də kifayət qədər təhlil olunmamış və sovet hüquq ədəbiyyatında bu demokratik instituta həmişə birtərəfli yanaşılmışdır ki, bu da sovet dövlətinin mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Son illərdə dinə münasibətdə dövlət siyasətinin kökündən dəyişməsi Azərbaycanda dini dəyərlərin, məbədlərin bərpasına və dini təhsil müəssisələrinin yenidən meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, bununla yanaşı vətəndaşların ən mühüm azadlıqlarından biri olan dini etiqad azadlığının realizəsi üçün maddi şərait formalaşmaqdadır.

Müstəqil Azərbaycanın öz hüquqi sisteminin formalaşmasında mühüm addım olan yeni Konstitusiyada vicdan azadlığı insan və vətəndaşın digər təbii hüquq və azadlıqları kimi insan hüquqları haqqında beynəlxalq aktlarda müəyyən olunmuş bütün tələblərə uyğun şəkildə təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası konstitusiyaya ilə ateist dövləti deyil, dünyəvi dövlət elan olunmuş və vicdan azadlığını insanın əsl təbii hüququ kimi səciyyələndirən bütün elementlər konstitusiyada və vicdan azadlığı haqqında digər qanunvericilik aktlarında Respublikamızın qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda cəmiyyətin özündə vicdan azadlığı ateizmin təsirindən xilas olmuş və heç bir dinə etiqad etməmə vicdan azadlığının bir lementini ifadə etməyə başlamışdır. Qeyd olunan məsələlər

vicdan azadlığı institutunun aktuallığını şərtləndirməklə yanaşı eyni zamanda bu problemin ətraflı işıqlandırılması zərurətini doğurur.

Dini etiqad azadlığı uğrunda, dini mənsubiyyət baxımından insanlar arasında ayrışdırıcı istənilən forması əleyhinə, vicdan azadlığı uğrunda aparılan mübarizənin yaşı yüzilliklər və hətta minilliklər hesablanır. Bu mübarizə müxtəlif dinlərin meydana gəlməsi və insanların dini prinsip üzrə ayrılması prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxmış və bu gün də davam etməkdədir. Ayrı-ayrı dinlərin meydana gəlməsi onlar arasında rəqabət, bu dinlərə itaət edən kahinlər, dindarlar arasında mübarizənin meydana gəlməsinə və bu mülahizənin qızışmasına gətirib çıxarmışdır. Dinlər arasında mübarizə daha geniş yayılmış dinlərdən birinin hakim din, dövlət dini elan olunduğu və digər dinlərin qadağan olunduğu dövlətlərdə xüsusilə kəskin olmuş və olmaqdadır.

Keçmiş dövrün əksər mütəfəkkirlərinin siyasi təlimlərində dinə münasibətin dəqiq prinsipi formalaşmışdır. Bu prinsipə görə, bu və ya digər dini qəbul etmək və ona etiqad etmək – fərdin şəxsi azadlıq, vicdan azadlığı işidir. Və tədricən, sonralar mühüm siyasi-hüquqi institutlar və insan və vətəndaşın demokratik azadlıqları sırasında layiqli yer tutan vicdan azadlığı anlayışı formalaşır. Öz mühümlüyünə görə vicdan azadlığı institutu öz yerini şəxsi hüquq və azadlıqlar sistemində tapmışdır.

Qədim Yunan fəlsəfəsində dünyaya baxış iki aspektdən – dünyəvi-materialist və dini-idealist aspektlərdən olmuşdur. Qədim Yunan filosofları Heraklit, Demokrit, Aristotel, Epikür və s. dünyaya materialistcəsinə baxış və ətraf aləmdə baş verən hadisə və proseslərə obyektivlik baxımından qiymət vermişlər.

Təbii hüquq məktəbinin nümayəndələri dövlət və hüquq hadisələri ilə bağlı yeni müddəalar irəli sürməklə yanaşı, həmçinin vicdan azadlığı, dini etiqad azadlığı, əqidə azadlığı ilə bağlı məsələlərə də dair müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Hollandiyalı alim-hüquqşünas Hüqo Qrotsi belə hesab edirdi ki, hüquq Allahın iradəsinə əsaslanmır, insanın öz təbiətindən irəli gəlir və müxtəlif xalqların qanunlarından asılı olmayaraq mövcuddur (7, s. 216). O, ilahiyyətin təsirindən azad olan, dünyəvi elmə tərəfdan çıxır, şəxsin dinə münasibətini müəyyən etməkdə azad olduğunu göstərirdi.

Təbii hüquq məktəbinin digər nümayəndəsi B. Spinoza təsdiq edirdi ki, dövlət hakimiyyəti fikir azadlığına, şəxsin dini azadlığına qarışmamalı, ona qəsd etməməlidir. O, eyni zamanda qeyd edir ki, aristokratik dövlətlərdə din azadlığı hüdudsuz ola bilməz (7, s. 221). Spinozanın fikirləri ziddiyyətli olsa da, o vicdan azadlığını, dini azadlığı təbliğ edir.

Məşhur ingilis filosofu – təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarı C. Lok T. Hobbsun dövlət hakimiyyətinin mütləq qeyri-məhdud xarakteri haqqındakı nəzəriyyəsi əleyhinə çıxış edərək sübut edir ki, müqavilə əsasında meydana çıxmış dövlətin başlıca vəzifəsini ilkin təbii hüquqa riayət etmək, şəxsi azadlıqları və vətəndaşların xüsusi mülkiyyətini qorumaq təşkil edir. Lokk "vicdan azadlığı" məfhumunu formalaşdırmağa və əsaslandırmağa çalışan ilkin mütəfəkkirlər sırasına daxildir. O, təsdiq edir ki, "Vicdan azadlığı hər bir insanın təbii hüququdur və heç kim dini məsələlərdə qanunla və ya güclə məcbur edilə bilməz" (8, s. 175). Onun fikrincə, dövlət azadlığın mövcudluğuna imkan yaratmalı, dinə inam isə hər bir insanın vicdan işi olmalıdır.

Görkəmli fransız maarifçi xadimi Volter təbii hüquq mövqeyindən çıxış edərək qeyd edirdi ki, təbii qanunlar – insana təbiət tərəfindən verilən idrak qanunlarıdır və yalnız bu zaman qanunla müəyyən olunan azadlıq haqqında danışmaq olar. Bu baxımdan, Volter azadlıqlara – fikir azadlığını, mətbuat azadlığı və vicdan azadlığını aid edirdi (9, s. 232).

Fransız maarifçisi, hüquqşünas və filosof qraf Şarl Lui Monteskye dinə və vicdan azadlığına öz münasibətini başlıca əsəri olan "Qanunların ruhu haqqında" əsərində ifadə etmişdir. Hər şeydən öncə Monteskye qeyd edir ki, azadlıq qanunla yol verilən hər şeyi etmək hüququdur. Qanun olan dövlətdə, azadlıq istənilməyənə etməyə məcbur etməkdən deyil, istənilənə etmə imkanından ibarətdir (10, s. 289). Monteskye prinsipincə dini inkar etmir. Vicdan azadlığının tələblərindən biri olan din azadlığını qəbul etməyə münasibətini bildirərək Monteskye qeyd edir ki, "əgər dövlətin qanunları ayrı-ayrı dinləri qəbul etməyi, yəni din azadlığını qəbul etməyi vacib hesab edirsə, onda qanunların onları, yəni dinləri bir-birilərini qəbul etməyə məcbur etməyi zəruridir" (10, s. 554). Bununla da, o, yalnız din azadlığını tanıyır, ateizmi inkar

edir. Qeyd olunan fikirlərdən göründüyü kimi, vicdan anlayışına münasibət birmənalı olmamış, anlayış müxtəlif dövrlərdə mütəfəkkir və hüquqsünas alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan respublikası 1995-ci il 12 noyabr tarixli Konstitusiyası vicdan azadlığı institutunun konstitusiyası əsası kimi bir sıra müddəalar təsbit etmişdir. Bu müddəalardan hər şeydən əvvəl konstitusiyanın 7-ci və 18-ci maddələrini qeyd etmək olar. Fikrimizcə, vicdaq azadlığının əsaslarının konstitusiyada təsbit olunması ilk müstəqil konstitusiyanın mühüm nailiyyəti hesab etmək olar.

Fikrimizcə, cəmiyyətdə demokratikləşmə inkişaf etdikcə din və dövlət münasibətlərinin qanunvericilik tənziimi öz aktuallığını yenə də saxlayacaq və qanunvericilik bu münasibətlərdə yarana biləcək yeni halları tənziimləyə biləcək imkana malik olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Азярбайъан Республикасынын Конституциясы. Бақы: Ганун, 2009, 68 с.
2. Азярбайъан Республикасынын Конституциясы вь Конституция актлары, Бақы: Ганун, 2003, 451с.
3. Дини етигад азадлығы шаггында Азярбайъан Республикасынын. Бақы: Ганун, 1992, 39 с.
4. Ясэяров З.А. Конституция щгугу. Дярслик. Бақы: Бақы Университети няшрийаты, 2011, 760 с.
5. Nəsirov E.N. Vicdan azadlığının bəzi cəhətləri. // "Advokat" jurn., №1, 2,3. V., 2000.
6. Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации. М.: Издательство НОРМА, 1996, 512 с.
7. Конституционный строй России. Институт государства и права. Выпуск III. М.: Наука, 2007, 590 с.
8. Локк Дж. Избранные философские произведения в двух томах, Т.2, М.: Наука, 1960, 228 с.
9. Франсуар-Мари В. Избранные произведения по уголовному праву институт процессу. М. 1956. 567с.
10. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955, 799 с.

ПОНЯТИЕ И КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ СВОБОДЫ СОВЕСТИ

У.И. Агамалиев

Автор особо отличает, что системное правовое регулирование религиозных и государственных отношений имеет важное значение для Азербайджанской Республики. Предупрежденная в Конституции, являющейся нашим высшим законом, эта проблема всегда сохраняет свою актуальность.

CONCEPT AND CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF FREEDOM OF CONSCIENCE

U.I. Agamaliyev

The issues related to freedom of conscience discusses and analyzes in this article. The author specifically distinguishes that system of religious and legal regulation of public relations is very important for Azerbaijan Republic. In the Constitution, the supreme law of Azerbaijan, this problem remains relevant nowadays.

HAVA YANĞINSÖNDÜRMƏ XİLAŞ XİZMƏTİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

İRİQABARİTLİ TƏYYARƏLƏR ÜÇÜN XİLASETMƏ VƏ YANGİNSÖNDÜRMƏ STRATEGİYASI VƏ TAKTİKASI

N.T.Nağıyev, A.C.Həsənov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalə Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələri ilə əlaqəli hava limanlarında (aerodromlarda) və onların yaxın ətrafında baş verən aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı xilasetmə və yangınsöndürmə işlərinin aparılmasının strateji və taktiki problemlərinin tədqiqinə həsr edilir. Xilasetmə və yangınsöndürmə işlərinin effektivliyinin artırılması üçün təkliflər irəli sürülür.

İriqabaritli təyyarələrin istismarı ilə əlaqəli hava limanlarında yaranan problemlərdən biri aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı xilasetmə və yangınsöndürmə işlərinin aparılmasıdır. Boeing 747-8İ, Boeing 747-8F, Airbus A380-800, An124-100 və An-225 təyyarələri qanadının qolayına və əsas kənar şassilər arasındakı məsafəyə görə ən böyük və Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (BMAT) təsnifatına görə F kateqoriyalı təyyarələrdir. Boeing 747-8F, An124-100 və An-225 yük, Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 isə planetin ən çox sərnəşin tutumu olan təyyarələridir [1].

Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələri ilə əlaqəli aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı çoxsaylı sərnəşin və heyət üzvü təhlükəyə məruz qala bilər. Boeing 747-8İ təyyarəsinin sərnəşin tutumu salonun üçsinipli modifikasiyasında 467, ikisinipli modifikasiyasında 581 və birsinipli modifikasiyasında 605 nəfərdir. Airbus A380-800 təyyarəsinin sərnəşin tutumu salonun sinifindən asılı olaraq 536 nəfərdən 853 nəfərə qədərdir.

Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 ilə əlaqəli əsas təhlükə faktoru belə təyyarələrin böyük miqdarda yanacaq tutması ilə səciyyələnir. Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrinin yanacaq tutumu müvafiq olaraq 406583 və 324540 litrdir [2, 3].

Aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı ətrafa dağılan aviasiya yanacağının təyyarənin qızmış metal hissələri və ya uçuş-enmə zolağı (UEZ) ilə sürtünmə nəticəsində yaranan qığılcımlarla təması yangına və partlayışa səbəb olur. Həmçinin təyyarələrə yanacaq doldurulması zamanı toplanmış statik enerjinin boşalması nəticəsində anoloji təhlükəli vəziyyət yarana bilər [4].

Hava limanlarında (aerodromlarda) və onların yaxın ətrafında baş verən aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı insanların xilas edilməsi üçün hər bir hava limanında (aerodromda) xilasetmə və yangınsöndürmə xidməti fəaliyyət göstərir. Xilasetmə və yangınsöndürmə xidməti aviasiya hadisələri və ya insidentləri zamanı sərnəşinlərin və heyət üzvlərinin sağ qalması üçün əlverişli şərait yaratmalı, onların təyyarəni təhlükəsiz tərk etməsi üçün təxliyyə yollarını təmin etməli və füzelyajın içərisində qalan şəxsləri xilas etməlidir.

Hava limanlarının xilasetmə və yangınsöndürmə xidməti BMAT-nın Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Konvensiyaya 14-cü Əlavənin (Aerodromlar. I Cild. Aerodromların layihələndirilməsi və istismarı) 9.2-ci paragrafındakı standartlarına və tövsiyə olunan təcrübəsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Hava limanlarının xilasetmə və yangınsöndürmə xidmətinin xilasetmə və yangınsöndürmə avtomobillərinin, avadanlıqlarının və personalının sayı, həmçinin avtomobillərdə olan köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması hava limanının xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyasından asılıdır. Hava limanlarının xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyaları uçuşların sayı nəzərə alınmaqla, hava limanında istifadə olunan təyyarələrin uzunluğundan və füzelyajının enindən asılı olaraq cədvəl 1-də olduğu kimi müəyyənləşdirilir. Uçuşların sayı hesablanarkən yerinə yetirilən bütün uçuş və enmə əməliyyatları nəzərə alınır.

Əgər ilin ən çox uçuş həyata keçirilən üç ardıcıl ayında hava limanında istifadə olunan ən böyük ölçülü təyyarələrlə yerinə yetirilən əməliyyatların sayı 700-dən az olduqda, hava limanının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyası ən böyük ölçülü təyyarələrin xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyasından bir pillə aşağı olur [5]. Məsələn, xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatına görə 10-cu kateqoriya olan Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələri (Cədvəl 1 və 2) ilə ilin ən çox uçuş həyata keçirilən üç ardıcıl ayında yerinə yetirilən əməliyyatların sayı 600 olarsa, həmin hava limanının xilasetmə və yanğınsöndürmə kateqoriyası 10 deyil 9-cu kateqoriya olur.

Təyyarələrin xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları müəyyənləşdirilərkən ilk olaraq uzunluq, daha sonra isə füzelyajın eni qiymətləndirilir. Əgər təyyarənin füzelyajının eni onun uzunluğuna görə aid edildiyi kateqoriya təyyarələrin füzelyajının enindən böyük olarsa, həmin təyyarə bir pillə daha yüksək kateqoriyaya aid edilir [4]. Məsələn, Airbus A380-800 təyyarəsinin füzelyajının eni 9-cu kateqoriya təyyarələrin füzelyajının enindən böyük olduğu üçün 10-cu kateqoriyaya aid edilir.

BMAT-nın hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarına dair standartından fərqli olaraq Milli Yangından Mühafizə Assosiasiyasının (National Fire Protection Association) 403 sayılı standartına (Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətləri - Aircraft rescue and firefighting services at airports) görə hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları uçuşların sayı nəzərə alınmadan, hava limanında istifadə olunan təyyarələrin uzunluğundan və füzelyajının enindən asılı olaraq cədvəl 1-də olduğu kimi təsnifatlandırılır [6].

Cədvəl 1. BMAT, MYMA və FAA-nın təsnifatına görə hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları (indeksləri)

Hava limanının kateqoriyası (BMAT)	Təyyarənin uzunluğu (m)	Füzelyajın maksimal eni (m)	Hava limanının kateqoriyası (MYMA)	Təyyarənin uzunluğu (m)	Füzelyajın maksimal eni (m)	Hava limanının indeksi (FAA)	Təyyarənin uzunluğu (m)
1	$L = 0 < 9$	$W \leq 2$	1	$L = 0 < 9$	$W \leq 2$	A	$L = 0 < 27$
2	$9 \leq L < 12$	$W \leq 2$	2	$9 \leq L < 12$	$W \leq 2$		
3	$12 \leq L < 18$	$W \leq 3$	3	$12 \leq L < 18$	$W \leq 3$		
4	$18 \leq L < 24$	$W \leq 4$	4	$18 \leq L < 24$	$W \leq 4$		
5	$24 \leq L < 28$	$W \leq 4$	5	$24 \leq L < 28$	$W \leq 4$		
6	$28 \leq L < 39$	$W \leq 5$	6	$28 \leq L < 39$	$W \leq 5$	B	$27 \leq L < 38$
7	$39 \leq L < 49$	$W \leq 5$	7	$39 \leq L < 49$	$W \leq 5$	C	$38 \leq L < 48$
8	$49 \leq L < 61$	$W \leq 7$	8	$49 \leq L < 61$	$W \leq 7$	D	$48 \leq L < 61$
9	$61 \leq L < 76$	$W \leq 7$	9	$61 \leq L < 76$	$W \leq 7$	E	$L \geq 61$
10	$76 \leq L < 90$	$W \leq 8$	10	$76 \leq L < 90$	$W \leq 8$		

Milli Yangından Mühafizə Assosiasiyasının standartları Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) yalnız yerli səviyyədə hüquqi qüvvəyə malik olduğundan, federal səviyyədə tətbiq edilmir. Buna görə də ABŞ-da hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları - indeksləri Federal Aviasiya Administrasiyasının (FAA) standartları ilə müəyyənləşdirilir. ABŞ-da hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı indeksləri yalnız hava limanında istifadə olunan təyyarələrin uzunluğundan asılıdır və cədvəl 1-də göstərilmişdir. [7]

Cədvəl 2. Uçuşların sayının hesablanması

Təyyarənin tipi	Təyyarənin uzunluğu (m)	Füzelyajın eni (m)	Kateqoriya	Əməliyyatların sayı
Boeing 747-8İ	76,25	6,3	10	300
Airbus A380-800	72,72	7,14	10	300

Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının (indekslərinin) müəyyənləşdirilməsinin hər üç prinsipi arasında fərqli və oxşar xüsusiyyətlər mövcuddur. Əsas oxşarlıq hər üç prinsipdə təyyarələrin uzunluğunun nəzərə alınmasıdır. Təyyarələrin uzunluğu aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı təhlükəyə məruz qala biləcək insanların sayını və təhlükənin dərəcəsini xarakterizə edir. Təyyarənin uzunluğu onun sərnəşin və yanacaq tutumunun göstəricidir. Məsələn, uzunluğu 37,57 m və füzelyajının eni 3,96 m olan 6-cı kateqoriya Airbus A320 təyyarəsinin salonun ikisinfli modifikasiyasında sərnəşin tutumu 150 nəfər, yanacaq tutumu isə 29660 litrdir. Uzunluğu 44,51 m və füzelyajının eni 3,96 m olan 7-ci kateqoriya Airbus A321 təyyarəsinin salonun ikisinfli modifikasiyasında sərnəşin tutumu 185 nəfər, yanacaq tutumu isə 29684 litrdir [3]. Hər iki təyyarənin füzelyajının eni bərabərdir, lakin Airbus A320 təyyarəsindən uzun olan Airbus A321 təyyarəsi daha çox sərnəşin və yanacaq tutumuna malikdir.

Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının (indekslərinin) müəyyənləşdirilməsi prinsipləri arasındakı fərqlərdən biri təyyarələrin füzelyajının eninin nəzərə alınmasıdır. Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları müəyyənləşdirilərkən FAA-nın təsnifatından fərqli olaraq BMAT və MYMA-nın təsnifatında təyyarələrin uzunluğu ilə yanaşı füzelyajının eni nəzərə alınır. Füzelyajın eni təyyarələrin uzunluğu kimi aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı təhlükəyə məruz qala biləcək insanların sayını və təhlükənin dərəcəsini xarakterizə edir. Həmçinin füzelyajın eni təyyarənin sərnəşin və yanacaq tutumunun göstəricisidir. Lakin araşdırmamız göstərdi ki, aviadaşımaların həyata keçirilməsində ən çox istifadə olunan təyyarələr içərisində Boeing 767-200, Airbus A310 və Airbus A380-800 təyyarələri füzelyajının eninə görə bir pillə daha yüksək kateqoriyaya şamil edilir. Digər təyyarələrin füzelyajının eni onların uzunluğuna görə aid edildiyi kateqoriya təyyarələrin füzelyajının enindən böyük deyil [4]. Buna görə də təyyarələrin uzunluğunu aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı təhlükəyə məruz qala biləcək potensial insanların sayını və təhlükənin dərəcəsini xarakterizə edən əsas parametrlər kimi qəbul etmək olar.

Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsinin digər fərqli prinsipi uçuşların sayının nəzərə alınmasıdır. Uçuşların sayı BMAT-na görə hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsinin üç parametridən biridir. Hava limanında istifadə olunan ən böyük ölçülü təyyarələrlə ilin ən çox uçuş həyata keçirilən üç ardıcıl ayında yerinə yetirilən uçuş və enmə əməliyyatlarının sayı minimum 700 olmalıdır ki, həmin hava limanının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyası ən böyük ölçülü təyyarələrin xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyasına bərabər olsun [5]. Lakin hər bir uçuş və enmə əməliyyatı zamanı aviasiya hadisəsinin və ya insidentinin baş vermə ehtimalı mümkündür. Buna misal olaraq 6 yanvar 2014-cü ildə göyertəsində 467 nəfər sərnəşin və 27 nəfər heyət üzvünün olduğu "Sinqapur Hava Yolları"na məxsus Airbus 380-800 təyyarəsinin Heydər Əliyev adın Beynəlxalq Hava limanına qəza enişi etməsini göstərə bilərik. Qeyd edək ki, həmin vaxta qədər Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava limanına Airbus A380-800 tipli təyyarə enməmişdir.

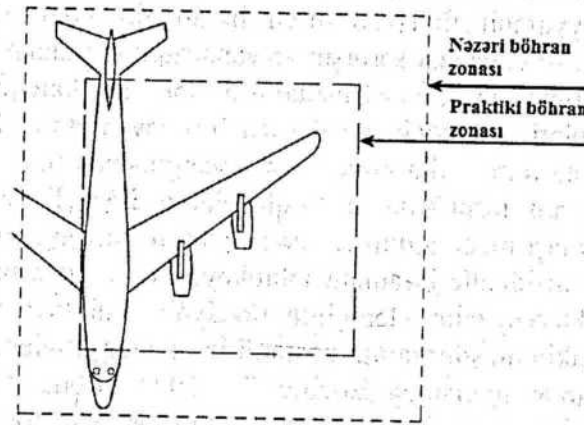
Beləliklə hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatının uçuşların sayı nəzərə alınmadan hər bir aviasiya hadisəsi və insidenti zamanı təhlükəyə məruz qalan insanların xilasedilməsi üçün tələb olunan səviyyədə olması məqsəduyğundur.

BMAT-nın Şurası tərəfindən Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Konvensiyaya 14-cü Əlavəyə (Aerodromlar. I Cild. Aerodromların layihələndirilməsi və istismarı) daxil edilən yeni 9.2.13 standartına görə 1 yanvar 2015-ci ildən ölçüləri nəzərdə tutulan kateqoriyanın orta ölçülərindən böyük olan təyyarələrlə uçuşların planlaşdırıldığı aerodromlarda suyun miqdarı

yenidən hesablanmalı və buna müvafiq olaraq köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması artırılmalıdır [5].

Köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarının və köpük məhlulunun sərfi normasının hesablanması böhran zonası konsepsiyasına əsaslanır. Bu konsepsiya 1970-ci ildə xilasetmə və yangınsöndürmə üzrə ekspert qrupu tərəfindən irəli sürülmüş və təyyarələrdə yangınların məhdudlaşdırılması və ləğv edilməsi üçün tələb olunan odsöndürücü maddələrin miqdarının hesablanması üçün BMAT tərəfindən qəbul edilmişdir. Böhran zonası konsepsiyası təyyarənin bortunda olan insanların sağ qalması və xilasedilməsi üçün təyyarənin ətrafında yangınların məhdudlaşdırılmasından və ləğv edilməsindən ibarətdir. Burada əsas məqsəd yangının təsirindən füzelyajın qorunması və insanların təxliyyə edilməsi üçün təyyarənin ətrafında təhlükəsiz şəraitin yaradılmasıdır. Böhran zonası hər bir tip təyyarə üçün fərqlidir və ayrıca hesablanır.

Hüduqları daxilində yangınların söndürülməsi zəruriyyəti yarana biləcək nəzəri böhran zonası (A_n) ilə aviasiya hadisələri zamanı real şəraiti əks etdirən praktiki böhran zonası (A_p) anlayışları qəbul edilmişdir. Şəkil 1-də təyyarənin ətrafında nəzəri və praktiki böhran zonaları təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Nəzəri və praktiki böhran zonaları

Nəzəri böhran zonası potensial yangının sahəsini ifadə edir. Nəzəri böhran zonası bir tərəfi təyyarənin uzunluğuna (L) bərabər, digər tərəfi isə füzelyajın enindən (W) və təyyarənin uzunluğundan asılı olaraq müəyyənləşdirilən düzbucaqlı sahədir. Uzunluğu 24 m-dən böyük olan təyyarələr üçün nəzəri böhran zonası (A_n) aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$A_n = L \times (30 \text{ m} + W)$$

Nəzəri böhran zonası hesablanarkən təyyarənin ümumi uzunluğu nəzərə alınır. Heyət kabinəsinin füzelyajın burun hissəsində və DC-10, MD-90 tipli bəzi təyyarələrdə mühərriklərin füzelyajın sonunda yerləşdiyinə görə yangın zamanı füzelyaj bütövlükdə mühafizə edilməlidir. Bundan əlavə Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrinin üfüqi söykənəcəyində tutumu müvafiq olaraq 12492 və 23700 litr olan yanacaq çəni yerləşir. Üfüqi söykənəcəkdə yerləşən yanacaq çəni əlavə təhlükə yaradır. Xüsusilə qəza enişindən sonra baş verən yangınlar zamanı külək istiqamətində yayılan alov üfüqi söykənəcəkdə yerləşən yanacaq çənlərinin qızmasına və partlayışa səbəb ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, aviasiya hadisələri zamanı nadir hallarda nəzəri böhran zonası tamamilə alova qərq olur. Buna görə də köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması hesablanarkən praktiki böhran zonası əsas götürülür. Baş vermiş aviasiya hadisələrinin statistik analizi nəticəsində məlum olmuşdur ki, praktiki böhran zonası (A_p) təxminən nəzəri böhran zonasının (A_n) üçdə ikisinə bərabərdir.

$$A_p = 2/3 A_n$$

Köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarı (Q) praktiki böhran zonasında yangının bir dəqiqə ərzində məhdudlaşdırılması üçün tələb olunan suyun miqdarından (Q_1) və yangının tamamilə ləğv edilməsi üçün tələb olunan suyun miqdarından (Q_2) ibarətdir.

$$Q = Q_1 + Q_2$$

Praktiki böhran zonasında yangınların məhdudlaşdırılması üçün suyun tələb olunan miqdarı praktiki böhran zonasından (A_p), sərf normasından (R) və suyun verilmə müddətindən (T) asılıdır.

$$Q_1 = A_p \times R \times T$$

Sərf norması köpüyün keyfiyyətindən asılı olaraq A xarakteristikalı köpük üçün 8,2 litr/dəq/m², B xarakteristikalı köpük üçün 5,5 litr/dəq/m² və C xarakteristikalı köpük üçün 3,75 litr/dəq/m² olur. Köpük məhlulunun sərfi norması BMAT-nın apardığı eksperimentlər nəticəsində müəyyənləşdirilmiş və bir dəqiqə ərzində praktiki böhran zonasında yangının ilkin intensivliyini 90% azaltmağa imkan verir.

Yangının tamamilə ləğv edilməsi üçün tələb olunan suyun miqdarı (Q_2) təyyarənin kütləsindən, sərnişin tutumundan və yanacaq ehtiyatından asılı olduğu üçün dəqiqliklə hesablanmır. Q_2 -nin qiyməti xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyasından asılı olaraq Q_1 -in faiz nisbətində bərabərdir. 10-cu kateqoriya təyyarələr üçün Q_2 -nin qiyməti Q_1 -in 190%-nə bərabərdir. Xilasetmə və yangınsöndürmə təminatına görə 10-cu kateqoriya olan təyyarələr üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması hesablanmış və cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3. Xilasetmə və yangınsöndürmə təminatına görə 10-cu kateqoriya olan təyyarələr üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması

Hava limanının kateqoriyası	A xarakteristikalı köpük		B xarakteristikalı köpük		C xarakteristikalı köpük	
	Su (litr)	Sərf (litr/dəq)	Su (litr)	Sərf (litr/dəq)	Su (litr)	Sərf (litr/dəq)
Boeing 747-8İ, Boeing 747-8F	43874	15129	29428	10147	20064	6919
Airbus A380-800	42804	14760	28710	9900	19575	6750
An-225	48473	16715	32512	11211	22168	7644

Boeing 747-8İ, Boeing 747-8F və Airbus A380-800 təyyarələri üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması yalnız 10-cu kateqoriya təyyarələr üçün nəzərdə tutulan suyun miqdarından və köpük məhlulunun sərfi normasından azdır. An-225 təyyarəsi üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması 10-cu kateqoriya təyyarələr üçün nəzərdə tutulan suyun miqdarından və köpük məhlulunun sərfi normasından çoxdur. BMAT-nın 1 yanvar 2015-ci ildən tətbiq ediləcək yeni standartının yerinə yetirilməsi üçün Boeing 747-8İ, Boeing 747-8F, Airbus A380-800 və An-225 təyyarələri ilə uçuşların planlaşdırıldığı hava limanlarında uçuşların sayı nəzərə alınmadan minimum cədvəl 3-də qeyd edilən miqdarda su və köpük məhlulunun sərfi norması təmin edilməlidir.

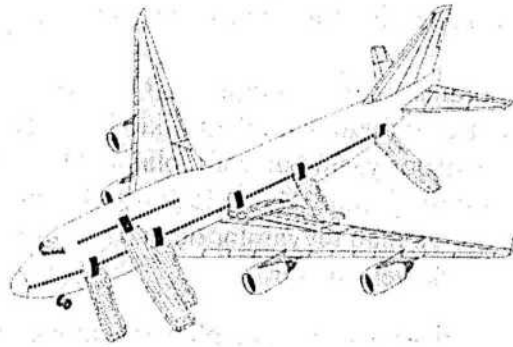
Cədvəl 4. Köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması.

Hava limanının kateqoriyası	A xarakteristikalı köpük		B xarakteristikalı köpük		C xarakteristikalı köpük	
	Su (litr)	Sərf (litr/dəq)	Su (litr)	Sərf (litr/dəq)	Su (litr)	Sərf (litr/dəq)
9	36400	13500	24300	9000	17100	6300
10	48200	16600	32300	11200	22800	7900

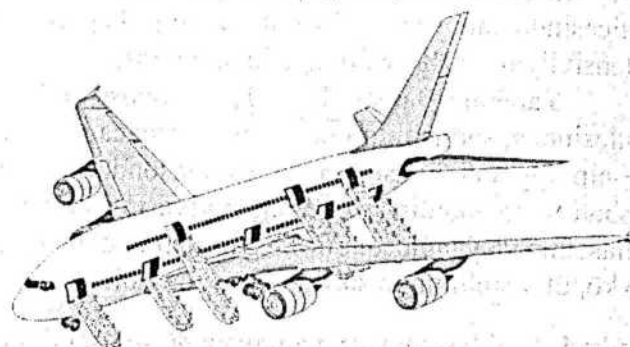
Nəzəri cəhətdən 10-cu kateqoriya hava limanlarında nəzərdə tutulan suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrində baş verən

yanğınların məhdudlaşdırılmasına və ləğvinə imkan verir [4]. Lakin reallıqda bu mülahizə özünü doğrultmaya bilər. Belə ki, Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələri ilə əlaqəli aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı aparılan xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin əsas taktiki problemlərindən biri xilasetmə trapezlərinin yanğının təsirlərindən qorunmasıdır. Təyyarələrin xilasetmə trapezləri aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı sərnişinlərin və heyət üzvlərinin sürətli və təhlükəsiz təxliyyə edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Boeing 747-8İ təyyarəsində 6, Airbus A380-800 təyyarəsində isə 8 xilasetmə trapezi birbaşa böhran zonasına açılır. Böhran zonasında yanğınların məhdudlaşdırılması və təxliyyə işləri aparılan zaman xilasetmə trapezlərinin yanğının təsirlərindən qorunması xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin yüksək məhsuldarlığı və personalının peşakarlığı hesabına təmin edilə bilər.

Şəkil 2. Boeing 747-8İ təyyarəsinin xilasetmə trapezlərinin yerləşməsi

Şəkil 3. Airbus A380-800 təyyarəsinin xilasetmə trapezlərinin yerləşməsi

Xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin aparılması ilə əlaqəli digər bir taktiki problem xilasetmə trapezlərinin imtinası və ya zədələnməsi zamanı insanların təxliyyə edilməsi ilə bağlıdır. Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrinin aşağı və yuxarı göyərtəsində yerləşən qəza çıxışlarının döşəməsindən yerə qədər olan məsafə böyük olduğuna görə xilasetmə trapezi olmadan insanların təxliyyə edilməsi onların ciddi zədələnməsinə səbəb ola bilər.

Cədvəl 5. Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrinin aşağı (A) və yuxarı (Y) göyərtəsində yerləşən qəza çıxışlarının döşəməsindən yerə qədər olan məsafə.

Təyyarələr	A1	A2	A3	A4	A5	Y1	Y2	Y3
Boeing 747-8İ	5,16 m	5,13 m	5,11 m	5,18 m	5,31 m	7,9 m		
Airbus A380-800	5,34 m	5,32 m	5,29 m	5,26 m	5,25 m	8,06 m	8,03 m	8,01 m

Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrinin yuxarı göyərtəsindən insanların təxliyyə edilməsi daha mürəkkəb problemdir. Boeing 747-8İ təyyarəsinin yuxarı göyərtəsinin sərnişin tutumu salonun ekonom və ya biznes sinif modifikasiyalı olmasından asılı olaraq 93 və ya 48 nəfərdir. Airbus A380-800 təyyarəsinin yuxarı göyərtəsində adətən birinci və biznes sinif modifikasiyalı sərnişin salonları yerləşir və ümumi sərnişin tutumu 106 nəfərdir. Aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı yuxarı göyərtədən insanların təxliyyə edilməsi üçün Boeing 747-8İ təyyarəsinin yuxarı göyərtəsinin hər tərəfində xilasetmə trapezi ilə təchiz olunmuş bir qəza çıxışı nəzərdə tutulur. Airbus A380-800 təyyarəsinin yuxarı göyərtəsindən insanların təxliyyə olunması üçün isə yuxarı göyərtənin hər tərəfində xilasetmə trapezi ilə təchiz olunmuş üç qəza çıxışı var [2, 3]. Göründüyü kimi Airbus A380-800 təyyarəsinin sərnişin tutumu Boeing 747-8İ təyyarəsinin sərnişin tutumundan çoxdur. Lakin sərnişinlərin və heyət üzvlərinin təxliyyə imkanları Airbus A380-800 təyyarəsində Boeing 747-8İ təyyarəsindən daha yüksəkdir.

Xilasetmə trapezlərinin imtinası və ya zədələnməsi zamanı insanların təxliyyə edilməsi üçün xilasetmə və yanğınsöndürmə personalı xilasetmə nərdivanlarından istifadə etməlidir. BMAT-nın tələbinə əsasən 10-cu kateqoriya hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətində 3 xilasetmə nərdivanı olmalıdır [4]. Çoxsaylı sərnişin və heyət üzvlərinin təxliyyə edilməsi üçün xilasetmə və yanğınsöndürmə personalının xilasetmə nərdivanlarından istifadə etməsi xilasetmə

trapezləri ilə müqayisədə təhlükəli və uzun müddət vaxt tələb etdiyindən insanlar həyat və sağlamlıqlarını itirə bilər. Xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin effektivliyinin artırılması üçün Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələri ilə uçuşların planlaşdırıldığı hava limanlarında xilasetmə və yanğınsöndürmə personalının və xilasetmə nərdivanlarının sayının artırılması təklif olunur.

Cədvəl 3-də göstərilən Boeing 747-8İ təyyarəsi üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması Airbus A380-800 təyyarəsi üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi normasından 2,5% çoxdur. Maksimal yanacaq tutumu Boeing 747-8İ təyyarəsində Airbus A380-800 təyyarəsindən 25% çoxdur. Buna görə də Boeing 747-8İ təyyarələri ilə əlaqəli aviasiya hadisələri zamanı daha təhlükəli vəziyyət yarana bilər.

Xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatına görə 10-cu kateqoriya olan təyyarələrlə əlaqəli strateji problemlərdən biri müdaxilə müddətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Müdaxilə müddəti hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətinin fəaliyyətinə dair BMAT-nın standartıdır. Müdaxilə müddəti xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətinə hadisə haqqında məlumat verildiyi andan optimal görünüş və yer səthi şəraitində üç dəqiqə ərzində ilk nəqliyyat vasitəsinin UEZ-nın sonuna çatması və cədvəl 4-də göstərilən köpük məhlulunun sərfinin ən az 50%-ni hadisə yerində tətbiq etdiyi ana qədər keçən müddət hesab edilir. Hadisə yerinə yollanan ilk nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla, digər nəqliyyat vasitələri cədvəl 4-də göstərilən odsöndürücü maddələrin miqdarını xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətinə məlumat verildiyi andan dörd dəqiqə ərzində çatdırmalı və onların fasiləsiz verilməsini təmin etməlidir [5].

Müdaxilə müddətinin təmin edilməsi istifadə olunan xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin sayından, sürətindən və məhsuldarlığından, köpüyün keyfiyyətindən və xilasetmə və yanğınsöndürmə deposunun UEZ-na nəzərən yerləşmə mövqeyindən asılıdır.

Hava limanlarında xüsusi xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərindən istifadə edilir. BMAT 10-cu kateqoriya hava limanlarında minimum 3 xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobilinin olmasını tövsiyə edir. Xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin əsas spesifik xüsusiyyəti onların yüksək məhsuldarlığa malik lafet və bəmper lülələri ilə təchiz edilməsidir. Məsələn, Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava limanında istifadə olunan MAN TGA 33.480 və MAN SX 43.1000 aerodrom xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin lafet və bəmper lülələrinin birlikdə məhsuldarlığı müvafiq olaraq 7600 və 8200 litr/dəq-dir. MAN TGA 33.480 və MAN SX 43.1000 aerodrom xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobilləri öz anoloqlarından yüksək məhsuldarlığı və su tutumu ilə fərqlənir. MAN TGA 33.480 və MAN SX 43.1000 aerodrom xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin hər birinin su tutumu müvafiq olaraq 11000 və 13500 litrdir [8].

10-cu kateqoriya hava limanları üçün köpük məhlulunun sərfinin 50%-i A xarakteristikalı köpük üçün 8300 litr/dəq, B xarakteristikalı köpük üçün 5600 litr/dəq və C xarakteristikalı köpük üçün isə 3950 litr/dəq-dir [5].

Hava limanlarında xilasetmə və yanğınsöndürmə depoları tikilərkən müdaxilə müddəti nəzərə alınmalıdır. Xilasetmə və yanğınsöndürmə deposunda həyacan signalı verilən zaman xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin bazadan çıxma müddəti minimum 30 saniyədir. Köpük məhlulunun sərfinin 50%-nin tətbiq edilməsi üçün təxminən bir dəqiqə vaxt tələb olunur. Buna görə də xilasetmə və yanğınsöndürmə depoları istifadə olunan xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin sürəti nəzərə alınmaqla, hava limanı ərazisində elə yerdə tikilməlidir ki, buradan hər bir UEZ-nın sonuna 1,5 dəqiqə ərzində çatmaq mümkün olsun. İki və daha artıq UEZ olan hava limanlarında müdaxilə müddətinin təmin edilməsi üçün bir neçə xilasetmə və yanğınsöndürmə deposu tikilə bilər. Bu halda köpük məhlulunun cədvəl 4-də göstərilən sərfinin təmin edilməsi üçün hər bir xilasetmə və yanğınsöndürmə deposunda minimum iki xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobili olmalıdır. Xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərində nasazlığın yaranma ehtimalını nəzərə alaraq hava limanının xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətinin sərəncamında əlavə xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobillərinin olması arzu ediləndir. Bundan əlavə cədvəl 4-də göstərilən suyun tələb olunan miqdarının xilasetmə və yanğınsöndürmə xidmətinə məlumat verildiyi andan dörd dəqiqə ərzində çatdırılması üçün xilasetmə və yanğınsöndürmə depoları bir-

birlərindən xilasetmə və yanğınsöndürmə avtomobilləri tərəfindən bir dəqiqə ərzində qət edilə biləcək məsafədə tikilməlidir.

Aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı aparılan xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin effektivliyinə təsir edən əsas amillərdən biri xilasetmə və yanğınsöndürmə personalının hazırlıq səviyyəsidir. Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələri ilə uçuşların planlaşdırıldığı hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə personalının ilkin və ixtisasartırma proqramına Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrində yanğın və partlayış təhlükəli materialların, akkumulyator batareyalarının və qəza çıxışlarının yerləşmə yerləri, həmçinin qəza çıxışlarının açılış və mühərriklərin dayandırılması qaydaları haqqında mövzuların daxil edilməsi təklif olunur.

Nəticə

BMAT, MYMA və FAA-nın standartlarına görə hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi prinsipləri müqayisəli təhlil edilir. Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının uçuşların sayı nəzərə alınmadan təyyarələrin uzunluğu və füzelyajının eni əsasında müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Boeing 747-8İ və Airbus A380-800 təyyarələrinin xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin effektivliyinə təsir edə biləcək səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin effektivliyinin artırılması məqsədilə təkliflər verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Сир 305 Эксплуатация новых крупногабаритных самолетов на существующих аэродромах. Июнь 2004 года.
2. www.boeing.com.
3. www.airbus.com.
4. Doc 9137 Руководство по аэропортовым службам, часть 1. Спасание и борьба с пожаром. Издание третье - 1990.
5. Приложение 14 к Конвенции о международной гражданской авиации. Аэродромы. Том I. Проектирование и эксплуатация аэродромов. Издание шестое, 2013.
6. National Fire Protection Association, "Standard for Aircraft Rescue and Fire-Fighting Services at Airports," various editions, NFPA 403, Quincy, Massachusetts, 2003.
7. U.S. Federal Register, "Part 139 - Certification of Airports," Amendment No. 139-26, Code of Federal Regulations, February 10, 2004.
8. www.ziegler.de.

СТРАТЕГИЯ И ТАКТИКА СПАСАТЕЛЬНЫХ РАБОТ И ПОЖАРОТУШЕНИЯ ДЛЯ КРУПНОГАБАРИТНЫХ САМОЛЕТОВ

Н.Т. Нагиев, А.Дж. Гасанов

Статья посвящается исследованию проблем стратегии и тактики спасательных работ и пожаротушения во время авиационных происшествий и инцидентов, связанных с воздушными судами, такими как Boeing 747-8İ и Airbus A300-800 в аэропортах (на аэродромах) и прилегающих к ним территориях. Также приводятся предложения по увеличению эффективности спасательных работ и пожаротушения.

RESCUE AND FIREFIGHTING STRATEGY AND TACTICS FOR LARGE AIRCRAFTS

N.T.Nagiev, A.C.Gasanov

This article is dedicated to research on strategic and tactical problems of rescue and firefighting activities during aviation accidents and incidents, related to Boeing 747-8İ and Airbus A380-800 aircrafts, taking place at airports' (aerodromes') borders and their closest area. In order to increase the effectiveness of rescue and firefighting activities, suggestions are emphasized

КОМПЬЮТЕР ТЕХНИКАСИ, ИНФОРМАЦИЯ А СƏBƏKƏLƏRİ

АНАЛИЗ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ПЕЧАТНЫХ ПЛАТ

Р.Н. Набиев, А.Г. Попова

Национальная Академия Aviации

В данной статье приведен краткий обзор существующих систем автоматизированного проектирования печатных плат, произведен сравнительный анализ систем P-CAD и Altium Designer, выделены основные достоинства и недостатки этих систем. Выявлено, что в состав программного комплекса Altium Designer входит весь необходимый инструментарий для разработки, редактирования и отладки проектов на базе электрической схемы и ПЛИС. Сделан вывод, что в сравнении с программой P-CAD этот комплекс является более удобным в работе, более современным и мощным по своим функциональным возможностям.

Ключевые слова: система проектирования, компонент, библиотека, редактор схем, трассировка.

Системы автоматического проектирования (САПР) – неотъемлемая часть процесса создания радиоэлектронной аппаратуры на всех его этапах. На сегодняшний день для разработки печатных плат существует большое количество разнообразных систем. Все САПР можно разделить на системы верхнего уровня, предназначенные для разработки печатных плат любой сложности и поддерживающие проектирование одной платы группой разработчиков и нижнего, настольного уровня, ориентированные на индивидуальных разработчиков и несложные проекты.

Одним из лучших производителей САПР печатных плат является компания Mentor Graphics.

Продукты этой компании:

- САПР Mentor Graphics Expedition [1] – одна из наиболее сложных программ верхнего уровня для печатных плат. Включает в себя большое количество модулей, позволяющих контролировать проектирование печатных плат на всех стадиях разработки, от задания до изделия. Не требуется большого количества специалистов, программа сама заменяет целый отдел проектировщиков. У этого продукта есть один недостаток – очень высокая стоимость.

- Другой продукт компании Mentor, система Pads PowerPCB – более дешевое решение. В этом пакете каждый этап проектирования (создание электрической схемы, размещение компонентов, трассировка и пр.) разрабатывается в отдельной определенной программе. Система содержит очень хороший автотрассировщик BlaseRouter, поддерживающий все необходимые функции при трассировке высокочастотных плат. Программная среда написана на английском языке.

Далее по мощности предлагаемых решений идет компания Cadence.

Для верхнего уровня проектирования предлагается пакет PCB Design Studio. В качестве редактора печатных плат здесь используется программа Allegro, в качестве модуля автотрассировки – программа SPECCTRA. Недостатком этого продукта является его стоимость и сложная настройка файла ограничений, задающего критерии трассировки (DO-файл) в программе SPECCTRA [2].

Другой продукт этой компании пакет OrCad – более легкое и дешевое решение для разработки печатных плат, однако в последнее время он почти не развивается.

Следующим известным производителем САПР печатных плат идет австралийская фирма Altium, которая также выпускает на рынок два маршрута сквозного проектирования печатных плат:

- маршрут верхнего уровня – это система Altium Designer, которая, в отличие от многих аналогичных систем, рассматривающих разработку электронных устройств как пошаговую работу в нескольких продуктах, объединяет схемную, программную и аппаратную части в единой оболочке.

- маршрут нижнего уровня – система P-CAD. В данное время эта программа проектирования официально закрыта и не будет дальше поддерживаться компанией.

Стоит упомянуть еще один, фактически неизвестный в странах СНГ, но достаточно мощный продукт - Cadstar японской компании Zuken.

Cadstar – эта продвинутая, дорогостоящая, система проектирования ПП, которая обеспечивает сквозной цикл проектирования и предлагает мощные средства моделирования и синтеза программируемой логики с последующей разработкой печатной платы, интегрированные средства трёхмерного твердотельного моделирования разрабатываемых устройств.

Кроме вышеперечисленных программ существуют еще множество, более простых программных продуктов проектирования печатных плат, которые не так широко распространены. Эти продукты, как правило, разработаны небольшими фирмами, университетами или даже одним человеком и ориентированы на студентов, частных лиц и малые предприятия. Они позволяют проектировать печатные платы с небольшим числом компонентов. Обычно они содержат простой редактор схем, в редакторе плат имеется базовый набор функций ручного размещения компонентов и трассировки проводников. Средства автоматической трассировки отсутствуют вовсе или являются крайне неэффективными.

Краткое описание некоторых таких программ приведено ниже.

САПР печатных плат DipTrace – это разработка украинской фирмы Новарм. Простой и удобный DipTrace не требует времени на освоение и отлично подходит для небольших радиолюбительских поделок. Программа состоит из следующих модулей: Schematic (для создания многослойных многоуровневых схем с встроенным простейшим симулятором), PCB Layout (для разработки плат с помощью ручной или автоматической трассировки), Pattern Editor и Component Editor (для редактирования корпусов и компонентов соответственно). DipTrace содержит минимально возможное количество управляющих элементов, при работе редактируемые объекты подсвечиваются, что позволяет наглядно оценивать ситуацию. Изменение одного элемента схемы или платы отражается на всех зависящих от него объектах. Автотрассировщик неплохо справляется со сложными многослойными платами, имеющими различные типы радиодеталей, а поддержка файлов Specctra DSN/SES дает возможность подключить сторонний разводчик [3].

САПР Kicad – была разработана в 1992 году французом Жан-Пьер Шарра. Она позволяет создавать профессиональные электрические схемы, разрабатывать для них печатные платы и подготавливать выходные данные для производства. Данная система проектирования поддерживает английский, португальский, немецкий, русский и многие другие языки.

Cadsoft EAGLE – это комплексное средство для разработки печатных плат, начиная с создания принципиальной электрической схемы и заканчивая созданием печатной платы и её трассировкой. В программе реализованы три модуля: графический редактор схем (Schematic Editor), редактор печатных плат (Layout Editor), весьма гибкий и удобный редактор библиотек (Library Editor) и автотрассировщик (Autorouter). Кроме этого программа имеет довольно большую библиотеку, содержащую множество стандартных и достаточно распространённых электронных компонентов. Из преимуществ Eagle специалисты отмечают возможность отката событий на любое количество шагов назад, отсутствие проблем при работе на старых компьютерах, наличие драйверов для вывода результата на плоттер или принтер, возможность формировать трехмерные модели плат [4].

САПР FreePCB – бесплатный программный пакет, специализирующийся на профессиональной разработке и редактировании печатных плат. Весь пакет был написан одним единственным талантливым программистом Аланом Райтом, живущим в США.

Эта система очень проста в изучении и одновременно способна выдержать высокие требования, предъявляемые специалистами к качеству разработки печатных плат. Данный редактор использует только ручную разводку плат, но может работать совместно со сторонним автотрассировщиком Free Routing. Минусом этого продукта является отсутствие функции печати. Основную популярность система завоевала в США и в Индии.

Программы Sprint Layout и Express PCB – простые в изучении и удобные в работе системы ручного проектирования печатных плат. Они широко применяются для лазерно-утюжного производства.

Долгие годы самым распространенным пакетом для проектирования печатных плат на территории стран СНГ была программа P-CAD, характеризующаяся разумным соотношением цена/функциональность. Но в связи с тем, что последняя версия системы вышла в 2006 году, большинство организаций, проектирующих ПП, вынуждены искать ему замену. Чаще всего выбор делается в пользу системы Altium-Designer, переходить на которую значительно легче, так как производитель у них один и тот же.

Произведем анализ этих двух систем и рассмотрим, в чем же заключается преимущество работы в пакете Altium Designer.

1. Единая среда разработки Desigh Explorer (DXP)

В Altium Designer разработка принципиальной схемы и печатной платы [5] электронного устройства ведется в одном приложении и все документы объединены единым проектом, файлы которого связаны между собой, то есть изменения, вносимые, например, на печатной плате автоматически вызывают изменения на принципиальной схеме. Это упрощает и ускоряет разработку электроники, избавляет от необходимости вносить исправления в несколько файлов, а в итоге – оберегает разработчика от возможности допустить ошибку.

Структура проекта отображается на отдельной панели, где показано, какие документы входят в состав разрабатываемого устройства. Работа с большим набором документов упрощается наличием миниатюрного окна просмотра, которое появляется при наведении курсора на название документа в структуре проекта.

В системе PCAD каждый этап проектирования поддерживается с помощью отдельного приложения и процесс перехода с одного этапа разработки в другой выглядит как экспорт-импорт из одного процесса в другой [8].

2. Интерфейс Altium Designer достаточно прост и может индивидуально настраиваться под конкретного пользователя. Отличительной чертой Altium Designer является возможность переключения интерфейса на русский язык.

Интерфейс P-CAD прост, но не достаточно удобен. Имеется русификатор к некоторым версиям, однако его не рекомендуют использовать.

Altium Designer одинаково хорошо работает как с метрической, так и с дюймовой системой мер, причем точность на два порядка выше, чем в системе P-CAD.

3. Редактор библиотек

В программе Altium Designer структура библиотек более проста по сравнению с системой P-CAD [7,8].

В программе P-CAD в библиотеках хранились элементы разного типа: символы, посадочные места, компоненты. Процедура разработки символа и посадочного места была простой, а вот создание компонента, в котором символ объединялся с посадочным местом, требовало серьезного подхода, так как необходимо было заполнить таблицу согласования выводов символа и модели, что было довольно сложно. В Altium Designer намного упрощена работа с библиотеками. Здесь символ является компонентом, к которому подключается неограниченное число моделей посадочного места, причем посадочное место может включать в себя 3-D модель. Создавать библиотечные объекты можно с помощью специального Мастера, что очень удобно. Последовательно вводя информацию, получаем готовый элемент.

Altium Designer имеет огромное количество качественных библиотек с удобным и быстрым поиском по ним, в P-CAD же на поиск нужного компонента конструктор порой затрачивает много времени, и разработка по времени увеличивается. В Altium Designer также имеется возможность импортировать уже готовые библиотеки из PCAD 2000-2006.

4. Импорт-экспорт.

Файлы, созданные в программе Altium Designer можно сохранить в различных форматах: P-CAD, AutoCAD, STEP, передать в автотрассировщик SPECTRA. Встроенный помощник импорта проектов позволяет импортировать схемы, платы, библиотеки из систем P-CAD, OrCAD, PADs, DxDesigner, Allegro PCB, преобразовывая их в проекты Altium Designer.

При таком переходе не возникает никаких сложностей и проблем, сохраняется возможность использовать и редактировать все наработанные материалы.

5. Редакторы схем P-CAD и Altium Designer похожи, но в Altium Designer имеется большее количество параметров и настроек: существует возможность формировать классы цепей, группы компонентов. На классы цепей можно установить ограничительные правила, такие как длина и толщина проводника, зазоры между проводниками и т.д.

6. Altium Designer содержит средства автоматического и интерактивного размещения компонентов – это две встроенные программы авторазмещения компонентов Cluster Placer и Statistical Placer, что существенным образом отличает от P-CAD, в котором таких средств нет вообще.

7. В редакторе печатных плат правила проектирования не только более обширны, чем в P-CAD, но даже более точные и гибкие, что позволяет конструктору получить полный контроль над процессом трассировки.

Редактор печатных плат позволяет работать как в классическом виде, с послойным отображением объектов на плате, так и в режиме трехмерного отображения. Данная возможность является принципиально новой для программ такого класса и назначения. Разработчик может видеть на мониторе реальный вид платы с компонентами, что позволяет проверить сопряженность элементов друг с другом, может добавлять на плату детали, которых нет на электрической схеме, может переключаться между двумерным и трехмерным режимами, учитывать сопряженность деталей в сборке и вносить изменения на плоскости платы.

8. Система Altium Designer позволяет выполнять трассировку, как в автоматическом, так и полуавтоматическом (интерактивном) режиме.

Инструменты, применяемые при интерактивном режиме, позволяют расталкивать уже существующие трассы и переходные отверстия, огибать препятствия, а в узких местах расталкивать существующую топологию вновь прокладываемой дорожкой.

В редакторе топологии системы P-CAD не реализованы возможности спрямления и раздвигания проводников, убирания замкнутых петель, создания промежутка в полигоне для нового проводника с учетом зазоров.

Для автоматической трассировки печатных плат в состав пакета встроен мощный топологический авторассировщик Situs. В последних версиях P-CAD собственного автоматического трассировщика печатных плат совсем не было, разводку печатные платы приходилось, используя внешние трассировщики.

9. Altium Designer [7] поддерживает несколько мониторов и позволяет открыть схему в одном окне и печатную плату в другом и производить исследование между двумя документами.

10. Altium Designer поддерживает разработку ПЛИС (программируемых логических интегральных схем). Это достаточно интересное направление, оно актуально во всем мире. Одна микросхема по своему функциональному значению заменяет отдельный узел схемы и занимает на плате мало места. Altium Designer, имея встроенный синтезатор и логический анализатор, позволяют решить все задачи по программированию ПЛИС, причем эта программа всегда имеет связанность со схемой, где используется описываемая ПЛИС и платой, где она установлена.

11. Заключительный этап проектирования – выпуск конструкторской документации.

Из системы P-CAD не просто по окончании разработки сделать перечень использованных деталей. Существуют даже любительские программы, которые вытягивают данные о примененных компонентах из файла P-CAD и формируют перечень в виде таблицы Excel. Altium Designer предоставляет возможность сразу создать отчет в формате Excel, выбрав и установив все необходимые параметры.

Возможность импорта/экспорта файлов в стандартных форматах DWG и DXF позволяет добавлять заранее изготовленные элементы оформления на чертеж и передавать проект в механические САПР для дальнейшего оформления документации.

Подводя итог, отметим, что Altium Designer – очень удобное приложение для создания электрических схем и разводки плат. Этот редактор выглядит определенно современнее системы P-CAD, однозначно мощнее по своим функциям, и решает весь спектр работ, связанных с проектированием электронных приборов: здесь можно разработать схему, описать ПЛИС, выполнить топологию платы, оформить конструкторскую документацию. Применение единой среды разработки обеспечивает гораздо более высокий уровень синхронизации проектирования, чем при использовании интегрированных технических средств, таких как P-CAD.

ЛИТЕРАТУРА

1. Потапов Ю. Обзор САПР печатных плат. Журнал EDA Express, №4, 2003.
2. Уваров А.С. P-CAD 2002 и SPECTRA. Разработка печатных плат. Москва, СОЛОН-ПРЕСС, 2003.
3. <http://cxem.net/software/diptrace.php>
4. <http://festival.1september.ru/articles/602380/>
5. Сабунин А.Е. «Цикл статей по работе с программой «Altium Designer» Современная электроника №6-9, 2008, №1-7, 2009.
6. Сабунин А.Е. Почему Altium Designer, а не P-CAD. Журнал EDA Express, №18, 2010.
7. Сабунин А.Е. Altium Designer. Новые решения в проектировании электронных устройств. – М.: СОЛОН-ПРЕСС, 2009. – 432с.
8. Саврушев Э.Ц. P-CAD 2006. Руководство схемотехника, администратора библиотек, конструктора. Москва, БИНОМ-ПРЕСС, 2007.

ÇAP LÖVHƏLƏRİNİN AVTOMATİK LAYİHƏLƏNDİRMƏ SİSTEMLƏRİNİN TƏHLİLİ

R.N. Nəbiyev, A.G. Popova

Məqalədə çap lövhələri üzrə mövcud avtomatik layihələndirmə sistemlərinin qısa xülasəsi verilmiş, P-CAD və Altium Designer sistemləri müqayisəli şəkildə analiz olunmuş, onların üstün və çatışmayan cəhətləri göstərilmişdir. Təhlil nəticəsində aydın olmuşdur ki, Altium Designer program kompleksinin tərkibinə redaktə və layihələndirmə, eləcə də layihənin elektrik və məntiqi integral sxemləri bazası əsasında tənzimlənməsi üçün lazım olan bütün alətlər daxildir. Yekunda P-CAD programı ilə müqayisədə bu kompleksin daha əlverişli və müasir olduğu, geniş funksional imkanlarla üstünlüyü bir nəticə kimi göstərilmişdir.

Açar sözlər: layihələndirmə sistemləri, komponent, kitabxana, sxem redaktoru, cərəyankeçirici xətlərin istiqaməti.

THE ANALYSIS OF THE COMPUTER-AIDED DESIGN OF PRINTED CIRCUIT BOARDS

R.N. Nabiyev, A.G. Popova

This article provides an overview of existing computer-aided design of printed circuit boards, comparative analysis of systems P-CAD and Altium Designer, highlighted the main advantages and disadvantages of these systems. Revealed that the software complex Altium Designer includes all the necessary tools for developing, editing and debugging projects based on electrical circuits and FPGAs. Concluded that in comparison with the P-CAD program this complex is more convenient to use, more modern and powerful in its functionality.

Key words: designing system, component, library, the editor of schemes, trace.

Milli Aviasiya Akademiyasının yeni çap məhsulları!

1. Uçuş heyəti və hhiə dispetçerləri
İsmayilova Ş., Əhmədova D.
Metodiki vəsait.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.

Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

E-mail hasanov@naa.edu.az

İCTİMAİİ İLMLƏR

ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ»

М.М. Айбатов, Ч.В. Зейналова

Даггосуниверситет, Национальная Академия Aviации

Статья посвящена изучению развития представлений общества о таком средстве политического влияния, как партия. Актуальность данного исследования связана с тем, что сегодня в России политическая партия является наиболее действенным инструментом, с помощью которого граждане могут участвовать в политической жизни общества.

Ключевые слова: политика, власть, партия, государство.

На современном этапе развития политической жизни страны выделяются особые организации граждан, которые именуются политическими партиями. Слово партия с латинского переводится как «часть» [1, с. 251]. Еще до образования современных политических партий так называли группы людей, конкурирующие между собой в сфере власти либо во влиянии на власть. Так, мы знаем о партиях античного периода, сложившихся в Афинах. Люди группировались вокруг партий горы, равнины и прибрежной части. В Римской республике в конце II - I в. до н. э. сложились партия оптиматов, выступавшая с защитой интересов римской аристократии, и партия популяров, представлявшая римских плебеев. Также нам известны партии городов, существовавшие в Италии в Средние века, которые именовались гвельфы. Они выступали на стороне папы. Существовали и гибеллины, поддерживавшие императора [2, с. 514]. Кроме того, они выступали против стремлений германских императоров утвердить свое превосходство на Апеннинском полуострове и представляли собой личную свиту аристократов [3, с. 671]. М. Дюверже охарактеризовал их, как «кланы, которые складывались вокруг какого-нибудь кондотьера в Италии эпохи Ренессанса» [4, с. 21]. Далее М. Острогорский пишет о парламентских партиях Англии, сложившихся там, в XVIII в. В частности, он отметил, что они функционировали лишь в парламенте, а в стране о них знали благодаря лицам или фамилиям, которые их представляли. Избиратели же представляли собой подконтрольные партиям преданные группы [5, с. 81].

Таким образом, в самом широком смысле партиями можно назвать как большие общественные организации, выражающие интересы социальных групп в современных демократических странах, так и группировки в античных республиках, враждовавшие между собой. Исходя из того, что те и другие партии выполняют одну и ту же функцию, которая заключается в борьбе за власть и ее осуществление, такая аналогия является оправданной.

По мнению М. Дюверже, еще в 1850 г. ни одна страна мира, за исключением США, не знала политических партий в современном значении этого термина. Дюверже заметил, что в европейских странах сложились всевозможные течения общественного мнения, народные клубы, философские общества, но отнюдь не партии в собственном смысле слова.

Поэтому в данной статье речь идет о политических партиях, которые впервые начали формироваться в Европе во второй половине XIX в., что было связано в основном с получением права голосовать на выборах разного уровня для миллионов европейцев. Первые партии были ориентированы на поиск возможностей влияния на парламентскую и внепарламентскую области политической жизни. Они пытались обеспечить рост своих рядов, используя для этого самые разнообразные механизмы политического воздействия - пропаганду, агитацию, политическое просвещение и воспитание, культурную деятельность и т.д.

Изучению феномена политической партии как субструктуры современного политического общества посвящено огромное количество литературы. Подобный интерес объясняется тем, что сегодня самой распространенной формой участия граждан в политической жизни в современных обществах, в т. ч. и в России, стало участие в политических партиях. Р.Х. Усманов, отмечая роль и значение партий в современных обществах, связывает появление многих выдающихся политических деятелей на политической арене с политическими партиями [6, с. 6]. Тем не менее, общепринятого определения понятию «политическая партия» не дано. А по данным З.М. Зотовой, специалисты насчитывают более двухсот определений.

Если «партия» означает организованную группу людей, объединенных общими идеями и интересами, то что же такое политическая партия? Применительно к «политической партии» необходимо отметить, что последняя представляет собой организацию политического характера, выражающую интересы определенного класса в обществе или какого-либо социального слоя, объединяет самых деятельных их представителей в процессе достижения поставленных целей [7, с. 5].

В научной литературе сложились различные подходы к пониманию и определению сущности политических партий. Либеральное понимание, сформулированное французским политическим деятелем начала XIX в. Б. Констаном, рассматривает партию как идейную общность, союз идейных единомышленников. По его мнению, партия - это носитель идеала группы людей, приерживающихся одной идеологической доктрины. Рождена она была эпохой Реставрации, затем июльской монархией, когда сталкивались либеральные и консервативные идеи.

Марксистское понимание партии основано на классовом подходе определения ее сущности, т. е. партия - это часть класса, его движущая сила, выражающая интересы класса. В.И. Ленин считал классовую структуру общества обоснованным методом структуризации общества по политическим предпочтениям. По мнению В.И. Ленина, партия представляет собой синтез движения рабочего класса и социализма, и «роль передового борца может выполнить только партия, руководимая теорией» [8, с. 25].

К этому же лагерю относится М. Вебер, хотя его взгляды по целому ряду аспектов развития общества отличались от марксистского понимания. В работе «Политика как призвание и профессия» М. Вебер определяет, что главное предназначение партий - участие в политической жизни. Для того чтобы успешно проводить эту работу, она привлекает на свою сторону элиту общества, а из своей среды или из элиты выдвигает влиятельных деятелей для ведения избирательной кампании.

Функциональный подход акцентирует внимание на политических действиях, роли и задачах партий. Так, основоположник этого подхода М. Дюверже определял партию как организацию, стремящуюся самостоятельно осуществлять политическую власть или при менее благоприятных условиях иметь своих представителей в высших государственных органах власти. Изучая партии, Дюверже пришел к выводу, что рассматривать их необходимо скорее как общность структурно-функциональную, нежели идейную или социально-классовую. В организации партии прослеживается ее сущность куда полнее, чем в программных положениях или в социальном содержании.

Дюверже скептически относится и к марксистской концепции формирования партий как движущей силы определенного класса. Дюверже видит, что социальная структура слишком разнообразна, а границы между слоями достаточно условны, что должно предостеречь исследователей от подобного заблуждения. Тем не менее, он видит в марксистской концепции рациональное зерно: буржуазия и пролетариат, допустим, не образуют двух классов, обуславливаемых экономическими аспектами, однако они представляют два мировоззрения, образа жизни, социальных положения, на которые опираются и чем определяются структуры партий.

Организационный подход акцентирует внимание на добровольном принципе организации политических партий. По М.Я. Остогорскому, партия - это свободное объединение граждан, поддающееся внешнему воздействию [9, с.543]. Английский политический деятель

XVIII века Э. Берк понимал под партией объединение граждан, целью которых является служение национальным интересам [10, с. 564].

В начале XX в. Ю.С. Гамбаров дал такое определение политической партии: «Политическая партия есть общественная группа. Это значит, что она не представляет собой целого народа или общества и есть только, часть народа или общества. Поэтому одной партии, не может никогда существовать: часть предполагает другую часть или другие части, и не только существование, но и развитие каждой партии необходимо связать с существованием и развитием, по крайней мере, одной из противных ей партий» [11, с. 40].

Либеральный подход, разработанный в 1816 г. Б. Констаном, ставит в основу формирования партий группу людей, придерживающихся одной идеологической доктрины. Развивая эту мысль, В.Б. Евдокимов полагает, что политическая партия, являясь представителем интересов определенного общественного класса или его части, выступает как идеологическая и организационная структура, цель которой - выражение классовых интересов в результате ведения политической борьбы и завоевания государственной власти [12, с. 15].

Ю. Коргунюк в работе «Современная российская многопартийность» дает следующее определение политической партии: это добровольная общественная организация, борющаяся политическими средствами за претворение в жизнь органами государственной власти определенного проекта развития общества [13, с. 4]. Довольно своеобразно понятие партии определяют М.Н. Марченко и М.Х. Фарукшин. Они считают, что партия - это абстракция, потому что нет партии как части общества вообще, общество едино. Но это абстракция, которая играет значительную познавательную и методологическую роль [14, с. 24].

Таким образом, мы видим, что в науке утвердилось определение партии, характеризующее ее как группу единомышленников, имеющую организацию, то есть способную существовать длительное время, выражающую интересы и чаяния части народа и идущую к завоеванию власти для их реализации [15, с. 245].

В Федеральном законе РФ «О политических партиях» дается наиболее развернутое определение: «Политическая партия - это общественное объединение, созданное в целях участия граждан РФ в политической жизни общества посредством формирования и выражения их политической воли, участия в общественных и политических акциях, в выборах и референдумах, а также в целях представления интересов граждан в органах государственной власти и органах местного самоуправления» [16, с. 252].

Все вышеизложенное позволяет нам выделить основные признаки политической партии: политическая партия - это носитель идеологии; партия - это организация, осуществляющая свою деятельность длительное время; у нее существует цель - завоевать власть или влиять на нее; и наконец, партию нельзя представить без электората, на который она опирается в своей деятельности.

Известно, что быстрый рост количества политических партий и движений в России в 90-х годах прошлого века был связан с отменой положения статьи 6 Конституции СССР в 1990 г. о руководящей роли КПСС и легализацией принципа политического плюрализма, что стало правовой точкой отсчета в становлении многопартийности в России.

Политическая система, основанная на плодотворном участии нескольких политических партий в принятии политических решений, является многопартийной. Многопартийность играет в политической системе такую же роль, какую рынок играет в системе производства. Подобно тому, как рынок создает механизм обратной связи между потребителем и производителем, многопартийная система служит посредником между гражданином и государственной властью.

Не вызывает сомнения и тот факт, что многопартийность, будучи основой демократического государства с развитым гражданским обществом и правовой формой организации государственного правления, оказывает существенное стабилизирующее влияние на парламентаризм и конституционный порядок.

Однако развитие представительной модели демократии в течение XX века привело к превращению политических партий в объединения, выражающие локальные групповые интересы, в отличие от классической модели развития демократии, в которых партии играли роль движущей силы политического процесса и представляли собой мощные организации класса или статусной группы (при этом такая организация связывала свои интересы с интересами общества в целом). Партии перестали претендовать на то, чтобы представлять интересы и чаяния всего народа. Эта тенденция была характерна и для России на заре становления современной партийной системы страны. Большинству российских партий, возникших в начале 90-х гг., присущи почти все симптомы вырождения, характерные для многопартийной системы Запада. «Если там электорально-профессиональная партия появляется как результат длительной организационно-партийной эволюции, то в России новые партии изначально имеют совершенно неклассический вид, они профессионализируются, решают конкретные электоральные задачи в интересах партии, точнее ее лидеров, а не в интересах народа или какой-либо его части» [17, с. 318].

Сегодня роль партий в демократических странах изменилась. Они не оказывают того влияния на развитие страны, как прежде. То есть наравне с партиями, регулирующими общественные процессы, на арену вышли и негосударственные объединения граждан. Это говорит о том, что сама демократия способствует появлению новых институтов для полного своего выражения. Поэтому институты гражданского общества в наше время находят все больше поддержки, как у широкой общественности, так и со стороны официальной власти. Современный человек воспринимает себя в обществе, исходя из логики социальных связей внутри гражданского общества. А политические партии наравне с другими институтами гражданского общества рассматриваются как один из инструментов воздействия на власть в ходе отстаивания и защиты своих прав.

В развитых демократиях партии - это организации, добивающиеся поддержки в обществе для своих кандидатов, которые желают получить определенные посты. Политическая партия в этих целях предоставляет кандидату свои ресурсы в виде структуры и официального имени. А то, с какой политической ориентацией связывает себя кандидат в тот или иной момент, уже не имеет принципиального значения, как раньше, т. е. партии вступают со своими претендентами на должность в такие отношения, которые позволяют обеим сторонам обогатить свои ресурсы. Итак, мы становимся свидетелями превращения политических партий в участников политического торга, что доказывает тезис о том, что в современных демократических государствах партии не ограничиваются представлением интересов общества.

В наше время партии стали организациями, выполняющими роль связующего звена между теми, кто поставляет предложение на рынке политических услуг, и теми, кто выдвигает политические требования. Часто во время предвыборных кампаний кандидаты на должность заключают договор со своими избирателями, где стороны четко прописывают свои обязательства по отношению друг к другу.

Таким образом, сегодня избирателей не так волнует, что представляет собой программа или ядро партии, на чем основана ее политическая платформа. Избиратели голосуют скорее за личность кандидата, поскольку он гарантирует славу той партии, от которой он выступает. Задача заключается уже в том, чтобы выставлять от имени партии известных в обществе людей, несмотря на их персональные политические и идеологические предпочтения. Благодаря таким методам ведения политической игры партии добиваются переизбрания на новый срок. В такой ситуации, ныне действующие на политической арене партии, все сильнее чувствуют необходимость усиления традиционной для политической партии функции, а именно - выращения в своих рядах деятелей, которые могут быть выбраны на различные должности с одной стороны, и выполнения работы по поиску и отбору кадров для выдвижения их на государственные посты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кравченко А. И. Основы социологии и политологии: учебник. - М.: ТК Велби, Проспект, 2007. - С. 251.
2. Юм Д. О партиях вообще // Соч.: в 2 т. Т. 2 / пер. с англ. СИ. Церетели и др.; примеч. И.С. Нарского. - 2-е изд., доп. и испр. - М.: Мысль, 1996. - С. 514.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - С. 671.
4. Дюверже М. Политические партии: пер. с франц. - М.: Академический проект, 2000. - С. 21.
5. Усманов Р.Х. Политические партии и политические процессы (история, теория и современность). - М.: Прометей, МПГУ, 2001. - С. 6.
6. Зевелева А.И. История политических партий России. - М.: Высш. шк., 1994. - С. 5.
7. Ленин В.И. Поли.-собр. соч. Т. 6. - С. 25.
8. Острогорский М.Я. Указ. соч.
9. Евдокимов В.Б. Партии в политической системе буржуазного общества. Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. - С. 15-16.
10. Коргунок Ю.Т. Современная российская многопартийность. - М., 1999. - С. 4.
11. Гамбаров Ю.С. Политические партии в их прошлом и настоящем // Мир политической мысли: Хрестоматия по партологии. Кн. 2. Основатели российской науки. О партиях / под ред. Б.А. Исаева, А.К. Голикова, В.К. Юстужева. - СПб.: БГТУ, 2002. - С. 40.
12. Евдокимов В.Б. Указ. Соч.
13. Марченко М.Н., Фарукшин М.Х. Буржуазные политические партии. - М.: Высшая школа, 1987. - С. 24.
14. Политология: Энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. - М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. - С. 245.
15. О политических партиях» Федеральный закон от 11 июля 2001 года № 95-ФЗ // Сборник законов Российской Федерации. - М.: Эксмо, 2008.
16. Мальцев Г.В. Понимание права: подходы и проблемы. - М., 1999.

“SIYASİ PARTİYA” ANLAYIŞININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ M.M. Heybatob, C.V. Zeynalova

Məqalə, cəmiyyətin siyasi təsir vasitəsi olan partiya haqqında inkişaf təsəvvirlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatın aktuallığı onunla bağlıdır ki, bu gün Rusiyada siyasi partiya ən təsirli alətdir və onun köməyi ilə vətəndaşlar cəmiyyətin siyasi həyatında fəal iştirak edə bilərlər.

Açar sözlər: siyasət, hakimiyyət, partiya, dövlət

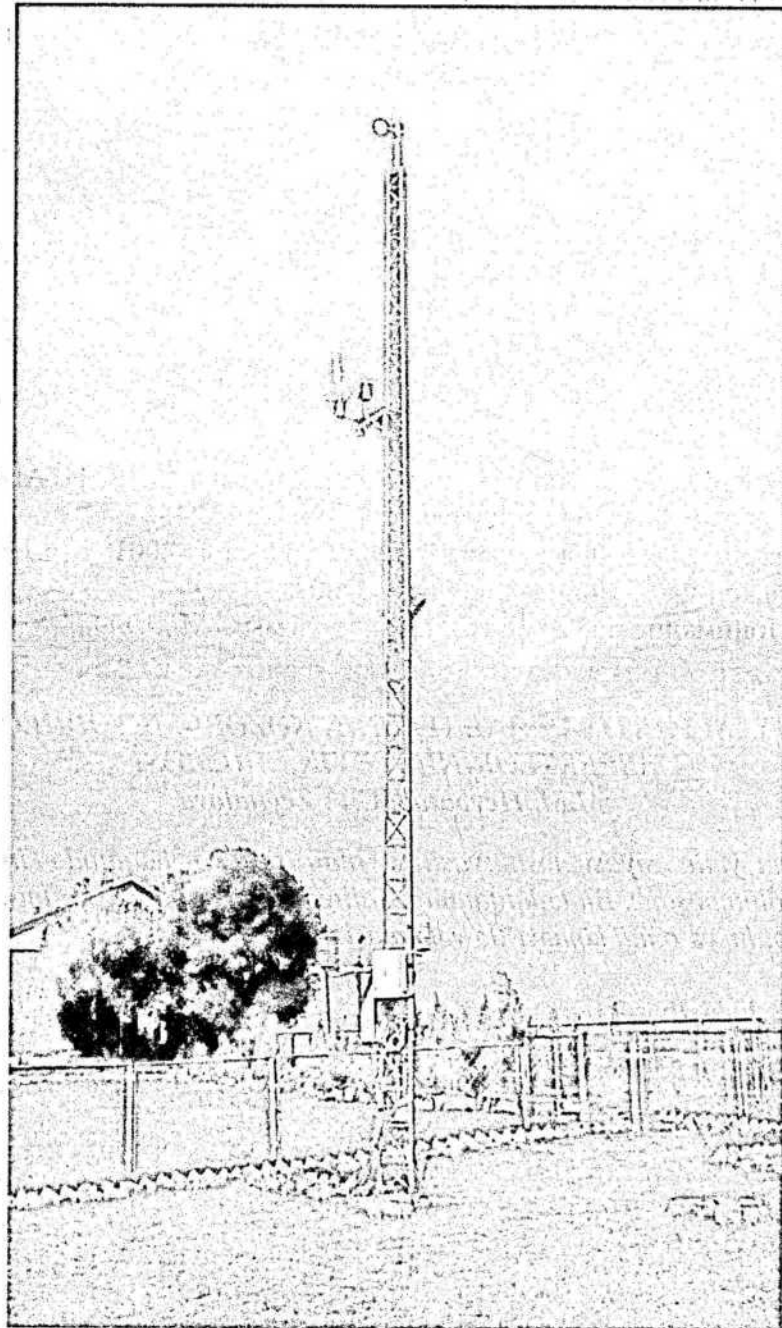
THEORETICAL-METHODICAL ASPECTS OF THE CONCEPT «POLITICAL PARTY» M.M. Aibatob, C.V. Zeynalova

The article examines the development of the society's vision of the phenomenon of the political party as a means of political influence. The relevance of this analysis is explained by the fact that today in Russia the political party is the most efficient tool of citizens' participation in the political life of society.

Keywords: policy, power, party, state.

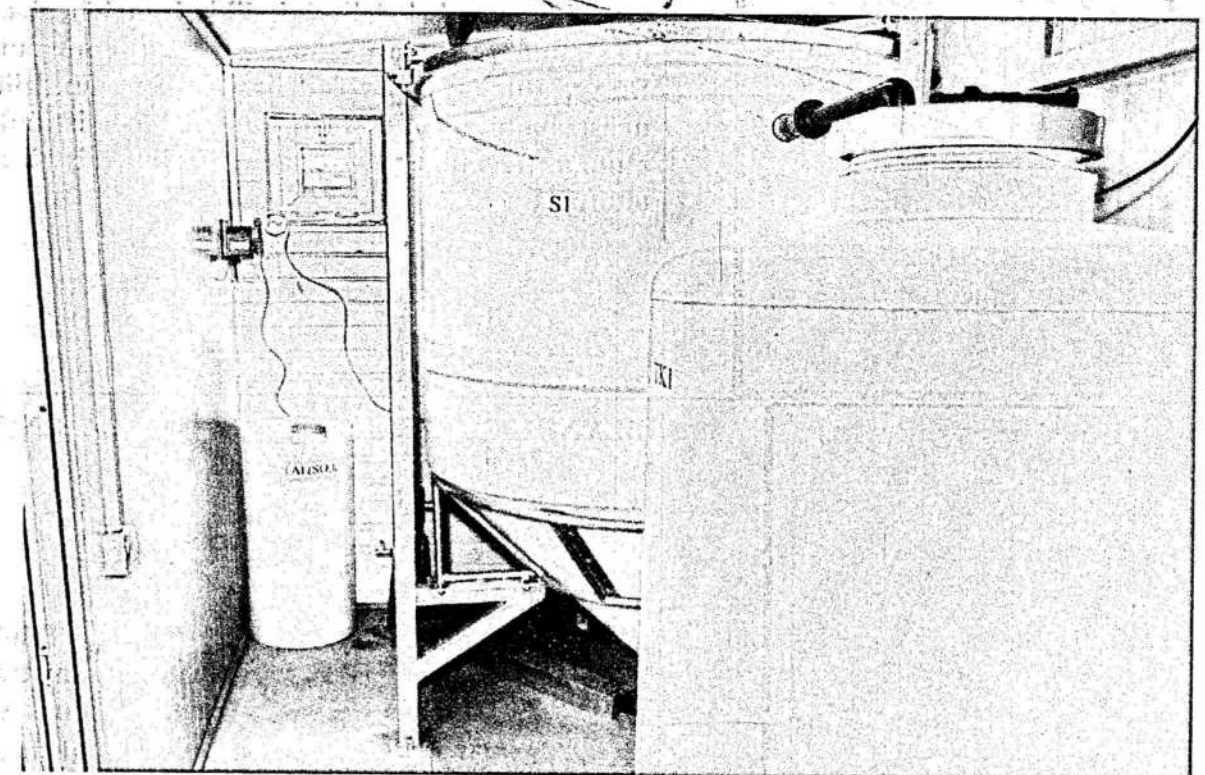
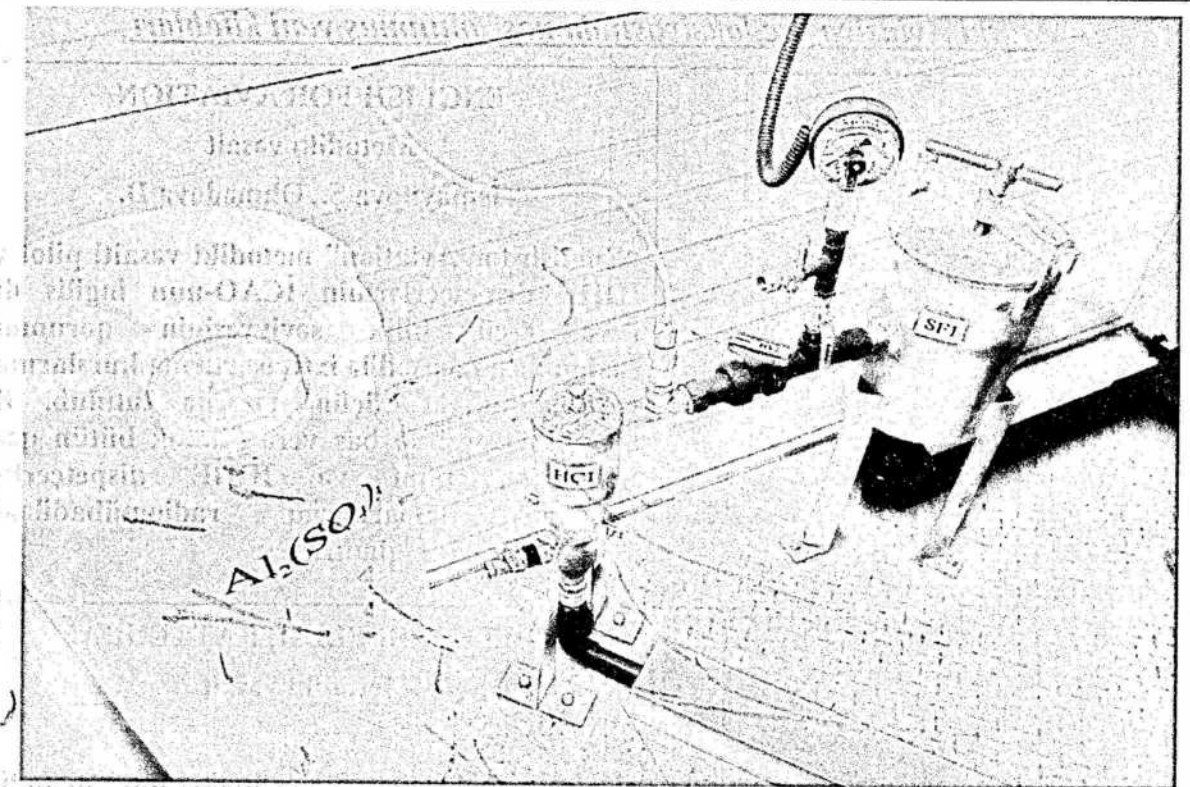
**MİLLİ AVİASIYA AKADEMİYASI
ELMİ TƏDQIQAT NƏQLİYYAT VƏ AVAKOSMİK PROBLEMLƏRİ
İNSTITUTUNUN TƏCRÜBƏ-SİNAQ İSTEHSALATININ MƏHSULLARI**

**ПРОДУКЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА
ТРАНСПОРТНЫХ И АВИАКОСМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ
ОПЫТНО-ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ АВИАЦИИ**

MÜSTƏQİL AVTOMATİK METEOSTANSIYA MV. 00. 020

АВТОНОМНАЯ АВТОМАТИЧЕСКАЯ МЕТЕОСТАНЦИЯ MV. 00. 020

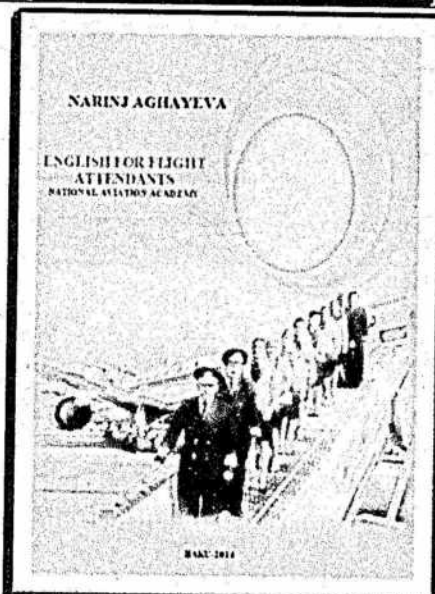
**MODUL TIPLI SU TƏMİZLƏYİCİ QURĞU
ОЧИСТИТЕЛЬ ВОДЫ МОДУЛЬНОГО ТИПА**

«Mülki Aviasiya» redaksiyasında nəşr olunmuş yeni kitabları**ENGLISH FOR AVIATION**

Metodiki vəsait

İsmayilova Ş., Əhmədova D.

«English for Aviation» metodiki vəsaiti pilot və HHİE dispetçerlərinin İCAO-nun ingilis dili üzrə 4-cü bilik səviyyəsinin qorunub saxlanması məqsədilə ixtisasartırma kurslarında tədris olunması üçün nəzərdə tutulub. Bu metodiki vəsaitdə baş verə biləcək bütün qəza hallarında pilot və HHİE dispetçerləri tərəfindən aparılacaq radiomübadilənin xüsusiyyətləri açıqlanır.

ENGLISH FOR FLIGHT ATTENDANTS

Metodiki vəsait

Ağayeva Narin

«Təyyarə bələdçiləri üçün ingilis dili» metodiki vəsaiti təyyarə bələdçilərinin ilkin hazırlığı, eləcə də təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsaitdə təyyarə bələdçilərinin həm gündəlik uçuş zamanı, həm də fəvqəladə hallarda istifadə olunan terminlər və təlimatlardan istifadə olunub.

BEYNƏLXALQ YÜK AVIADAŞIMALARININ SATIŞI VƏ TƏŞKİLİ

Dərs vəsaiti

Əliyev S.İ.

Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyasının, Milli Aviasiya Akademiyasının və IATA tələblərinə uyğun şəkildə hazırlanmışdır.

«Elmi məcmuələr» jurnalı
«Mülki Aviasiya» redaksiya
həyati tərəfindən baxılmış və çapına
icazə verilmişdir.

Журнал «Elmi məcmuələr»
рассмотрен и разрешен
к печати редакционной коллегией
«Mülki Aviasiya».

«Elmi məcmuələr» jurnalı
«Azərbaycan Hava Yolları»
Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
Milli Aviasiya Akademiyasının
Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.
Tirajı 100 nüsxə.

Журнал «Ученые Записки» отпечатан
в Центре полиграфии
Национальной Академии Авиации
Закрытого Акционерного Общества
«Азербайджан Хава Йоллары».
Тираж 100 экз.

Редакционный Совет

Глав. редактор, академик НАНА А.М. Пашаев,

зам. глав. редактора, проф. А.Р. Гасанов

Члены Редакционного Совета

Академик НАНА А.Ш. Мехтнев, академик НАНА А.Дж. Гаджиев,

член-корр. НАНА Б.Г. Тагиев, член-корр. НАНА Ф. Дж. Мамедова,

член-корр. НАНА А.З. Меликов, проф. А.З. Бадалов, проф. А.М. Мамедов,

проф. М.Х. Ильясов, проф. С.Г. Пюрхани, проф. Дж.Г. Агаларов, проф. Н.А. Гасанзаде,

проф. И.О. Гулиев, проф. М.А. Бабаев, проф. М.Р. Мустафаев, д.т.н. Р.А. Садыгов,

д.т.н. Т.И. Низамов, д.т.н. Р.М. Джафарзаде, д.т.н. И.М. Исмаилов, д.т.н. Р.Н. Набиев,

д.т.н. А.С. Самедов, д.т.н. Э.Т. Газарханов

Технический редактор: к.ф.-м.н. А.М.Рамазанзаде; корректоры: О.В. Алиева, А.Г.Керимов;

составитель: Т.А. Кулиева

Рубрики журнала «УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ»

Для опубликования в журнал принимаются научные, оригинальные научно-популярные и обзорные статьи по темам: 1) Авиационная техника. 2) Наземные комплексы, стартовое оборудование, эксплуатация летательных аппаратов и их систем. 3) Авиационная электроника. 4) Аэронавигация и связь, аэронавигационные оборудования и комплексы. 5) Наземное оснащение аэродромов и аэропортов. 6) Управление воздушным движением. 7) Метеорология. 8) Охрана окружающей среды. 9) Методология обучения; тренинг. 10) Экономика, менеджмент и право. 11) Проблемы безопасности на воздушном транспорте. 12) Компьютерная техника, информационные сети. 13) Общественные науки. 14) Материалы рекламного характера.

Размещение рекламы на страницах журнала осуществляется на платной основе.

Правила оформления статей в журнал «УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ»

Статьи принимаются на азербайджанском, русском или английском языках. Каждой статье должна предшествовать аннотация на том же языке, на котором написана статья. Представляемые к публикации статьи должны быть напечатаны через два интервала на белой бумаге формата А4, размер шрифта 12. Отступы: слева от края листа 3 см., справа 2 см., сверху 2 см., снизу 2 см. Объем статей: не более 10 страниц для оригинальной или обзорной статьи, и не более 4 страниц для короткого сообщения, включая рисунки, таблицы и литературу. Статьи представляются в 2-х экземплярах и электронном варианте, набранные в формате WIN. WORD. Рукописи статей не возвращаются авторам. Для авторов из других организаций статьи сопровождаются письмом и актом экспертизы из той организации, где они работают. Статьи рецензируются. Решением Редакционного Совета статья рекомендуется к публикации.

1. Каждая статья начинается с названия, фамилии авторов, названия организации, и краткой аннотации на языке статьи объемом не более 5 строк через один интервал.

2. Ссылки на литературу:

- ссылки на литературу должны следовать в том порядке, в котором они появляются в статье.

Порядок цитирования:

- статьи в периодических журналах: фамилии авторов, название периодики, год публикации, том, номер страницы;

- книги и тезисы: фамилии авторов, название книги, место и год публикации, номер страницы.

3. Аннотация.

Аннотация на двух других языках должна быть напечатана на отдельном листе объемом не более 10 строк через один интервал.

4. Рисунки и фотографии.

Рисунки и фотографии с надписями и разъяснениями прилагаются отдельно. Размеры: не менее 6x6 см² и не более 12x16 см². Координатные оси графиков должны содержать минимум чисел. Названия координатных осей должны быть написаны очень ясно. Каждая линия в графиках должна быть пронумерована и объяснение должно быть дано в подписях к рисункам.

5. Таблицы.

Таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и напечатаны на отдельном листе. Статьи, не соответствующие данным требованиям, не рассматриваются.

Статьи, не удовлетворяющие этим условиям, не рассматриваются.

Журнал «Ученые Записки» зарегистрирован в Министерстве Информации и печати в 1999 г. и включен в реестр Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики. Регистрационный номер 492. Тираж 100 экз.

Адрес редакции:
AZ-1045, г. Баку, Бина, 25-й километр,
Национальная Академия Авиации.
Тел.: 497-26-00, доб. 21-85, 497-27-54.
E-mail: Ramazanzade@rambler.ru

www.naa.edu.az